

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

7

С.Ч.Тұрсынғалиева
Р.Зайкенова
Г.Д.Рыскелдиева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-сынып оқушыларына
арналған оқулық

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3Қаз я72
Т86

Т86 Тұрсынғалиева С. Ч. ж.б.
Қазақ әдебиеті. Негізгі орта білім берудегейінің 7-сынып оқушыларына арналған оқулық. / С.Ч. Тұрсынғалиева, Р. Зайкенова, Г.Д. Рыскелдиева – Астана: «Arman-PV baspasy», 2025. – 272 бет.

ISBN 978-601-201-448-8

Оқулыққа оқу бағдарламасының білім мазмұнына сәйкес лиро-эпостық жырлар, ежелгі дәуір әдебиеті ескерткіштерінен үзінділер, жыраулар поэзиясы үлгілері мен ақын-жазушылар шығармалары енгізілді. Оқулықтың тілі жеңіл, оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3Қаз я72

ISBN 978-601-201-448-8

© Тұрсынғалиева С.Ч.,
Зайкенова Р.,
Рыскелдиева Г.Д., 2025
© «Arman-PV baspasy», 2025

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды.

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары – функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары

Зерделі сөз	ақын-жазушы туралы пікір, түйінді ой	Даналық ойдан дән ізде	даналық ой, сөз сарасы, ойтолғау
Сөздің көркі – мақал	мақал-мәтелдер	Бағалы дерек	қызықты мәлімет

Сөзмаржан – түсіндірме сөздік

Әдебиет теориясы – әдебиеттану ғылымының түсініктері

QR – шығармалардың аудио және бейне нұсқасы. Смартфондағы «Play Market» немесе «Apple App Store» дүкенінен «Сканер QR» қосымшасын тегін жүктеп алу қажет. Оқулықтағы QR-код арқылы берілген материалды ашу үшін жүктелген қосымшаны QR-кодқа бағыттау керек. *Ескерту:* кейбір смартфондардың камералары еш қосымшасыз бірден QR-кодты аша алады.

Тапсырмалар – әдебиет теориясын меңгерту тапсырмалары

Кітапсүйерлер үшін – қосымша оқуға ұсынылған әдебиеттер

Артық болмас білгенің – танымдық мәліметтер

КІРІСПЕ

Қымбатты достар!

«Қазақ әдебиеті» оқулығы сендерді өз әлеміне шақырады. 7-сыныпта қазақ ауыз әдебиетінің інжу-маржаны болып саналатын лиро-эпостық жырлардың мазмұнымен танысасыңдар, халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, тұрмысы мен мәдениеті, шешендік сөз үлгілеріне үңілуге мүмкіндіктерің болады. Сондай-ақ жыраулар поэзиясымен, XIX–XX ғасыр әдебиеті өкілдерінің туындыларымен танысып, қазіргі заман ақын-жазушыларының шығармаларын оқып, жан-жақты талдайсыңдар.

Зерделі сөз

Әдебиет – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері – бұл сөз өнері болады (қазақша асыл сөз, арабша әдебиет, еуропа-ша литература). Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан.

А.Байтұрсынұлы

Ойларыңның ұшқыр, қиялдарыңның шексіз болуына әсер ететін нәрсенің бірі – сөз. Сөз арқылы айналаны, әлемді танысыңдар, ойларыңды жеткізесіңдер. Сөзді дұрыс, орнымен пайдалану да өнер. Ал сөз өнері дегеніміз – әдебиет. Әдебиет деген не? «Әдебиет» – араб сөзі, қазақша «үлгілі сөз» деген мағынаны білдіреді. Әдебиет музыка, бейнелеу өнері, театр, кино сияқты өнердің түрлерімен тығыз байланысты.

«Қазақ әдебиеті» пәнінің мақсаты

«Қазақ әдебиеті» пәнінің мақсаты – әдеби туындылар туралы жүйелі түсінік беру, көркем шығарманың мазмұнын, идеялық-тақырыптық мәнін айқындау,

көркем шығармадағы оқиғаға, кейіпкерлердің іс-әрекетіне баға беру, авторлық ұстанымды анықтау, сөздік қорды молайтуға, әдеби тіл нормасын игеруге жағдай жасау. Осы қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін, оқулықта берілген тапсырмаларды мұқият орындау қажет. Күрделі тапсырмаларды орындауда хрестоматия материалдарын, әртүрлі сөздіктер мен анықтамалықтарды, басқа да қосымша дереккөздерін, интернет арқылы қызықты мәліметтер қорын да пайдалануға болады.

Оқулықтың құрылымы

Оқулық «Көнеден жеткен жәдігерлер», «Толғауы тоқсан қызыл тіл», «Балалар мен үлкендер», «Туған өлке публицистика беттерінде», «Ұрпақ тәрбиесі», «Менің туған өлкем» электрондық

энциклопедиясы» атты бөлімдерден тұрады. Әр бөлім оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес тақырыптарды қамтып, мазмұнын айқындайтын танымал тұлғалардың қанатты сөздерімен басталады.

«Көнеден жеткен жәдігерлер» тарауы «Қыз Жібек» жыры, Орхон-Енисей ескерткіштері, «Күлтегін» жыры мен Жиенбет жыраудың «Еңсегей бойлы Ер Есім», Қазтуған жыраудың «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» толғауларын қамтиды.

«Толғауы тоқсан қызыл тіл» тарауына Ш.Қанайұлының «Зарзаман» өлеңі, С.Аронұлының «Сүйінбай мен Қатаған» айтысы, Жамбыл Жабаевтың «Зілді бұйрық» өлеңі енгізілген.

«Балалар мен үлкендер» тарауында М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы, М.Әуезовтің «Көксерек», Қ.Қайсеновтің «Жау тылындағы бала», С.Сарғасқаевтың «Тәмшіш қара» повестері оқытылады.

«Ұрпақ тәрбиесі» тарауы М.Шахановтың «Нарынқұм зауалы», Т.Медетбектің «Тәуелсізбін» өлеңдерін, Т.Әбдіковтің «Қонақтар» өңгімесін, А.С.Пушкиннің «Ескерткіш» өлеңін қамтиды.

Даналық ойдан дән ізде

Кітап – алтын сандық,
Іші толған қазына, құт,
Оқы, оқы, ойыңа тұт.
Халық даналығы

Көркем әдебиет – қоғам
өмірінің айнасы.
Қ.Жұмалиев

Әдебиет – ақиқат өмір-
дің сырлы суреті, халық-
тың көркем тарихы.
З.Қабдолов

«Туған өлке публицистика беттерінде» тарауында туған өлке, оның тарихы, мәдени мұрасы, халқы, табиғатына байланысты көкейтесті қоғамдық-саяси мәселелер көтерілген газет-журнал жанрларымен танысасыздар.

«Менің туған өлкем» электрондық энциклопедиясынан өлкетануға байланысты жүйеленген анықтамалық әдебиетпен жұмыс істеп үйренесіздер. *Оқулықпен қалай жұмыс істеу керек?*

Тақырыптардан кейін «Білу», «Түсіну», «Қолдану», «Талдау», «Жинақтау», «Бағалау» деп аталатын қадамдардан

тұратын «Жаңа тақырыпты өз бетімен меңгеру тапсырмалары» берілді. Онда қарапайым білім мен түсінік деңгейіндегі, білімді қолдану және талдау деңгейіндегі, шығармашылық және ізденушілік сипаттағы тапсырмалар қамтылды. Тапсырмалар мазмұнына оқыта-үйрету ойындары енгізілді. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы білімдеріңді тексересіңдер, дайындық деңгейлеріңе баға бересіңдер, «не білемін?», «не білдім?», «нені білгім келеді?» деген сұрақтарға жауап аласыңдар.

Тапсырмаларды орындау барысында ой-өрістеріңді дамыта отырып, шығармашылықты, біліктілікті арттырып, шағын сыни шолу мен пікір, мақала мен сценарий жазу, пікірталас ұйымдастыру, сұхбат жүргізу, дебат өткізуді меңгеріп, әлеуметтік желілерде хабарламалар, подкаст дайындай аласыңдар.

«Зерделі сөз» айдары ақын-жазушы туралы түйінді ойларды қамтиды.

«Артық болмас білгенің», «Бағалы дерек» айдарларындағы ғылыми, тарихи, мәдени деректер, ақын-жазушылар өміріне байланысты қызықты мәліметтер тақырып бойынша білімді кеңейтуге бағытталған.

«Даналық ойдан дән ізде», «Сөздің көркі – мақал» айдарларынан ұлағатты, нақыл, қанатты сөздерді, мақал-мәтелді дәптерлеріңе жазып, есте сақтасаңдар, оларды орнымен қолданып, шебер сөйлеуді игересіңдер.

Сөз құпиясын ашуға арналған «Сөзмаржан» айдары сөздік қорыңды толықтыруға ықпал етеді.

Әдебиеттану ғылымының түсініктерін игеру мақсатында «Әдебиет теориясы» айдары мен тапсырмалары ұсынылды.

Оқу бағдарламасында берілген шығармаларды оқулық аясында толық игеру мақсатында «Кітапсүйерлер үшін» айдарымен қосымша оқуға арналған әдебиеттер электрондық сілтемелерімен көрсетілді.

QR-кодпен берілген кейбір шығармалардың аудио нұсқасын тыңдап, ұсынылған тапсырмаларды орындау арқылы электрондық ақпарат құралдарымен жұмыс істей алу дағдыларыңды жетілдіресіңдер.

Оқулықтың мақсат-міндеттері

Қолдарыңдағы «Қазақ әдебиеті» оқулығының құрылымы, мазмұны, безендірілуі (мұқабасы, сюжетті суреттері), айдарлар және сұрақтар мен тапсырмалар өзіндік сыни пікірін білдіруге қабілетті, алған білімін өмірлік тәжірибемен ұштастыра алатын білгір адам болып қалыптасуларыңа өзіндік үлес қосуды көздейді. Әдебиет табиғаттағы, адамдар қарым-қатынасындағы үйлесім мен әсемдікті тануға, терең пайымдауға үйретеді. Сендерді қазақ әдебиетінің құндылық ретіндегі болмысын, ұлттық мәдениеттегі орнын құрметтейтін және бағалайтын эстетикалық талғамы жоғары азамат болады деп үміттенеміз.

Іске сәт, достар!

КӨНЕДЕН ЖЕТКЕН ЖӘДІГЕРЛЕР

Бұл тарауда сендер:

- қазақ халық ауыз әдебиетінің бір саласы – лиро-эпостық жырлар туралы түсінік аласыңдар;
- қазақ халқының әйгілі ғашықтық дастаны – «Қыз Жібек» жырының мазмұнымен танысасыңдар;
- түркі халықтарының көне дәуірдегі құнды дүниесі – Орхон-Енисей әдеби-мәдени ескерткіштерінің тарихына бойлайсыңдар;
- түркі халықтарының баға жетпес мәдени байлығы – «Күлтегін жырының» мазмұнымен танысып, көркемдік-идеялық құндылығын гуманистік тұрғыдан талдап үйренесіңдер;
- XV ғасырдың жорық жырауы – Қазтуған жырау толғауларының тарихи және көркемдік құндылығын бағалап, талдайсыңдар;
- қазақ жыраулар поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі – Шалкиіз Тіленшіұлының бізге жеткен жырларының философиялық мәнін ұлттық мүдде тұрғысынан ашып, ғибратты сөздерінен тәлім-тәрбие аласыңдар.

Қымбатты достар! Қазақ әдебиетінің асыл қазынасының, бай мұрасының бір тармағы – лиро-эпостық жырлар. Олардың «Батырлар жырынан» қандай айырмашылықтары бар екен?

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАР

Естеріңізге түсіріңдер:

Халық ауыз әдебиеті дегеніміз не?

Қазақ ауыз әдебиетінің қандай түрлері бар?

Меңгерілетін білім:

Лиро-эпостық жырлар дегеніміз не?

Лиро-эпостық жырлардың ерекшелігі қандай?

Ерте кезде туған және күрделі оқиғаға құрылған жырдың бір түрі – *лиро-эпостық жырлар*. Бұл жырлар *ғашықтық жырлар, тұрмыс-салт жырлары* деп те аталады. Лиро-эпостық жырлар – халық ауыз әдебиетінің бір саласы. «Эпос» баяндау дегенді білдіретін көркем әдебиеттің негізгі жанрларының бірі болса, «лирика» – адамның көңіл күйін, сезімдерін бейнелейтін жанр. Лиро-эпостық жырлар лирика мен эпосқа тән элементтерді қамтиды.

Лиро-эпостық жырлардың тақырыбы қандай?

Егер батырлар жырының басты тақырыбы ел қорғау болса, лиро-эпостық жырлардың мазмұны халықтың тұрмыс-тіршілігіне, үйлену салтына, өдет-ғұрпына байланысты туады. Лиро-эпостық жырлардың кейіпкерлері – қарапайым адамдар. Негізгі тақырыбы – махаббат, екі жастың арасындағы ғашықтық пен сүйіспеншілік, олардың қайғысы мен мұңы. Мұнда, көбінесе, жастар, олардың бас бостандығы, махаббаты мен сүйіспеншілігі, ішкі сезімі, арманы, қуанышы мен қайғысы туралы айтылады. Лиро-эпостық жырларда жастардың бас еркі болмағандығы, олардың армандарына жетіп, сүйгендеріне қосылу жолында көптеген

QR

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – лиро-эпостық жырлар.

Зерделі сөз

Ғашықтық жырлардың тақырыбы – сүйіспеншілік, лиро-эпоста реалистік арна үстем. Лиро-эпоста қазақ қоғамының ішкі қайшылықтары, халық өмірінің шынайы суреттері көрсетіледі.

М.Әуезов

кедергілерге кездескендігі, ол бөгеттерді жеңе алмай, ауыр аза, зор қасіретке ұшырағандары суреттеледі. Демек, лиро-эпостарда адамның өртүрлі көңіл күйін, ішкі жан сырын, толғанысын, күйініші мен сүйінішін суреттеу басым болып келеді. Сондықтан да лиро-эпостық жырларды *ғашықтық жырлар* деп те атайды.

Даналық ойдан дән ізде

Халқын сүйген –
Салтын сүйер.

Халық даналығы

Ауыз әдебиетінің тіл байлығын пайдаланыңдар, одан үйреніңдер. Халықтың ауыз әдебиетін білмейінше, еңбекші халықтың нағыз тарихын білу мүмкін емес.

М.Горький

Лиро-эпостық жырларда халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі кеңінен бейнеленеді. Қазақ ауылдарының ішкі өмірі мен тұрмысы, адамдардың қарым-қатынасы, рулар тартысы да осы жырлардың суреттеу нысаны болған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан» жырлары қазақ халқының лиро-эпостық жырларының інжу-маржаны болып саналады.

Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді лиро-эпостық жырлар да ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылып, көптеген өзгерістерге ұшырау арқылы жеткен. Мысалы, «Қыз Жібек» жырының он бестен аса нұсқасы, ал «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының отызға жуық нұсқасы бар екені анықталып отыр. Сондықтан да жырдың туған мерзімі мен шығу тегін, жанрлық белгілерін сипаттау, анықтау қиындық тудырады.

Артық болмас білгенің

Лиро-эпостық жырлардың қай мезгілде пайда болғанын кесіп айту өте қиын. Өйткені ол кезде жырлар қағаз бетіне түспеген және басқа да жөнді дерек сақталмаған, тек ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтумен жетіп отырған. Мүмкін бұл нұсқалардың көпшілігі көне заманда туып, тарала бастады десек те, халық арасына жайылған аңызға қарағанда, сол жырлардың бірқатарын XVIII–XIX ғасырларда өмір сүрген атақты ақын-жыраулардың ел аралап айтып жүргені, өңдеп, жөндегені мәлім. Қалайда олардың туып, дамып, сан түрлі өзгерістен өтіп, бізге келіп жеткеніне дейін талай замандар бастан кешірген болу керек.

Ы.Дүйсенбаев

1**Білу**

1. Лиро-эпостық жырлар қандай шығармаларға жатады? Олардың басқа қандай атаулары бар?
2. Лиро-эпостық жырлардың мазмұны қандай оқиғаларды қамтиды?
3. Ғашықтық жырлар біздің дәуірімізге дейін қалай жеткен?
4. Лиро-эпостық жырлардың кейіпкерлері кімдер?
5. Бұл жырлардың негізгі тақырыбы қандай?
6. Лиро-эпостық жырлардың ерекшеліктерін атаңдар.
7. Қазақ халқының қандай лиро-эпостық жырларын білесіңдер?

2**Түсіну**

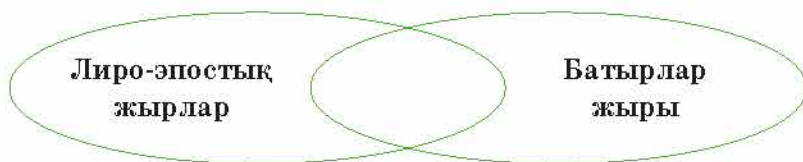
1. Неліктен лиро-эпостық жырларды «ғашықтық жырлар» деп те атайды?
2. Лиро-эпостық жырлардың көпнұсқалы болып келу себебі неде?

3**Қолдану**

1. Лиро-эпостық жырлар туралы мазмұндаудың жоспарын құрып, айтып беріңдер.
2. АСТIVote құрылғысының көмегімен мәтін мазмұны бойынша тест сұрақтарын құрастырыңдар. Компьютердің мүмкіндігін пайдаланып, дұрыс жауаптарды тексеру және бағалау кестесін құрыңдар.

4**Талдау**

Лиро-эпостық жырларды өздерің білетін батырлар жырымен салыстырыңдар. Ұқсастықтары мен айырмашылықтарын «Венн диаграммасы» арқылы көрсетіңдер.

5**Жинақтау**

1. Топтық жұмыс. «Шеринг» тәсілі арқылы ой бөлісіңдер. Шеңбер бойымен отырып, жүргізуші бастап, кезекпен

тақырып бойынша түйінді ойды қорытындылаңдар. Идеялар қайталанбауы тиіс.

2. Лиро-эпостық жырлар туралы білгендеріңді жинақтап, тірек сызба түрінде көрсетіңдер.

6

Бағалау

1. Бөлімнің «Көнеден жеткен жәдігерлер» деп аталу себебі неде деп ойлайсыңдар? Пікірлеріңді білдіріңдер.
2. Зерттеуші-ғалым Ы.Дүйсенбаевтың, фольклоршы, академик С.Қасқабасовтың лиро-эпостық жырлар туралы айтқан пікірлеріне қандай ой қосар едіңдер?
3. Лиро-эпостық жырлардың маңызы қандай?

Даналық ойдан дән ізде

Ғашықтық жырлар – қазақтың халық эпостары арасынан ең жоғарғы орындарды иеленетін сезімтал әрі көркем жанр. Көне заманнан жеткен эпостық мұраларымыз көптеп саналатыны мәлім. Десек те солардың арасында ғасырлар сынынан сүрінбей бүгінге жетіп, ай мен күндей нұрын шашып, өзге жырлардан айшықты сөз, айдынды образдарымен оқшау тұратын «Қыз Жібек» пен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпостарының жөні бөлек.

С.Қасқабасов

Кітапсүйерлер үшін

«Бабалар сөзі» топтамасының 26-томынан өз қалауларың бойынша қазақтың лиро-эпостық жырларының мазмұнымен танысыңдар (<https://adebiportal.kz/>, <https://litart.kz>).

Қазақтың көшпелі өмірі мен әдет-ғұрпын кең көлемде суреттеп, қазақты күллі әлемге танытқан «Қыз Жібек» жыры әлемдік әдеби мұраға кірді. Жыр тарихы бізді де бейжай қалдырмайтыны анық.

«Қыз Жібек» жыры туралы

Естеріңе түсіріңдер:

Лиро-эпостық жырлар дегеніміз не?
Қандай лиро-эпостық жырларды білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

«Қыз Жібек» жыры қандай жыр?
Жырдың қысқаша мазмұны қандай?

Зерделі сөз

Қазақтың өткеннен қалған эпостық мұрасының ішінде «Қыз Жібек» жыры асқан көркемдігімен оқшауланып, ерекшеленеді.

М.Әуезов

«Қыз Жібек» жыры – қазақтың көне мұраларының бірі, лиро-эпостық дастандарының ішіндегі ең көркемі. Қазақтың ұлт болып, бір ту астында хандық құрған кезінен басталған тарихы, көшпелі өмір салты мен дәстүрі «Қыз Жібекте» толық суреттелген. Бұл дастан XIX ғасырда қағаз бетіне түсіріліп, 1894 жылы алғаш рет Қазан қаласында басылып шықты. XV–XVI ғасырда шыққан жырдың «туған жері» – Батыс Қазақстан жері. Жырдағы жер-су атаулары мен рулар аты соны меңзейді.

«Қыз Жібек» жыры – аңыз емес, тарихи оқиға, кейіпкерлері – өмірде болған адамдар. Жырдың негізгі кейіпкерлері – Төлеген мен Жібек – бірін-бірі шын сүйген ғашықтар. Әке батасынан аттап кеткен Төлегеннің өлімі мен Жібектің қайғылы тағдыры – жыр мазмұнының арқауы.

«Қыз Жібек» жырында қазақтың сол кезеңдегі тарихтағдыры, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, сана-сезімі кең қамтылған.

Жырдың бір ерекшелігі – екі бөлімнен тұратындығы. Бірінші бөлімде Төлеген мен Жібектің махаббаты, Төлегеннің қарақшы Бекежанның қолынан қаза тапқаны баяндалады. Ал екінші бөлімнің мазмұны Төлеген өлімінен кейінгі Жібектің тағдыры және оның Сансызбаймен қосылуын қамтиды. Жырдың әр бөлімі өзінше жеке шығарма болып туып, ел арасына тараған.

«Қыз Жібек» жыры – қазақ халық ауыз әдебиетінің ең бір таңдаулы туындысы.

Жас достар! Сендерге жырдан Төлеген мен Жібектің алғаш кездескен сәтін, Төлегеннің Бекежан қолынан қаза болған жерін бейнелейтін үзінділер ұсынылады. Қыз Жібектің сырт бейнесін жыршы қалай суреттегеніне назар аударыңдар.

Қыз Жібек

(жырдан үзінді)

Жеті қырдан асқанда,
Күлдірлеген қоңырауды
Есітті сонда құлағы.
Шапса, балта өтер ме,
Шыңғырлаудың тасына?
Нелер келіп, не кетпес,
Ер жігіттің басына.
Қоңырау даусы келгенде,
Көк жорға атты ағызып,
Жетіп бір келді-ау қасына...
Қыз Жібектің құрметі –
Жаһаннан асқан сәулеті.
Ләйлі – Мәжнүн болмаса,
Өзгеден артық келбеті.
Үш қызы бар қасында-ай,
Өзі он төрт жасында-ай
Кебісінің өкшесі,

Қыз Жібек

Бұхардың гауһар тасындай.
Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында-ай.
Қыз Жібектің шаштары –
Қоғалы көлдің құрағы.
Көз сипатын қарасаң,
Сегіз пейіш ішінде,
Хорлардың жаққан шырағы.
Дүрі гауһар сырғасын,
Көтере алмай тұр құлағы.
Бой нұсқасын қарасаң,
Бектер мінген пырағы.
Қыз Жібектің ақтығы –
Наурыздың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы –
Ақ тауықтың қанындай.
Екі беттің ажары –
Жазғы түскен сағымдай.
Білегінің шырайы –
Айбалтаның сабындай.
Оймақ ауыз, құмай көз,
Іздеген ерге табылды-ай!
Өткірлігін байқасаң,
Ұсталар соққан кетпендей,
Нұр тұқымын еккендей.
Бір ауыз сөз сөйлескен,
Мұратына жеткендей.
Тірісі түгіл, Жібектің,
Өлігіне адам қайырылып,
Бетінен келіп өпкендей!
Қыз Жібекті Төлеген,

Бағалы дерек

1934 жылы жыр негізінде «Қыз Жібек» атты алғашқы қазақ операсы жазылып, Алматының опера және балет театрында премьерасы өтті. Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсы республикадағы кәсіби опера өнерінің алғашқы бетін ашқан туынды болды. Музыкалық негізін халық композиторларының өндері мен күйлері құрады. Опера туған театр қабырғасында ғана емес, Үлкен театрдың онкүндігінде де үлкен табысқа ие болды. Мәскеу алғашқы қазақ операсын жылы қабылдап, баспасөзде қойылым туралы көптеген пікірлер айтылды. Тамаша әншілер, әсіресе Күләш Байсейітова мәскеуліктерді өнерімен таңғалдырды. 1970 жылы режиссер С.Қожықов «Қыз Жібек» көркем-фильмін түсірді. Ол әлемнің 43 елінде көрсетілді.

(«Қазақстанның мәртебе төрі» сайтынан)

Қыз Жібек пен Төлеген

Ақылыменен танып тұр,
Көз мейірі қанып тұр:
Пейіштен жанған шамшырақ –
Көзі ойнап жанып тұр.
Белі нәзік талып тұр,
Тартқан сымнан жіңішке,
Үзіліп кетпей, неғып тұр?!

...Әлқисса, Төлеген үш ай Жібектің ауылында қалыңдық ойнап, еліне қайтпақ болады... Неше милләт жол жүріп, еліне келеді. Сау-сәлеметтікпен атанасымен қосылып, той жасайды, тойдың үстінде Базарбай баласынан:

– Қандай адаммен құда болдық? – деп сұрайды. Төлеген барлығын баян етеді.

Сонда Базарбай:

– Шырағым, қайныңа енді қашан барасың? – деді. Төлеген:

– Жазғытұрым барамын, – деді.

Атасы:

– Шырағым, мен бір тілек тілейін, бересің бе, бермейсің бе? Ендігі жылы осы уақытқа шейін бармағын, онан кейін өзім қасыңа көп әскер қосып жіберейін, тілегімді бердің бе? – деді.

Сөзмаржан

Жаһан – жер жүзі, бүкіл әлем.

Милләт – 1) ұлт;
2) мұнда әртүрлі ұлыстарды кезіп деген мағынада.

Дүр – маржан, інжу.

Бек – әкім, ел билеуші, ежелгі түркі қауымдас-тығында қолбасшылық дәрежесін білдірген әскери шен, атақ, жоғары басымдыққа ие тұлға.

Әбу – ернін тигізіп сүю.

Күлдірлеген қоңырау – дыбысы қатты шыққан қоңырау.

Бағалы дерек

Қособа көлі атақты Кіші Борсық құмының басталар жерінде, Шалқардан оңтүстік-шығысқа қарай 45 шақырым жерде орналасқан. Бірақ кейін Аралдың экологиялық апатқа ұшырауына байланысты кеуіп қалған. 1900–1903 жылдары теміржол салынғанда сол жердегі бекетке көлдің аты берілген. Өлі күнге Қособа бекеті болып аталады.

*«География»
анықтамалығы*

Сөзмаржан

Зарпынан – зардабынан, кесірінен.

Қорамсақ – жебе салып жүруге арналған арнайы қалта.

Борық – сулы жерде өсетін, қамыс тәрізді өсімдік.

Көззәп – қу, сұм, екіжүзді алаяқ.

Пәрмен тілеу – қуат тілеу.

Кіріс – садақтың керме бауы.

Өккі – қу, тәжірибелі, айлакер.

Бисағат күн – мезгілсіз, сәтсіз.

Лағыл – асыл тас.

Атырап – өлке, өңір, аймақ.

Лағынет – қарғыс.

Намаздыгер – 1) кешке таман; 2) күн батар алдында оқылатын үшінші намаз мезгілі.

Сонда Төлеген айтты:

– Ата, ел-елден артық болмайды екен, ешкімнің қызын көргенім жоқ, жақтырғаным да жоқ, немді берейін, – деп шығып кетті.

Сонда Базарбай кеп жұртына:

– Бұл балам тілімді алмады, тілегімді бермеді, Төлеген қайнына барамын десе, маған көргенің ұстап, байлап алып келіп беріңдер, егер қошемет етіп, біреуің жолдас болсаң, қолымды теріс жайып бата беремін, – деді.

Қарияның бұл сөзінен қорқып, жұрт ұстап бермекші болды.

Асып туған Төлеген

Жағалбайлы халқынан,

Жабдықтап атын мінеді,

Гауһар, лағыл, алтыннан.

Жолдас ермей елінен,

Жалғыз өзі жөнелді,

Бір ғашықтың зарпынан.

Қаздың даусын есітіп

Сабыр етіп тұрмады.

...Жерге алып қойып інісін,

Қол ұстасып, қоштасып,

«Қош!», «Алла!» – деп жөнелді.

Базарбайдың Төлеген,

Жайыққа қарап жол тартып,

Алладан пәрмен тілеген.

Жайық пен Теңіз арасы,

Үш айшылық жол екен.

Үш айшылық жерлердің

Қырық бес күндік ортасы –

Атырабы шөл екен,

Қособа деген көл екен.

Ұры, көззәп, қарақшы

Мекен қылған жер екен.

Төлеген сынды мырзаның

Шалдығып келген уақытта,

Соғып бір кетер кезі екен.

Атаңа лағынет Бекежан
Қыз Жібектің сыртынан
Көп ғашықтың бірі екен.
Баяғы алпыс жігіт қасында,
«Төлеген енді келер», – деп,
Қособаның көлінде
Жолын тосып жүр екен.
Төлеген тап сол күні келмесе,
Азықтары таусылып,
Қайтып бір кетер күні екен.
Құланнан атты қодықты,
Көлден тартты борықты,
Арада неше қонышты.
Тұлпардан туған көк жорға
Жүз күншілік жолынан
Он жеті күн су ішпей,
Шөлдеуменен зорықты.
Шөлдеген соң Төлеген,
Атынан көңілі торықты.
Жақындап суға келгенде,
Бесін мезгіл болғанда,
Базарбайдың Төлеген
Бір шұбалған шаңға жолықты.
Шаңға таман салады,
Қасына жетіп барады.
Алдынан шығып алпыс жау,
Төлегенді қамады.
Базарбайдың Төлеген
Алды-артына қарады.
Бесінде жаумен атысып,
Намаздыгер болғанша,
Алдырмай кетіп барады.
Еркімен аты жеткен соң,
Жау ортаға алады.
Сол уақыттар болғанда
Жамандатқыр көк жорға ат
Шөлдеуменен зорығып,
Басын жерге салады!
Жау қамалап жеткен соң,
Атынан қару кеткен соң,

Базарбайдың Төлеген
Төңірге қылды наланы.
«Құдіреті күшті, Құдай-ай,
Батар күнмен батайын,
Бекежанды өлтіріп,
Тым болмаса, Құдай-ай,
Жастығымды ала жатайын!
Мұсылман болса бұл жаулар,
Жақындап жауап қатайын».
Бұл сөзді айтып Төлеген
Қорамсаққа қол салды,
Бір салғанда мол салды.
Қарсы қарап тұра қап,
Садақты қолға алады,
Толғап тартып қалады.
Кірістен оғы кетеді,
Топ арғынға жетеді.
Селдіреген шетінен
Жетеуінен озып өтеді.
Енді оғын алғанша,
Қорамсаққа қолын салғанша,
Атаңа лағынет Бекежан
Арғыннан шыққан қу екен,
Өккі болған сұм екен.
Төлегеннің артында
Алпыс қадам жақындап,
Бір қурайды паналап,
Жеткен екен жағалап.
Төлегенді атқалы
Жақындап келіп тұр екен.
Мылтыққа білте басады,
Аруағы оның асады.
Төлеген сынды мырзаның
Қанын судай шашады...
Бекежан атқан жалғыз оқ,
Маңдайдан келіп ұрады.
Алтын сүйек Төлеген,
Алланың салған қорлығы-ай,
Иттердің қылған зорлығы-ай,
Талықсып аттан құлады!

Әлқисса, сол халден Төлеген есін жиып алып, көзін ашып қараса, шалқасынан жатыр екен, барлық киімдерін алып қойыпты, сонда «тым болмаса, бетімді жауып кетсеңші», – деп, Бекежанға бір сөз деді:

– Пұл жібердім қалаға,
Бисағат күн, Құдай-ай,
Мен шығыппын далаға.
Шығып едім, жолықтым,
Бұл секілді пәлеге.
Қарға-құзғын жемесін,
Жасыра кеткін жүзімді,
Замандас едің, жан аға!
Пұл жібердім бақшаға,
Қызыл тіл, енді қақсама.
Қарға-құзғын жемесін,
Жасыра кеткін жүзімді,
Замандас едің, жақсы аға!

Төлегеннің тілдері
Осы сөзге келеді.
Екінші сөзге келмеді.
Атаңа лағынет, алпыс ит,
Не айттың, сірә, демеді.
Бір баланың олжасын,
Алпыс адам бөледі.
Мал опасыз деген сол –
Төлеген мінген көк жорға ат,
Су ішіп әбден қанған соң,
Бір қарақшы астында
Ойнақтай басып жөнелді.

Әлқисса, Төлегенмен жерінен бірге шыққан алты қаз бар екен, суға келіп қонайын деп еді, жаулар атқылап қондырмады, айналып ұшып жүргенде Төлеген көріп, «аһ, дариға!» деп, қимылдауға халі келмей жатқан жерінде, сол қаздарға қарап бір сөз деді:

Төлеген мен Бекежан

– Әуелеп ұшқан алты қаз,
Етің шекер, сорпаң баз!
Атайын десем оғым аз,
Қонар болсаң, жануар,
Міне, майдан, міне, саз.
Өлмеген құлға, Құдай-ай,
Болып қалды енді жаз.
Атамды айтып қайтейін,
Шешемді айтып қайтейін.
Мен кеткен соң, дариға-ай,
«Көкешім» деп Сансызбай
Еркелеп кімге қылар наз?
Әуелеп ұшқан алты қаз,
Жерге түсіп, қонбайсың.
Сендер тірі, мен өлі,
«Жатырсың неғып» демейсің!
Мұнан былай кеткенде,
Теңізге таман жеткенде,
Төбеге шықса, «белім» деп,
Ойға түссе, «тізем» деп,
Қартайған әкем Базарбай
Алдыңнан шығып, жануар,
«Қарағым менің Төлеген,
Көрдің бе?» – десе, не дейсің?
Онан әрмен өткенде,
Үйге таман жеткенде,
Жая десе, жал берген,
Шекер десе, бал берген,
Майға салып нан берген,
Әр алуан ас берген,
Алақандап өсірген,
Еркелік қылсам, кешірген,
Алпыс жасар сорлы анам
Алдыңнан шығып, жануар,
«Құлыным менің Төлеген,
Көрдің бе?» – десе, не дейсің?
Онан әрмен өткенде,
Малға таман жеткенде,
Қарға жүнді қаттасым,
Үйрек жүнді оттасым,
Таласып емшек еміскен,

Тай құлындай тебіскен,
Асық ойнап алысқан,
Өлген ағасын көре алмай,
Бақұлдаспай, қоштаспай,
Ажалым жетті алыста-ай,
Жалғыз інім, бауырым –
Қанатымда қияғым,
Табанымда тұяғым,
Жылжымас жерден ауырым,
Алдыңнан шығып Сансызбай,
«Көкешім менің Төлеген,
Көрдің бе?» – десе, не дейсің?
Сауытының көзі сетіліп,
Сетіней кетті дегейсің!
Баратұғын жеріне
Жетпей кетті дегейсің!
Алтынды сауыт, шөже көз
Түймеден кетті дегейсің!
Өлі екенін білмейміз,
Тірі екенін білмейміз,
Қособаның жонында
Қоса кетті дегейсің!
Маңдайынан аққан қан
Жоса кетті дегейсің!
Алтынды жабдық, көк жорға ат
Бір қарақшы қолында
Босқа кетті дегейсің!
Қособаның жонында,
Құс қонбас, құла жапанда
Жылай-жылай бір жалғыз
Дүниеден өтті дегейсің!
Төлегеннің тілдері,
Осы сөзге келеді,
Ендігі сөзге келмеді.
Батқан күнмен қарайып,
«Уа, дариға, Құдай», – деп,
Өз иманын өзі айтып,
Жалғыз шыққан Төлеген
Ақырет сапар жөнелді.
Маңдайдан тиген жалғыз оқ
Желкеден ағып өтіпті.

Алланың жазған пәрмені,
Ажалы бүгін жетіпті.
Айтып-айтпай немене,
Сол секілді асылдар
Кебіні жоқ, көрі жоқ,
Ит пен құсқа жем болып,
Мұратына жете алмай,
Арманда болып кетіпті.

Сөзмаржан

Баз – нәрлі, дәмді, құнарлы (тағамға қатысты).

Наз – өкпе, بازیна, реніш.

Бақұлдасу – өлім аузында жатқан адаммен қоштасу.

Қияқ – құстың қанаты, қанат қауырсыны.

Жапан – құлазыған елсіз дала, шөл, сахара.

Иманын айту – өлер алдында Құран аяттарын оқу.

Кебін – өлген адамның денесін орайтын ақ мата, ақырет.

Зерделі сөз

Ұлтымыздың салт-санасын, әдет-ғұрпын өрелі айшықтаған бұл дана жыр тәуелсіздігіміздің де бір тірегі бола алады. Барша адамзатқа тән ізгі сезім – махаббатты жырлаған осынау дастанның өн бойында елдігімізді нығайтар, Қазақстандағы алуан этностарды біріктіріп, топтастыра түсер толайым қуат бар.

Ө.Нысанбаев

1

Білу

1. «Қыз Жібек» қандай жыр?
2. «Қыз Жібек» жырында қазақ халқының қай кездегі тарихы суреттелген?
3. «Қыз Жібек» жыры алғаш рет қашан жарық көрген?
4. Жырдың туған жерін атаңдар.
5. Жырдың негізгі кейіпкерлері кімдер?
6. Жыр мазмұнының негізгі арқауы не?
7. «Қыз Жібек» жырында қандай оқиға баяндалады?
8. «Қыз Жібек» жырының маңызы қандай? Жыр қалай танымал болды?
9. Жырдағы Базарбай, Төлеген, Сансызбай деген кімдер?
10. Жібек туралы Төлеген кімнен естиді? Қандай шешім қабылдайды?
11. Төлеген мен Жібек қалай кездеседі?
12. Төлегенге кім көмектеседі?
13. Бекежан деген кім?

14. Төлеген Жібекке қандай уәде береді?
15. Базарбай баласының тілегіне қалай қарайды?
16. Жырда Төлеген өлімінен кейін Жібектің тағдыры туралы не айтылған?

2

Түсіну

1. Жырдың оқиғасы Батыс Қазақстанда болғанына қандай дәлел келтіре аласыңдар?
2. Неліктен «Қыз Жібек» тарихи жыр болып саналады?
3. Қандай себеппен Төлеген еліне оралады?
4. Неліктен Төлеген Жібектің еліне жалғыз аттанады?
5. Бекежанның Төлегенді өлтіру себебі неде?
6. «Қыз Жібек» жыры туралы алған білімдеріңді тірек сызба арқылы көрсетіп, баяндап беріңдер.

3

Қолдану

1. Жырда суреттелген Төлеген мен Бекежанның кездесуін қалай дамытып әңгімелер едіңдер? Жауаптарыңды жаз-
баша ұсыныңдар.
2. Өз беттеріңмен ізденіп, «Қыз Жібек» жырының сюжеті негізінде түсірілген көркемфильм және опера жайлы қосымша мәліметтер жинап, айтылған пікірлер мен берілген бағалар тізбегін сыныпта жалғастырыңдар.
3. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының мазмұнымен танысып шығыңдар, жыр туралы ой бөлісіңдер. Қыз Жібек пен Баян сұлудың портреттік сипаттамасын беріңдер.
4. Өздеріңді «Қыз Жібек» жырының 500 жылдығын тойлау мерекесіне қатысқан куәгер ретінде сезініп, алған әсерле-
ріңді бейне немесе көркем подкаст түрінде баяндаңдар.
5. Жырдан өздеріңе ұнаған үзіндіні жаттап алыңдар.

1. Жырдың идеялық мазмұны қандай?
2. Жырда Төлеген қандай кейіпкер ретінде бейнеленген? Бекежанмен салыстыра суреттендер.
3. Қыз Жібектің суретші салған портретіне назар аударыңдар. Жыр мәтінімен салыстырыңдар. Қыз Жібекті суреттеу үшін қандай теңеулерді пайдаланар едіңдер?
4. Жыр кейіпкерлерінің бейнесін сомдауда қолданылған көркемдегіш құралдарды (теңеу, эпитет, метафора, риторикалық сұрақ, анафора, эпифора) анықтаңдар.
5. «Қыз Жібек» жыры мен өздеріңе таныс «Қобыланды батыр» жырын салыстырыңдар. Ұқсастығы мен айырмашылығын табыңдар.

«Қыз Жібек» жыры	«Қобыланды батыр» жыры
Ұқсастықтары	
Айырмашылықтары	

1. Жырдағы ең құнды нәрсе не деп ойлайсыңдар?
2. Өздеріңе ұнаған жыр кейіпкеріне хат жазыңдар. Бүгінгі күннің Төлегендері мен Жібектері туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Хрестоматияда берілген жыр нұсқасымен танысыңдар. «Қыз Жібек» жырында қазақтың бүкіл тарихи тағдыры, халқымыздың сана-сезімінің сұлулығы көрініс тапқан. Жер бетінде қазақ деген халық барда «Қыз Жібек» те жасай бермек», – деген пікірді қалай түсінесіңдер? Шағын сыни шолу жазыңдар.
2. Хрестоматия материалдарын пайдаланып, Қыз Жібек пен Төлегенді суреттеген жыр жолдарын тауып оқыңдар. Жыр кейіпкерлерінің қандай қасиеттерін өз бойларыңнан көргілерің келеді?

Мәліметтерге қарағанда, жыршылардың көбі жырдың 1894 жылы Қазанда жарық көрген нұсқасын жырлайды екен. Қызылорда қаласында «Қыз Жібектің» 500 жылдығына арналған «Ғасырлар үні» фестивалі өтіп, Мұсабай деген жыршы «Қыз Жібектің» бұрын-соңды ел естімеген нұсқасын жырлап, ғалымдарды бір таңғалдырыпты. Бұл нұсқаны 1887 жылы орыс офицері И.Александров жазып алған екен.

«Қыз Жібек» көркем фильмі 1968–1970 жылдары түсірілген. Фильмнің тұсауы 1970 жылы Алматы қаласындағы кинотеатрлардың бірінде кесілген болатын. Бүкілодақтық тұсаукесері 1971 жылы Мәскеу қаласында өтті.

Фильм сценарийінің авторы Ғабит Мүсірепов Жібек пен Төлегеннің махаббатын ғана жазып қоймай, ел-жұртты бірлікке шақырып, қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көрсетуге ұмтылды. Фильм әнін саз сайыпқыраны Нұрғиса Тілендиев ұлттық нақышқа келтірсе, әннің сөзін Қадыр Мырза Әлі жазған.

1972 жылы «Қыз Жібек» фильмі Қазақ ССР-інің Мемлекеттік сыйлығына ұсынылды. Бұл сыйлыққа фильмнің сценарий авторы Ғабит Мүсірепов пен режиссер Сұлтанахмет Қожықов ие болды.

«Қазақ дастандары» кітабынан

Кітапсүйерлер үшін

«Бабалар сөзі» топтамасының 54, 55-томдарынан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының мазмұнымен танысыңдар (<https://adebiportal.kz>).

Әдебиет теориясы

Портрет – (француздың «бейнелеу», «бейнеленген» деген сөзінен алынған) өмірдегі немесе өмірде болған бір адамды немесе адамдар тобын бейнелеу немесе суреттеп жазу. Портрет – әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу.

Көркем әдебиеттегі **портрет** адамның сыртқы тұрпатын сипаттаумен ғана шектелмей, оның рухани ішкі әлемін ашып, шынайылықпен бейнелейді. Қазақ поэзиясындағы портреттің тамаша үлгісі – «Қыз Жібек» жырындағы Жібектің сөзбен өрілген бейнесі.

Жырда Жібек:

Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында.
Қыз Жібектің шаштары –
Қоғалы көлдің құрағы.
Көз сипатын қарасаң,
Серіз пейіш ішінде,
Хорлардың жаққан шырағы.
Дүрі гауһар сырғасын,

Көтере алмай тұр құлағы.
Қыз Жібектің ақтығы –
Наурыздың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы –
Ақ тауықтың қанындай.
Екі беттің ажары –
Жазғы түскен сағымдай.
Білегінің шырайы –
Айбалтаның сабындай, –

деп сипатталады.

Теңеу – заттың, құбылыстың сыр-сипатын, белгі-бедерін, қадір-қасиетін, сапа-сынын өзге затпен не құбылыспен салыстыра суреттеу арқылы танытып, айырықша мән-мағына беру. Жасалу жолдары:

- 1) *-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін* жұрнақтары арқылы;
- 2) *-ша, -ше* жұрнақтары арқылы;
- 3) *секілді, сияқты, тәрізді* сөздерінің көмегімен;
- 4) *бейне* сөзінің көмегімен;
- 5) *тең* сөзінің көмегімен;
- 6) *ұқсас* сөзінің көмегімен.

Мысалы: Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қанындай.

Риторикалық сұрақ – ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Риторикалық сұрау жауапты қажет етпейді. Мысалы:

Мен кеткен соң, дариға-ай,
«Көкешім» деп Сансызбай
Еркелеп кімге қылар наз?

«Әдебиеттанудың үш саласы». Әдебиет теориясы

Тапсырма

1. «Қыз Жібек» жырындағы он алты қыздың портреттік сипаттамасына назар аударыңдар. Өздеріңе таныс шығармалардан, хрестоматия материалдарынан портретке мысалдар келтіріңдер.
2. «Қыз Жібек» жырынан теңеу мен риторикалық сұрауға мысалдар келтіріңдер.

Ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін жыр еткен ғажайып ескерткіштер мазмұны қандай?

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Естеріңізге түсіріңдер:

Лиро-эпостық жырлардың қандай ерекшеліктері бар?

Меңгерілетін білім:

Ежелгі дәуір әдебиеті қандай кезеңдерге бөлінеді?

Орхон ескерткіштерінің маңызы қандай?

Бағалы дерек

Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері (Орхон-Енисей) – мазмұны мен түрі жағынан да, тілі мен көркемдегіш құралдары жағынан да, өлең құрылысы, композициясы жағынан да ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол қазақ әдебиетінің де асыл қазынасына енетін әдеби мұра.

«Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабы

Ежелгі дәуір әдебиеті VI–XV ғасырларды қамтып, өз ішінде үш кезеңге бөлінеді:

1. **VI–IX ғасыр аралығындағы көне түркі әдеби ескерткіштері.** Бұл ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштеріне Орхон жазба ескерткіштері – Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк туралы құлпытастарға қашап жазылған жырлар, сондай-ақ «Оғыз-нама» дастаны, «Қорқыт ата кітабы», әл-Фарабидің әдебиет саласындағы еңбектері кіреді.
2. **X–XII ғасырлардағы әдебиет. Ислам дәуіріндегі немесе Қараханидтер дәуірі әдебиеті.** Бұл дәуірдегі әдебиет, негізінен, Қараханид түріктерінің тілінде жазылған әдеби ескерткіштер: Жүсіп Баласағұнның «Құдадғу білік» («Құтты білік») атты дидактикалық дастаны, Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі тілдерінің сөздігі»), Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық кітабы») атты өлеңдер жинағы, Ахмет Йүгінекидің «Хиба-тул-хақайық» («Ақиқат сыйы») жыр жинағы.
3. **XIII–XV ғасырлардағы әдебиет. Хорезм дәуірі немесе Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет.** Аталған дәуірдегі туындылар – қыпшақ диалектісі негізінде жазылған «Кодекс Куманикус»

(«Қыпшақ тілінің сөздігі»), Хорезмидің «Мухаббат-наме», Дүрбектің «Жүсіп – Зылиха», Сарайдың «Гүлстан бит-түркі», Құтыптың «Құсрау – Шырын» дастандары, Дулатидың «Тарихи Рашиди», Жалаиридың «Жамиғ ат-тауарих», Бабырдың «Бабыр-наме» шығармалары.

Түркі қағанаты тұсында түркі тілі сол әлкедегі негізгі тіл болды. Көне түркі жазуы бертін келе тіл тарихында «руна жазуы» деп аталып кетті. «Руна» – «рунь» сөзі «құпия», «сыры ашылмаған» деген ұғымды білдіреді.

Қазақ әдебиетінің тарихы ертеден басталады. Оның түп-төркіні «Орхон-Енисей жазулары» деп аталатын әдеби-мәдени ескерткіште жатыр. Бұл әдеби ескерткіш түркі тілінде сөйлейтін халықтардың бәріне, соның ішінде қазақтарға да ортақ мұра екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Зерделі сөз

Көне түркі ескерткіштері – әлемдік мәдениеттің байлығы, елдік пен ерліктің ерекше ескерткіштері, жазба мәдениеттің бастау бұлағы.

Орыс ғалымы Н.М.Ядринцев Солтүстік Моңғолиядағы Орхон және Селенга өзендері бойынан осындай руна жазулары бар үлкен құлпытастарды тапты. Ескерткіштер табылған орнына байланысты «Орхон-Енисей ескерткіштері» деп аталды. Бұл – Түркі қағанаты дәуіріндегі Білге қаған мен оның інісі, қолбасшы,

батыр Күлтегінге, қағандар кеңесшісі дана Тоныкөкке қойылған ескерткіштер. Ескерткіште әрбір әрпі тасқа қашалып, көне түркі тіліндегі алғашқы жыр-дастандар жазылған. Ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, мәдени, әдеби өмірін бейнелеген шығармалар «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары деп аталады.

1891 жылы Онгин өзені алқабынан тағы бір ескерткіш табылып, тарихта «Онгин ескерткіші» деген атауға ие болды. Бұл Күлтегін мен Білге қағанның әке-шешесіне қойылған ескерткіштер екені анықталды. Сонымен қатар ескерткіштер мазмұнында түркі қағанатының құрылуы, құлдырауы, өрлеуі мен күйреуі туралы тарихи деректер де берілген.

Артық болмас білгенің

Енисей (үлкен су, өзен) – Бий-Хем (Үлкен Енисей) және Ка-Хем (Кіші Енисей) өзендерінің қосылуынан пайда болған жер шарындағы аса ірі өзендердің бірі. Батыс және Шығыс Сібір шекарасын бойлай,

негізінен, Ресейдің Красноярск өлкесі жерімен солтүстікке қарай ағып, Солтүстік Мұзды мұхиттың Қара теңізіндегі Енисей шығанағына құяды. Жалпы ұзындығы 5539 шақырымды құрайды. Енисейдің алабы, негізінен, таулы, көп жерін тайга, көпжылдық тоң алып жатыр.

Енисей өзені

Орхон – Селенги өзенінің оң жақ саласына құятын Моңғолиядағы өзен. Ұзындығы – 1124 км, жалпы көлемі – 132,8 мың шаршы. Өзен бастауын Архангай аймағындағы Хангай тауынан алады. Өзеннің жоғарғы жағы биіктігі 20 м, ені 10 м болатын Улаан-Цутгалан сарқырама-сынан басталады. Өзеннің аңғарының ағысы терең, иректеніп келеді де, таудың шығар жерінде өзен арнасы 100–150 м-ге дейін кеңейеді.

Орхон өзені

Орхон өзенінің ең үлкен су құятын саласы – Туул мен Тамир-Гол өзендері.

«География» оқушы анықтамалығы

1

Білу

- Ежелгі дәуір әдебиеті қандай кезеңдерге бөлінеді?
- Көне түркі әдеби ескерткіштері мұраларын атаңдар.

2

Түсіну

Неліктен ежелгі дәуір әдебиеті мұралары түркі халықтарына ортақ болып саналады?

3

Қолдану

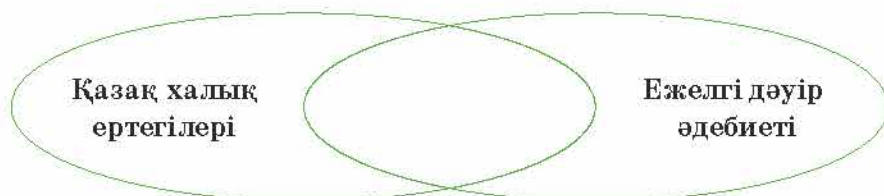
Ежелгі дәуір әдебиетінің кезеңдері туралы кестені толтырып, мазмұндап беріңдер.

Ежелгі дәуір әдебиетінің кезеңдері	Танымал өкілдері	Әдеби мұралары

4

Талдау

Ежелгі дәуір әдебиеті мұралары мен ауыз әдебиеті үлгілерін (қазақ халық ертегілері) салыстырыңдар.

5

Жинақтау

«Ежелгі дәуір әдебиеті» тақырыбы бойынша кластер құрастырыңдар, жұпта, топта талдаңдар.

6

Бағалау

Бүгінгі күні ежелгі дәуір әдебиеті мұраларының маңызы қандай? Пікірлеріңді білдіріңдер.

Күлтегіннің жауынгерлік жорықтарын мадақтауға арналған қаһармандық жыр – «Күлтегін жазуы» – тарихи құндылығы маңызды ежелгі түркі жазба ескерткіші.

Күлтегін жазуы

Күлтегін ескерткіші

Орхон жазуының мәдени мұраларының бірі – Күлтегін ескерткіші. Биіктігі – 3,5 метр, төменгі ені – 1,32 метр, жоғарғы жағының ені – 1,22 метр. Биіктеген сайын жіңішкере береді, жоғарғы бөлігі өрнектелген. Тастың төрт жағы бірдей жазылған. Батысқа қараған бетінде қытай жазуы, қалған қабырғасы бірдей көне түркі жазуымен толған.

Күлтегін жазуы – ежелгі түркі жазба ескерткіші. Күлтегін ескерткіші туралы алғашқы мәліметтер XIX ғасырдағы батыс зерттеушілерінің еңбектерінде жариялана бастады. Екі құлпытастағы құпия жазуларды түркітанушылар көпке дейін оқи алмай келді. Ғалымдар арасында тастағы белгісіз жазуларды көне кельт, гот, грек, славян, скандинавия, финн, тіпті моңғол немесе қалмақ жазулары деген тұжырымдар болды. 1893 жылы 25 қарашада Дания ғылым академиясының мәжілісінде Вильгельм Томсен Орхон жазба жәдігерлерін оқудың кілтін тапқанын, оның көне түркі тілінде жазылғанын, алдымен оқыған сөздері «төңірі» және «түркі» деген сөздер екенін жариялады. Содан кейін орыс академигі В.В.Радлов мәтінді аударды. Осы зерттеулерден кейін құлпытастарға қашалған жазулар Күлтегін батырдың ерлік істері туралы қаһармандық жыр екендігі белгілі болды.

Күлтегін қабіріне қойылған екі ескерткіштің бірі ғылымда «Кіші жазу», ал екіншісі «Үлкен жазу» деп аталады. Бұлардың әрқайсысы – түркі елінің

даңқты әскери қолбасшысы Күлтегіннің жауынгерлік жорықтарын мадақтап, жырлауға арналған қаһармандық дастандар. Күлтегін туралы бұл дастандардың авторы – өз дәуірінің аса дарынды ақыны, көрнекті қоғам қайраткері Йоллығтегін. «Күлтегін» (Кіші жазу) жыры әрқайсысы өз алдына дербес өрі

Сөздің көркі – мақал

Тізесі барлар бүгілер,
Басы барлар жүгінер.

Бек ұлдарың құл
болмағай,
Пәк қыздарың күң
болмағай.

Күлтегін

Бағалы дерек

Енисей жазбаларының жалпы саны – 85-тің айналасында. Олардың ішінде кішігірім жазбалармен қатар ірі мәтіндер де кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан, негізінен, шағын болып келеді. Ең үлкені 10–15, ең кішісі 1–2 жолдан ғана тұрады. Түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары.

bilim-all.kz

Сөздің көркі – мақал

Қағаны – батыр, ақылгөй
кемеңгер елдің бағы
жанады.

Жан беріп, жан алысар
жорықта,
Жауым көп деп қорықта.

Жеңілістің өзінен де ұяты
жаман.

Тоныкөк

сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз топтамадан тұрады. Әрбір топтама – мазмұны жағынан бір-бір хикая. Оның бірінші топтамасы – қағанның өз халқына айтқан үндеуі; екіншісі – Түркі қағандығы жерінің кеңдігін суреттеуі; үшіншісі – түркілердің әскери жорықтарын жыр етуі; төртіншісі – көршілес табғаш халқының қас-тандық әрекеттері туралы әңгіме; бесіншісі – табғаштармен қарым-қатынастың түркілерге төндіретін қауіп-қатері жайында; алтыншысы – түркі халқының көрегендігі туралы; жетіншісі – түркі халқының даңқын көкке көтерген Білге қаған жөнінде; сегізінші топтама – осы ескерткіш-жырды жазуға себеп болған жайттарды баяндауға арналған.

Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір топтаманың өзі міндетті түрде мынадай үш бөліктен тұратын болған:

- 1) оқиғаның басталуы;
- 2) оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі;
- 3) айтылуға тиісті ой-пікірдің түйіні.

«Күлтегін» жырының Кіші жазуындағы екінші топтаманың алғашқы үш жолы – Білге қағанның түркі халқына айтқан үндеу сөзі, одан кейінгі төрт жол өлеңде Түркі қағандығы жерінің ұланғайыр кең екендігі айтылған, одан кейінгі екі жол осы топтаманың түйіні – түркі елінің жері мол, ал халқының көп екендігін баяндауға арналған. «Күлтегін» жырының Үлкен жазуы көлемі жағынан 428 өлең жолынан тұрады (құлпытастығы руналық жазу бойынша есептегенде 53 қатар). Бұл жыр дербес алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құралған. Бірінші хикая – түркі халқының ұлы ата-бабалары туралы; екінші хикая – түркілерді

табғаштардың бағындырып алғаны жөнінде; үшінші хикая – Елтеріс қағанды сипаттауға арналған; төртінші хикая – Қапаған қаған туралы; бесінші хикая – Білге қаған жайлы; алтыншы хикая – Күлтегін туралы.

«Күлтегін» жыры (Үлкен жазу) жер мен көктің және адам баласының жаралуы туралы философиялық толғаудан басталады (биікте Көк төңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған). Бұдан кейін бүкіл адамзат баласына Білге қаған мен Күлтегін батырдың ата-бабаларының билік жүргізгені, түгел түркінің басын қосып, қуатты мемлекет орнатқан Бумын қаған мен Елтеріс қаған мадақталады. «Күлтегін» жырының авторы Түркі қағандығының бүкіл әлемді аузына қаратқан айбарлы да абыройлы дәуірін зор мақтаныш сезіммен жырлайды. Сондай-ақ ақын Бумын қаған мен Елтеріс қаған қайтыс болған соң, түркі елінің тағына дарынсыз қағандар отырғанын, халықты опасыз бектер мен жүгенсіз әміршілер билегенін күйінішке толы жыр жолдары арқылы жеткізген:

Соңындағы інісі ағасындай болмады,
Ұлдары әкесіндей болмады.
Біліксіз қағандар отырған екен,
Жалтақ қағандар отырған екен...

Сөздің көркі – мақал

Егер ел басшысы
тоңмойын һәм сатқын
болмаса – елдің бағы.

Тастағы жазудан
тағылым алғайсың.

Ел болып бірігуден асқан
бақыт жоқ.

Білге қаған

Табғаш елінің алдауына көнген Түркі қағандығының бектері өзара араздасып, елдің ішкі бірлігіне көп нұқсан келтіреді. Елде алауыздық туып, Түркі қағандығының іргесі шайқала бастайды. Бұл өте қауіпті кезең еді. Автор түркі халқы ата-баба дәстүрін берік ұстаған кездерінде ешкімге тәуелсіз, еркін өмір сүргенін жырлай келіп, ол осы жолдан тайып, дұшпанға алданған сәттерінде: «Бек ұлдары құл болды, Пәк қыздары күң болды», – дейді. Содан кейін Күлтегін батырдың көп әскер жиып, түркі елін жаудан азат етуге кіріскені мақтанышпен суреттеледі. Түркі әскерінің оғыз, соғды, түргештерге т.б. қарсы жүргізген шайқастары, ал Күлтегін батырдың шайқас алдындағы жекпе-жекке шығып, жауды ұдайы жеңіп отырғаны шеберлікпен бейнеленген.

Жырдың авторы Күлтегін мінген аттың сипатын, ат әбзелдерінің әдемілігін, батыр қаруының сұсты көрінетінін ұтымды теңеулер арқылы көрсете білген. Жырда Күлтегін түркі елінің «төрт бұрышындағы» барлық жауды жеңіп, елде тыныштық, бейбіт өмір орнатады. Ақын Күлтегіннің ерлігі туралы: «Бастыны еңкейтті; Тізеліні бүктірді», – дейді.

Зерделі сөз

...Олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым, аңыздың көркемдік түрі де соған орайлас. Күлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әр алуан рулар мен тайпалардың кескілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар...

М.Әуезов

Даналық ойдан дән ізде

Жалаңаш халықты
тонды,
Кедей халықты бай
қылдым.
Аз халықты көп
қылдым,
Тату елге жақсылық
қылдым.

Күлтегін

«Күлтегін» жырының басты идеясы – түркі халқын ауызбіршілікке, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ежелгі ата-баба жолы мен салт-дәстүрін берік ұстауға үндеу. Жыр соңында Күлтегін батыр қайтыс болғанда, бүкіл түркі халқы қатты қайғырып, аза тұтқаны, оны жоқтап, жерлеу салтанатына әлемнің төрт бұрышынан көптеген атақты адамдар – елшілер, батырлар, бектер, тас қашайтын шеберлер т.б. келгені айтылады.

Киелі құлпытаста:

«Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен.
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген.
Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен!», –

деп келетін жыр жолдары әлемді аузына қаратқан алып мемлекетті елестетеді.

«Күлтегін» жыры – мәңгілік ел болудың, яғни «Қазақ елі – мәңгілік» деген бүгінгі, тәуелсіздік қолымызға қонған тұстағы ұлттық идеямыздың темір-қазық арнасын осыдан мыңдаған жылдар бұрын жазып кеткен жасампаз дастан.

«Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары өзінен кейінгі кезеңдерде қазақ әдебиетінде туындаған батырлық жырлардың қалыптасуына әсер еткен.

*Н.Келімбетов.
«Ежелгі дәуір әдебиеті»*

В.В.Радлов басшылық еткен Ресей Ғылым академиясы ұйымдастырған орыс экспедициясы 1891 жылдың маусым айының орта шенінде Моңғолия аумағына кіріп, тамыз айының ортасына дейін сол жерде өз ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Зерттеу нәтижесі топографиялық жағынан болсын, археологиялық жағынан болсын, өте бай, құнды нәтижелерді береді.

Саяхаттан қайтып келгеннен кейін В.Радлов көне түркі ескерткіштеріндегі жазудың «кілтін» ашу мәселесімен айналысады. Дәл сол уақытта ескерткіш сырын ашу мәселесімен даниялық лингвист, ғалым В.Томсен (1842–1927) де шұғылданады. Ол 1893 жылдың 15 желтоқсанында Дания Ғылым академиясының мәжілісінде әлемге Орхон жазба ескерткіштерінің сыры ашылғандығын жария етіп, «Орхон-Енисей жазуының ескерткіштері түркі халықтарының тілінде жазылған» деп мәлімдейді. В.Томсен түркі жазба ескерткіштерін оқудың «кілтін» ашқан кезде, В.Радлов та көне жазуларда кездесетін он бес таңбаның сырын ашып, оқыған еді.

Радлов Томсен ізімен 1894 жылдың 19 қаңтарында «Күлтегін» ескерткішін аударып шығады. Бұл «Моңғолиядағы көне түркі жазбалары» деп аталған үлкен шығарылымның бастамасы болды.

el.kz

1

Білу

1. Орхон жәдігерлері қай ғасырда табылған?
2. Оны ашқан кім? Ең алғаш оқыған сөзі қандай?
3. Онгин ескерткіштері қайдан табылған, олар кімдерге арналып қойылған еді?
4. Тоныкөкке арналған ескерткіш қайдан табылды?
5. Орхон ескерткіштері туралы қандай түсінік алдыңдар?
6. Бұл жәдігерлерді зерттеп, тануға үлес қосқан ғалымдар кімдер?

2

Түсіну

1. Түркі халықтарының тарихы туралы не білесіңдер?
2. Орхон ескерткіштерінде жазылған жырлардың тақырыбы мен идеясы қандай?
3. Неліктен ақын Күлтегін туралы «Бастыны еңкейтті, Тізеліні бүктірді» дейді?

4. Ғалым М.Жолдасбеков бұл мұраларды не себепті «асыл арналарымыз» деп атаған?

3

Қолдану

1. «Күлтегін жазуының» маңызы туралы айтып беріңдер.
2. Күлтегін туралы мәтіннің маңызды деген бөліктеріне тоқталып, мазмұндаудың тірек конспектісін жасаңдар. Сол негізде парталастарыңа баяндап беріңдер.
3. Орхон ескерткіштерін зерттеумен айналысқан қазақ ғалымдары туралы мәлімет жинаңдар. PowerPoint бағдарламасын пайдаланып, таныстырылым дайындаңдар.

4

Талдау

Орхон ескерткіштерін қазақтың эпостық жырларымен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын кестеге толтырыңдар.

«Алпамыс батыр» жыры	«Қобыланды батыр» жыры	«Күлтегін» жыры
Ұқсастықтары		
Айырмашылықтары		

5

Жинақтау

1. Орхон ескерткіштері туралы мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.
2. «Күлтегін жыры» – елдік пен ерлік жыры» тақырыбында әдеби эссе жазыңдар.

6

Бағалау

Ақын Қ.Исаның мына жыр жолдары туралы пікірлеріңді 3 сөйлеммен тұжырымдаңдар.

*Ерлік жырын жерге жазса,
Желден жүйрік тұлпарының тұяғы.
Одан да ұшқыр ұлы түркі қиялы,
Тасқа тарих тастап кеткен
Қанымен алмастырып сияны.*

Түркі елінің VI–VIII ғасырлардағы әдет-ғұрып, наным-сенімін, өзіндік поэзиясын танып-білуде «Күлтегін» жырының маңызы қандай?

КҮЛТЕГІН

КҮЛТЕГІН
(684–731)

Естеріңізге түсіріңдер:

Ежелгі дәуір әдебиеті, «Күлтегін жазуы» туралы не білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Күлтегін кім?

«Күлтегін» жырының идеялық мазмұны қандай?

Құтылығұлы Күлтегін – екінші Шығыс Түркі қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, «көк түркінің көк семсері» атанған атақты батыры. Әкесінен жастай жетім қалып, ағасы Қапаған қағанның тәрбиесінде өскен. Күлтегін тым ерте

есейіп, түркі еліне тұс-тұстан төнген басқыншы жауларға қарсы үлкендер қатарында тұрып, ерлікпен күреседі. Бұл ретте түркінің атақты Білге қағаны Күлтегін батырдың басына қойылған ескерткіш тасқа ойып жаздырған ғұмырнамасында: «Әкем қаған өлгенде інім Күлтегін жеті жаста қалды. Он жаста Ұмай текті шешемнің бағына інім Күлтегін ер атанды», – деп жазды.

Тарихи деректер сол кездегі ел тәуелсіздігін сақтап қалу жолында болған қырғын соғыстардың бірде-біреуінің Күлтегінсіз өтпегенін баяндайды. Тас жазудың авторы Йоллыгтегін Күлтегін ерлігін былайша тізбелейді: «Он алты жасқа келгенде... алты чуб, соғдаларға қарсы аттандық. Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды. Оңтұтықты қарулы басшыларымен қолға түсірді. Ол әскерді сонда талқандадық. Жиырма бір жасында Чача Сеңүнмен айқастық. Күлтегін өуелі Тадықын чурдың боз атын мініп шапты. Ол ат

сонда өлді. Екіншісінде Ышбар Ямтардың боз атын мініп шапты. Ол ат та сонда өлді. Үшіншіде Йегін Сілікбектің торы атын мініп шапты. Ол ат та сонда өлді. Күлтегіннің сауытына, қалқанына жүздеген оқ тиді, бірақ бірі де денесіне дарыған жоқ. Күлтегін жиырма алты жасқа келгенде, қырғыздарға қарсы аттандық. Күлтегін Байырқының ақ айғырына мініп, шабуылға ұмтылды. Бір батырын оққа ұшырды, екі батырын найзамен түйреп түсірді. Ақ айғырдың белі үзілді. Қырғыз қағанын өлтіріп, елін алдық... Тоғу қаласында шайқастық. Күлтегін асман ағын мініп ұмтылды. Алты батырын шаншып түсіріп, жетіншісін қылышпен шапты. Тоғыз батырын қуып жетіп, тақымға басты...

Зерделі сөз

Бегі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанның алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы дауласқан, бегі менен қарашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады.

Күлтегін

Оғыздармен соғыстық. Күлтегін Жетімек атты мініп шауып, тоғыз ерін шанышты... Түргеш халқы жау болды. Күлтегінді шағын қолмен жібердік. Жойқын соғыс жасапты. Қара түргеш халқы сол жерде өлім тауыпты».

...Осылай жалғаса береді. Күлтегін батыр 47 жасқа жетіп, қаза тапқанша, соғыссыз өткен жылы болмапты. Соның бөрінен ол түркі қолын жеңіске жеткізіп отырыпты.

Н.Келімбетов. «Ежелгі дәуір әдебиеті»

Артық болмас білгенің

Күлтегін деген атаудың мағынасын зерттеушілер *күл* – «даңқты, атақты», *күл* – «от, оттың күлі», *көл* – «теңіз, көл, су» т.б. түрде түсіндіреді. Көне түрік бітіктастарында кездесетін «Күлтегін, Күлтұ-дын, Күлічұр, Күлүг» секілді атаулардағы *күл* сөзінің мәні біреу. Ол: «Ат, жылқыға, сәйгүлікке (*көл+ік* // *күл+ік*) мықты, берік адам, атқа бекем ер» деген сөз. Әсіресе, Күлтегін шабуылға қаншама рет аттанса, соншама сәйгүлік тұлпарға мінгені туралы ескерткіште анық айтылған. Сондықтан *күл* сөзіне *тегін*, *тұдын*, *чұр* және т.б. атақтары қосылып, этномәдени атауы қалыптасқан. Демек, Күлтегін – «сәйгүлікке берік, бекем ер, атқа мықты бекзада» деген сөз.

massaget.kz

«Күлтегін» жыры

(Бірінші жыр)

QR

«Күлтегін»
жыры – ерлік
дастаны.

Сөзмаржан

Қойнау – таудың жан-жағы биіктеу аңғары, іші.

Қаһан – қаған – ертедегі түркі қағанаттарының басшыларына берілетін ең үлкен атақ, хандардың ханы.

Қадырхан, Кері-Кену – жер атаулары.

Шад – *көне*. Батыс түрік қағандығындағы билеушілерге берілетін жоғары лауазым, атақ.

Құқай – ел атауы.

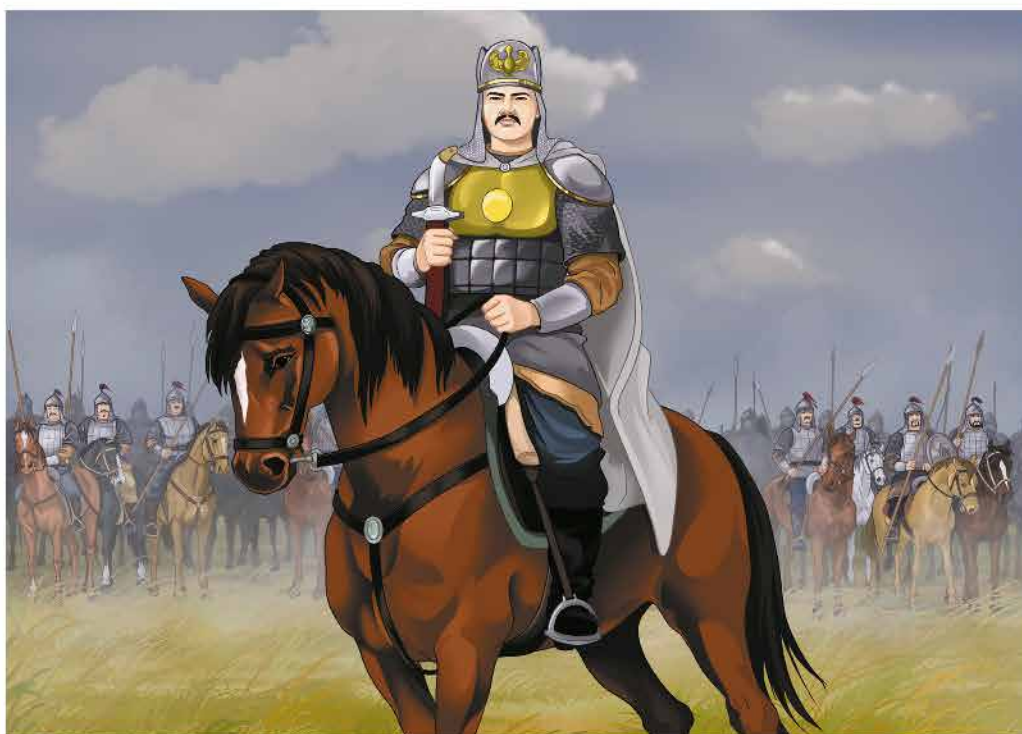
Иектеу – (*ауысп.*) үстемдік көрсету, басыну.

Қоңы жоқ – арық деген мағынада.

Дара кер – ерекше жаратылған деген мағынада.

Зәру – мұқтаж, қажет.

...Қадырханның қойнауы –
Оның өзі бір қиыр.
Кері-Кену аймағы –
Оның өзі бір қиыр.
Қос қиырдың арасын
Тек түркінің баласы
Мекендесін, жайласын,
Қазандайын қайнасын.
Күнді болсын күндері,
Құлды болсын құлдары деп,
Еліме, жеріме, суыма
Осы бір түркі елі
Ел болсын деп бастаған ісіміз еді...
...Түркі, оғыз халқының
Сөзі иелік еткен жер.
Көкте Тәңірі шөкпесе,
Төменде жер сөкпесе,
Түркіні кім қорламақ,
Иектемек, зорламақ?!
...Әкем қаһанды хан қылған,
Шешем қатынды паң қылған
Теңдесі жоқ тәңірім –
Көк аспанның өмірі.
Тозбасын деп түркілер,
Хан бол деп ел бағына,
Отырғызды тағыма.
Бірақ елім бай емес,
Ерлігіне сай емес.
Ішінде майлы қоңы жоқ,
Сыртында жылы тоны жоқ.
Аш-жалаңаш ел-жұртым,
Қабақтары тұнжыр тым.
Күшіктей ит талаған,
Бәрі жүдеп-жадаған
Құри ма деп ел өстіп,
Інімменен кеңестім.

Күлтегін

Әкем құрап берген ел,
Ағам құрап берген ел
Осынау қуғын, қырғында
Кетпекші ме құрдымға?!
Бүкіл түркі халқы үшін
Түн ұйқымды төрт бөлдім,
Жанып-күйдім, өрт болдым.
Күлтегінім қасымда,
Екі шад та осында,
Аттап барлық кесірді,
Мен халқымды өсірдім.
Дауыл өшті, жел қайтты,
Өрісімді ұлғайттым.
Тынышталды ит-құсы,
Болдым елдің ұйытқысы.
Терістікте – оғыздар,
Шығысымда – құқайлар
Татабы мен қытай бар.

Қоқандаған алғашта,
Түстігімде – табағаштар.
Қорғау үшін қонысты,
Он екі рет соғыстым.
Он екі рет ұрыстым,
Тұрар жерде тұрыстым.
Сөйтіп жолым болды да,
Келді бәрі орнына.
Жарылқады Тәңірім,
Жинады ел, өңірім.
Дұшпандарым күйінді,
Жалаңашым киінді.
Жарлыларды бай қылдым,
Төрт түлігін сай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Көңілдерін тоқ қылдым.
Жинап байды, жарлыны
Тату қылдым барлығын.

Бәрі маған бағынды,
Тәңіріндей табынды.
Еңбек етіп елі үшін,
Көрдім соның жемісін.
Қайтыс болды Күлтегін,
Жан емес-ті ол тегін...
Әкем өліп, жетіде
Жетім қалған Күлтегін.
Анам Ұмай бағына
Ер атанған Күлтегін.
Он алтыда ағамның
Елі-жұртын көбейтті.
Алдындағы қағанның
Жерін әбден кеңейтті.
Соғдыларға аттандық,
Талқандадық, мақтандық.
Оңтұтық пен Табғашты
Қудық біздер, жау қашты.
Күлтегін оттай лаулады,
Елдің дауын даулады.
Тырп еткізбей қамадық,
Талаудайын таладық.
Жан-жағынан қыстадық,
Оңтұтықты ұстадық.
Көсемдерін қарулы
Көрер күнге зәру ғып,
Тадық Чурдың алдымен
Боз атын мініп заулады.
Одан соң Ышбар Ямтардың
Боз атын мініп заулады.
Одан соң Йегін Сілікбектің
Торы атын мініп заулады.
Ілікпей жатып пышаққа
Зорығып өлді үш ат та!
Жаратқаны жар болды,
Жау ішінде батырға
Тиіп жатты сансыз оқ
Сауытына сатырлап.
...Күлтегін де болған-ды,
Отызға ол толған-ды.
Салмағы да сан батпан,

Бір кезде ол қонды атқа,
Баяғыдай қайратты,
Қос батырды жайратты.
Қара көлде тоғыстық,
Аздарменен соғыстық.
Күлтегін – ел қанаты,
Отыз бірде болатын.
Алып Шалшы боз мініп,
Жауын тоз-тоз, тоз қылып,
Шабуылға жұлқынды,
Еске сақтар бұл күнді
Аздар мүлдем ұтылды,
Елтебері тұтылды,
Елі қаған ағамның
Ортасында жаманның
Күңшіл, кекшіл болғанда
Малынды да қол қанға
Ізгілдермен соғыстық,
Соғыс шешті көп істі.
...Бір жылда бес айқастық,
Тоғу Кентте шайқастық.
Бозын мініп Күлтегін,
Алдаспанын сілтеді.
Алты жауын түйреді,
Жетіншісін сүйреді.
Құшлағатта айқастық,
Едіздермен шайқастық.
Күлтегіні дара кер,
Астында оның Қарагер.
Бір дұшпанын түйрепті,
Һәм тоғызын күйретті.
Жағдайы жоқ бұрынғы,
Едіз халқы қырылды.
Үшінші рет тоғыстық,
Оғыздармен соғыстық.
Сол азбаны астында,
Төтеп беріп тасқынға,
Алған беттен тайған ба,
Күлтегін жүр майданда.
Пышыратып әскерін,
Шығардық шын естерін.

Төртінші рет тоғыстық,
 Чуш үстінде соғыстық.
 Ағын су да іркілер,
 Қалжырады түркілер.
 Күндетіп һәм түндетіп,
 Қуып жүріп індетіп,
 Тоңыралық он ерді
 Тоңатегін де шөгерді.

Сөзмаржан

Ізгілдер, едіз – дала
 тайпаларының атауы.
Құшлагат – жер атауы.
Тоңыралық – жер
 атауы.
Тоңатегін – батыр.
Пышырату – талқан-
 дау.

Содан Езгенді Қадазда
 Бесінші рет тоғыстық,
 Оғыздармен соғыстық.
 Күлтегінде Қарагер,
 Төңірі қуат бере гөр.
 Екі жауын аунатты,
 Алып жатқан аумақты,
 Әскер түгел жайрады,
 Бұл – Күлтегін ойраны.
 Қыстап Мағы қамалын,
 Аздап сонда демалып,
 Тағы ілгері жылжыдық,
 Жоқ түркінің ынжығы.
 Бастаушымыз – Күлтегін,
 Сол әскерін ертеді.
 Оғыз басты маңайды,
 Қолдан келсе – қамайды.
 Бозын мініп Күлтегін,
 Алдаспанын сілтеді.

Тоғыз жауын түйреді,
 Біразы оның күйреді.
 Бой бермеді бірақ та,
 Көппен бірге анам да,
 Жеңгем, әпкем алаңдап,
 Болар еді бәрі күң,
 Көрмей өмір жарығын...
 Ақ найзасы күлтелі
 Болмағандай Күлтегін,
 Айырылдық біз одан
 Төбірендік қазадан.
 Көрер көзім көрместей,
 Білгір басым білместей,
 Айырылдым ақылдан,
 Бауырымнан, жақыннан.
 Көрмек бар да – көнбек бар,
 Тумақ бар да – өлмек бар...
 Шешем – қатын, онан соңғы
 аналар,
 Жеңгелерім, келіндерім,
 ханымдар,
 Тірілерің түгел күндікте болар
 едіңдер.
 Күлтегін жоқ болса,
 Бәрің де өлімші едіңдер,
 Інім Күлтегін қаза болды.
 Өзім қайғырдым.
 Көрер көзім көрместей,
 Білгір ақылым білместей болды,
 Өзім қайғырдым.
 Тағдырды төңірі жасар,
 Адам баласы бәрі өлгелі туған.
 Қайғырғаным соншама –
 Көзге ыстық жас келер,
 Көңілге ауыр шер келер.
 Шексіз қайғырдым,
 Қатты қайғырдым.

*Тарихи шығарманы бүгінгі
 нұсқада жырлаған –Қадыр Мырза Әлі*

«Күлтегін» жыры

Кіші жазу

1. Төңірідей, төңіріден жаралған,
Түркі Білге қаған,
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіңдер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен өулетім, халқым,
Оңымда шад, апа бектер,
Солымда тархан, бұйрық бектер,
Отыз.

2. Тоғыз оғыз бектері, халқы,
Бұл сөзімді мұқият тыңда,
Терең ұқ.
Ілгері – күн шығысында,
Оң жақта – күн ортасында,
Кейін – күн батысында,
Сол жақта – түн ортасында –
Осының ішіндегі халықтың бәрі
Маған қарайды, халықты
Осынша көп еттім.

3. Егер қазір баяғы кексіз түркі қағаны
Өтүкен қойнауында отырса,
(онда) елде мұң жоқ.

4. Ілгері – Шаңтұң жазыққа
дейін жауладым,
Теңізге сәл жетпедім.
Түстікте – Тоғыз Ерсенге дейін
жауладым,

Тибетке сәл жетпедім,
Батыста – Інжу өзенін кеше,
Темір қақпаға дейін жауладым.
Терістікте – Байырқы жеріне
дейін жауладым,
Осыншама жерге дейін жорыттым,
Өтүкен қойнауының нағыз иесі жоқ еді,
Бірақ ел тұтатын жер осы Өтүкен
қойнауы еді.

(Дәл) осы жерде отырып,
Табғаш халқымен табыстым.

Сөзмаржан

Түркі Білге – кісі аты.

Білге – ақылды, да-
нышпан, кемеңгер деген
ұғымды білдіреді.

**Шад, апа бек, тар-
хан** – түркі-моңғол
халықтарында ақсүйек-
терге, әскери адамдарға
берілген әскери атақ. Бұл
дәрежесі жағынан ханнан
кейінгі екінші дәрежелі
ақсүйектер.

Оң жақ – оңтүстік.

Сол жақ – солтүстік.

Жеткіншек – өсіп келе
жатқан жас ұрпақ, жасөс-
пірім.

Кексіз – зілсіз, кек сақ-
тамайтын.

Өтүкен – қасиетті жер-
дің аты.

Інжу – Сырдария өзені.

Бағалы дерек

Күлтегін 712–713 жылдары түркілердің әскерін Соғды мемлекетіне бастап келіп, оның билеушісі Гуректі жақтап, араб қолбасшысы Кутейба ибн Муслиммен соғысқан. Одан жеңіліс тауып, кері шегінеді. 712 жылы Алтайды мекендеген қарлұқтар мен түркілердің бір бөлігі бұларға қарсы шығады. Шегіну кезінде Күлтегін үлкен жасақпен кейін қалып, негізгі күшті қорғап қалды. 714 жылы Білге қаған мен Күлтегін бірлесіп қарлұқтар мен олардың одақтастарына соққы берді. 715 жылы Күлтегін аздарды Қаракөл өзені төңірегінде ойсырата жеңді.

«Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабынан

Сөзмаржан

Ол тас... тым – тастағы өшіп қалған жерге көп нүкте қойған.

Бәдізші – тасқа қашап, өрнек салатын бедерші.

Түстік – оңтүстік жақ.

Босқын – аштықтан, қуғын-сүргіннен үркіп көшкен ел.

Кіріптар – тәуелді, бағынышты.

5. Алтынды, күмісті, дақылды, жібекті соншама шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді.

(Олар) тәтті сөз, асыл қазынасын беріп, жырақтағы халықты (өзіне) сонша жақындатар еді.

Жақын қонып, сосын (олардан) әдепсіз қылықты үйренуші еді.

6. Ақылды кісілерді, батыл кісілерді табғаштар қозғай алған жоқ.

(Егер) бір кісі алданса, (онда) руы, халқы тұқымына дейін қалмас еді.

Тәтті сөз, асыл дүниесіне көп алданып,

Түркі халқы, қырылдың,

Түркі халқы, жойылдың,

Түстікте Шұғай қойнауы түгіл,

Түн жазығына қоныстансақ десуші ең.

Түркі халқы, жойылдың.

7. Сонда өш адамдар былай иландырып еді:

«Жырақ болса, жаман сыйлық берер, Жақын болса, жақсы сыйлық берер», – деп.

Осылай иландырып еді.

Білімсіз кісілер сол сөзге нанып,

Жақын барып, көбің қырылдың...

8. Ол жерге барсаң,

Түркі халқы, өлімшісің.

Өтүкен жерінде отырып,

(Қазынаға) керуен жіберсең,

Еш мұның жоқ.

Өтүкен қойнауында отырсаң,

Мәңгі елдігіңді сақтайсың сен,

Онда түркі халқы тоқ.

Ашсың ғой сен,

Аштықта тоқтықты түсінбейсің,

Бір тойсаң аштықты түсінбейсің.

9. Соның үшін алдандың,

Қағаныңның тілін алмадың,

Жер-жерге бардың,

Әбден алқындың, арылдың.

Сонда қалғандар жер-жерге қаңғып
өлімші босқын (боп еді).

Төңірі жарылқағандықтан,
Өзімнің бақытым бар болғандықтан,
Қаған отырдым.

10. Қаған болып,
Жоқ, кедей халықты көп көтердім,
Кедей халықты бай қылдым,
Аз халықты көп қылдым.
Осы сөзімде өтірік бар ма?
Түркі бектері, халқы, бұны тыңдаңдар!
Түркі халқын жиып,
Ел болғандарыңды мұнда бастым.
Жаңылып, көшкендеріңді де мұнда бастым.

11. Барлық сөзімді айтар,
Мәңгі тасқа бастым.
Бұған қарап біліңдер,
Түркі халқының қазіргі бектері –
Таққа кіріптар бектер,
Сендер жаңылғышсыңдар ғой?
Мен мәңгі тас...
Табғаш қағаннан бөдізші алдырдым,
жазу жазғыздым,

Менің сөзімді бұзбады.

12. Табғаш қағаны ішкі өңірден
бөдізшілерін жіберді.

Оларға бөлекше мазар салдырдым,
Іші-тысына жазу жазғыздым, тас қалаттым.
Көңілдегі сөзімді
Он оқ ұлдарына, таттарға дейін,
Бұны көріп, біліңдер,
Мәңгі тас қалаттым.

13. (Бұрын) бұл аялдама болса,
Қазірде аялдама жер болса,
Сол аялдама жерге
Мәңгі тас қалаттым, жаздырдым.
Бұған қарап мынаны біліңдер –
Ол тас... тым.
Бұл жазуды жаздырғанның аты – Йоллығтегін.

«Күлтегін» жыры

Үлкен жазу

1. Биікте Көк төңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен.

2. Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген,
Ілгері – Қадырхан қойнауына дейін,
Кері – Темір қақпаға дейін жайлаған.

3. Екі аралықта жүрген иесіз көк
Түріктерді осылай қоныстандырған екен.
Білге қағандар екен.
Алып қағандар екен.
Әміршілері де бірге болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да сенімді екен.
Сол үшін де елін сонша
(Ұзақ) билеген екен.
Ел ұстап, төрелік еткен,
Өздері қаза болған.

4. Жылаған-сықтаған:
Әуелі күн шығыстан
Беклі шөлінің елі,
Табғаш, тибет, авар, үрім,
Қырғыздар, үш құрықандар
Отыз татар, қытай татабылар
Осыншама халық келіп,
Сықтады, жылады.

Бағалы дерек

Күлтегін түркі мемлекетін нығайту мақсатымен бірнеше рет жорыққа шығып, өзін қабілетті қолбасшы ретінде танытты. 718 жылы қас жауы табғаштар шабуылын тоқтатты. Қағандық шамамен 721–722 жылдары Қытайға, 722–723 жылдары татабыға жорықтар жасаған. Өздерін толығымен іргелес мемлекеттерге мойындатқаннан кейін көрші елдермен саяси қатынастарын жақсартты. Ішкі-сыртқы саясатқа Күлтегін тікелей араласып отырған. 723–733 жылдар аралығында мемлекет ешбір елмен соғыспай, халық бейбіт өмір сүрді.

«Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабынан

Сөзмаржан

Ымырасыздық – тіл табыса алмау, келісімге келмеу.

Бек ұлдары – мықты, аса қадірлі ұлдары.

Елсіреген – елін, атақонысын сағынған деген мағынада.

Біліксіз – қолынан ештеңе келмейтін.

Ілгері – шығыста.

Өрлепті – тауға шығыпты.

Індепті – таудағылар төмен түсіпті.

Осындай сыйлы қағандар екен. Соңындағы інілері қаған болған.

Ұлдары да қаған болды.

5. Соңындағы інілері қаған болған,

Ұлдары да қаған болды.

Соңындағы інісі ағасындай болмады,

Ұлдары әкесіндей болмады.

Біліксіз қағандар отырған екен,

Жалтақ қағандар отырған екен.

Өміршілері де біліксіз екен.

Жалтақ болған екен.

6. Бектерінің, халқының

ымырасыздығынан,

Табғаш халқының тепкісіне

көнгендігінен,

Арбауына көнгендігінен

(сенгендігінен)

Інілі-ағалының дауласқандығынан,

Бекті – халқының

жауласқандығынан

Түркі халқы елдігін жойды.

7. Қағандығынан айырылды.

Табғаш халқына бек ұлдары

құл болды,

Пәк қыздары күң болды.

Түркі бектер түркі атын жоғалтып,

Табғаш бектердің табғаш атын

тұтынып,

Табғаш қағанына бағынды,

Елу жыл ісін-күшін берді.

8. (Олар) ілгері – Күншығыста

Бөклі қағанға дейін шапқындады,

Кері – Темір қақпаға дейін

шапқындады,

Табғаш қағанына

елін-жұртын алдырды.

9. Күллі түркі халқы былай десті:

«Елді халық едім,

Елім қазір қайда,
Кімге ел-жұрт іздермін?
Қағанды халық едім,
Қағаным қайда,
Қандай қағанға күш-қуатым берермін?» – десті.
Осылай деп табғаш халқына жау болды.

10. Жауы болып,
Қолдарынан түк келмей,
Қайта бағынды.
Бүйтіп күш-қуатын бергілері келмеді.
Түркі халқы: «Қырылайық, жойылайық», – десті,
Ажалға жылжи бастады.
Көкте түркі төңірісі,
Түріктің қасиетті жері, суы.

11. Былай депті:
«Түркі халқы жойылмасын», – дейді.
«Ел болсын», – дейді.
Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Төңірі төбесіне ұстап,
Жоғары көтерген екен.
Әкем қағанға он жеті ер еріпті.

12. Шетте жортып жүр дегенді естіп,
Қаладағылар өрлепті,
Таудағылар індепті,
Жиылып жетпіс ер бопты.
Төңірі қуат берген соң,
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,
Жаулары қойдай бопты,
Ілгері-кейін аттанып, жинапты, көтеріпті.

13. Қолы жеті жүз ер болыпты.
Жеті жүз ер болып,
Елсіреген, қағансыраған халықты,
Күңденген, құлданған халықты,
Түркі иелігінен айырылған халықты,
Ата-баба мекеніне қайта орнатты.

М.Жолдасбеков

1. Көне түркі әдеби ескерткіштері мұраларын атаңдар.
2. Күлтегін кім?
3. Күлтегіннің әкесі қайтыс болғаннан кейін қандай оқиғалар болды?
4. Күлтегіннің ағасы кім?
5. Жырдың авторы туралы не білдіңдер?
6. Әр жорықта не болғанын сипаттаңдар.
7. Түркі халқының басты қарсыластары кімдер еді?
8. Жырда Күлтегін қандай адам ретінде суреттелген? Қандай ерлік істер жасаған?

1. Неліктен Күлтегін батырдың аты тарихта ерекше аталады?
2. «Күлтегін» жырында жорық сайын бір тұлпардың мерт болып отыруының себебі неде?

1. Жұптарыңмен тақырып бойынша диалог құрыңдар.
2. Жыр мазмұны бойынша ашық және жабық сұрақтар кестесін жасаңдар.

Ашық сұрақтар	Жабық сұрақтар

3. Күлтегін ескерткіші туралы: «Шын мәнінде, ешбір халықта жазу мәдениеті әлі қалыптаспаған кездің өзінде біздің бабаларымыз өз тарихын хатқа түсіріп кетті. Мұның өзі – біздің тамырымыздың тым тереңнен бастау алатындығының айғағы», – деген О.Сүлейменовтің пікіріне үш дәлел келтіріңдер.
4. Оқулық пен хрестоматияда берілген жыр үзінділері бойынша мазмұндау жоспарын құрыңдар.
5. Кестені толтырып, Күлтегін бейнесін жасаңдар.

Күлтегіннің жас шамасы	Мінген аты	Кімдермен соғысты?	Нәтижесі

6. Суретке (37-бет) қарап, Күлтегінің сырт келбетімен қатар, мінез-құлқына сипаттама беріңдер.
7. «Күлтегін» сөзімен өздеріңнің ассоциацияларыңды графикалық редактордың көмегімен сызба, сурет түрінде білдіріңдер. Орындарыңды ауыстырып, бір-біріңнің пікірлеріңді, ойларыңды тыңдаңдар.
8. Өздерің ізденіп, Күлтегін батыр туралы қосымша мәліметтер табыңдар, қызықты деректер қорын жинаңдар. Кімнің мәліметі құнды, өзекті болар екен?
9. «Күлтегін» жырындағы көркемдегіш құралдардың (риторикалық сұрақ, қайталау түрлері, теңеу, эпитет) қолданысын талдаңдар.
10. «Синквейн» әдісін қолданып, «Күлтегін» сөзіне қатысты бесжолды өлең құрастырыңдар:

Бірінші жол: Тақырыптың атауы (зат есім).

Екінші жол: Тақырыпты сипаттайтын екі сөз (сын есім).

Үшінші жол: Тақырып туралы қимылды білдіретін үш сөз (етістік).

Төртінші жол: Тақырыпқа қатысты төрт сөзден тұратын сөз орамы.

Бесінші жол: Бір сөз – тақырыптың мәнін ашатын синоним сөз.

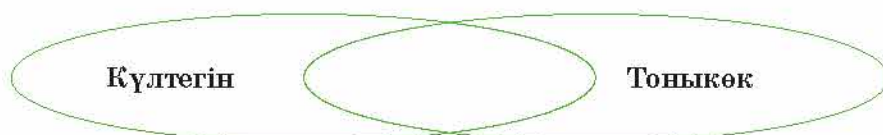
4

Талдау

1. Күлтегінің ерлік істерін өздерің таңдаған ертегі кейіпкерлерінің әрекеттерімен салыстырыңдар. Қандай ұқсастық бар екенін анықтаңдар.

Ертегі кейіпкері	Ерлік істері	Күлтегін	Ерлік істері

2. Хрестоматия материалдары негізінде Күлтегін мен Тоныкөкті «Венн диаграммасында» салыстырыңдар.

3. Тақырып бойынша берілген кестені пайдалана отырып, талдау жасаңдар.

Болжам	Жаңа ақпарат
Тақырып бойынша бұрыннан не білемін? Бұл туралы не білуім керек?	Бұл туралы енді не білдім? Қандай маңызды сәттерді анықтадым?

5

Жинақтау

1. «Ежелгі дәуір әдебиеті», «Орхон ескерткіштері» туралы мәтіндер бойынша кластер құрастырыңдар.

2. Күлтегін мен оның ағасының түркі елі үшін жасаған ерлік істерін тізбектеңдер. Күлтегіннің тұлғасын танытатын жолдарды анықтаңдар.
3. Бала Күлтегіннің батыр Күлтегін дәрежесіне өсу жолын графикалық редактор көмегімен жүйелеп көрсетіңдер.

6

Бағалау

1. «Күлтегін» жырының бүгінгі күнгі маңызы туралы «Күлтегін – өшпес ерліктің, қаһармандықтың символы» тақырыбында ойларыңды ортаға салыңдар.
2. Жырға «РАФТ (рөл/аудитория/форма/тақырып)» әдісі арқылы баға беріңдер.

Рөл	Аудитория	Форма	Тақырып
Ғалым	Парламент	Үндеу	«Күлтегін» жырының бүгінгі таңдағы маңызы
Оқушы	Мәдениет министрлігі	Хат	«Күлтегін» жыры – әдеби мұра

3. Тәуелсіз ел болуға Күлтегін батыр өз үлесін қоса алды ма? Өз ойларыңды білдіріп, сыни шолу жазыңдар.

Артық болмас білгенің

1958 жылы моңғол-чехословак біріккен ғылыми экспедициясы Күлтегін ескерткішінің орнына қазба жұмыстарын жүргізді. Бұған басшылық еткен чех археологі Л.Иисль болатын. Бұл В.В.Радловтан кейінгі жасалған қазба жұмысы еді. Қазба жұмыстары барысында қорған астынан екі кісінің тасқа әдемілеп ойылып жасалған бас мүсінін тапты. Оның бірі Күлтегіннің, екіншісі әйелінің мүсіні екені анықталды.

Күлтегінге арналған ескерткішпирамида тәрізді. Биіктігі – 3,15 метр, ені – 1,24 метр, қалыңдығы – 0,41 метр. Ескерткіштің жоғарғы жағы бесбұрышты, қырларында айдаһардың суреттері мен қаған таңбалары бейнеленген. Екінші жағында ескерткіштің орнатылған күні – «1-тамыз, 732 жыл» деп жазылған. Ескерткіштің негізгі бетінде 40 жол жазу бар, ол ескерткіштің сол жақ бетіндегі 13 жол – жазудың жалғасы.

«Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабы

Кітапсүйерлер үшін

Н.Келімбетовтің «Ежелгі дәуір әдебиеті», М.Жолдасбековтің «Асыл арналар» еңбектерінен Орхон-Енисей ескерткіштері туралы толық мәлімет ала аласыңдар (<https://kazneb.kz/>, <https://litart.kz>).

Әдебиет теориясы

Композиция – әдеби шығарманың құрылысы, оның үлкенді-кішілі бөлімдерінің бір-бірімен әртүрлі тәсілмен байланыстырылған тұтас бірлігі.

Орхон жазуларындағы оқиғаның баяндалуы төмендегідей:

Күлтегін (Кіші жазу):

- 1) қарамағындағы халыққа үндеуі;
- 2) түркі қағанатының суреттелуі;
- 3) әскери жорықтар;
- 4) табғаш халқының араға іріткі салу әрекеттері;
- 5) түркі халқының өзіне тағылған кінәлары;
- 6) ескерткіштің қойылу себебі.

Күлтегін (Үлкен жазу):

- 1) түркі халқының ата-тегі жайында әңгіме;
- 2) табғаштардың түркілерді жаулап алуы;
- 3) Елтеріс ханның тұсында ел тұрмысының қайта өрлеуі;
- 4) Қапаған, Білге қаған жайындағы әңгіме;
- 5) Күлтегіннің жорықтары. (М.Жолдасбеков. «Асыл арналар»)

Анофора – қайталаудың бір түрі, өлеңнің әр жолының үнемі бір сөзден басталып отыруы. Мысалы:

Қазақ осы – дала дейтін, күн дейтін,

Қазақ осы – өнер алды тіл дейтін (*Қадыр Мырза Әлі*).

Ассонанс – бірыңғай дауысты дыбыстардың үйлесіп қайталанып келуі. Мысалы:

Ереуіл атқа ер салмай,

Егеулі найза қолға алмай,

Еңку-еңку жер шалмай,

Ерлердің ісі бітер ме? (*Махамбет*).

Аллитерация – дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы әдеби тілді ажарлап, сөздің реңін келтіре түсетін көркемдік тәсіл. Мысалы:

Бақыт деген – сенің бала күндерің,

Бақытсыз-ақ бақытты боп жүргенің.

Бақытын да, басқасын да білмеуің,

Бақытсыз-ақ ойнағаның, күлгенің (*М.Мақатаев*).

Қайталау, қайталама ұйқас – сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін бір сөзді немесе сөз тіркесін бірнеше мәрте қайталап қолдану тәсілі. Қайталаудың бірнеше түрі бар:

Жай қайталау – бір сөзге ерекше екпін түсіріп, бірнеше рет қайталау. Мысалы:

Мұнар да мұнар, мұнар күн,

Бұлттан шыққан шұбар күн (*Махамбет*).

Еспе қайталау – алдыңғы тіркестің аяғы, келесі тіркестің басында қайталанып отыруы. Мысалы:

Сол таудан сен сыр тауып ал,

Сыр тауып ал, қымбаттым.

Қалың зеңгер, құзды шаттар,

Құзды шаттар қалың ну (*С.Сейфуллин*).

Эпифора – өлеңнің әр жолының немесе ой ағымының соңындағы бір сөздің бірнеше рет қайталануы. Мысалы:

Қажытып, қам көңілді жылатқан күй,

Бекітіп, жылатқанды жұбатқан күй (*І.Жансүгіров*).

Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық

Тапсырма

1. Қосымша дереккөздерден жырдың композициясы туралы тың мәліметтер тауып көріңдер.
2. «Күлтегін» жырынан қайталау түрлеріне мысалдар келтіріңдер.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың сан ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген асыл мұрасы.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ

Естеріңе түсіріңдер:

Орхон-Енисей ескерткіштерінің тарихи, мәдени маңызы қандай?

Менгерілетін білім:

Жырау деген кім?

Жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы қандай?

Зерделі сөз

Жыраулар толғаған адамшылық, имандылық, қаһармандық, жігерлілік һәм жайсаңдық жаңа қалыптаса бастаған қазақ ұлысының рухани келбетін кестелеуі тиіс еді. Солай болды да. Қазақ елінің ажары мен жан дүниесі сол шығармалардан табылды. Білім-білік, ақиқат, тіл, жаратылыс жайлы толғамдар да сол арнада желі тартты. Ежелгі түркі дүниесінің бар болмысы мен арман-мүддесі бір кезеңде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы көрінді. Ол поэзияда, елдік құрылыста, тұрмыста материалдық һәм рухани мәдениетте бірдей айқын мүсінделді.

А.Егәубай

Өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV–XVI ғасырлардағы ең басты мәселе жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет сахнасына ақын-жыраулар шықты. Жыраулар мен шешендер өздерінің құдіретті сөзімен де, үлгілі ісімен де Қазақ хандығының қалыптасуына, дамуына, нығаюына үлкен үлес қосты.

Жыраулық өнер дала абызы, өз заманының терең ойшылы Асанқайғыдан басталып, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Үмбетей, Ақтамберді, Төтіқара, Бұқар жыраулармен жалғасады. Олар шығарған әдебиет үлгілері – заман, қоғам, өмір туралы ойлы, сырлы толғаулар, ақыл-өсиет түріндегі шешендік сөздер, дидактикалық термелер, сондай-ақ жеңіске бастаған батырлардың ерлігін дәріптеген дастандар.

Жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы қандай? Жыраулар өз заманының қандай өзекті мәселелерін жыр арқауы еткен?

Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып – Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі, бүтіндігі мен тұтастығы, мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру. Мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де маңызды етіп

қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында өміршінің идеал бейнесін жасады, сонымен қатар адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелген қоғамды суреттеді.

Даналық ойдан дән ізде

Тақпақ пен мақал тағы
артық,
Суырыпсалма жағы
артық,
Айтады олар ойланбай,
Сыпыра жырау,
Шортанбай,
Үмбетей мен Марабай
Алды-артына қарамай,
Соққанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландай.
Шөкәрім

Бағалы дерек

Қазақ хандығының пайда болуы – Қазақстан жерінде XIV–XV ғасырларда болған әлеуметтік-экономикалық және этникалық-саяси үрдістерден туған заңды құбылыс. Қазақ хандығы – бүгінгі Қазақстан Республикасы мен көрші аймақтардың аумағында 1465–1847 жылдар аралығында өмір сүрген мемлекет. Ол Еділден Жайыққа дейінгі аймақты, Сырдария мен Өмудария өзендерінің аралығын, Хорасан жерін қамтыған. Мемлекет басшысы – хандар саяси билік жүргізген. Олар төре тұқымынан шыққан сұлтандар арасынан сайланған.
«Қазақ энциклопедиясы»

Жыраулар поэзиясының жанрлары: **толғау, арнау, мадақ-өлеңдер.** Өздерінің монолог түрінде айтылатын толғауларында жыраулар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, тұлға мен тобыр, имандылық пен қайырымдылық, өмірдің өткіншілігі мен заманның опасыздығы, өлім мен өмірдің қайшылығы сияқты мәселелерді көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырды.

Жырау деген кім? Жыршы деген кім? Олар нені көздеді, мақсат тұтты? Жыршы мен жырауға қандай қасиеттер тән?

Жырау, жыршы туралы XIX ғасырда айтылған пікірлер болғанмен, алғаш толыққанды түсінік берген – академик жазушы М.Әуезов пен ғалым Е.Исмаилов.

Академик С.Қасқабасовта *«Жыраулар поэзиясы – авторлық ауыз әдебиеті»* деген еңбегінде дәл сипаттама берді: «Жырау хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологі, елдің ақылшысы, қолбасы өрі дауылпаз ақын бола білді. Олар хандар кеңесінің белсенді мүшесі болған, мемлекетті басқару ісіне тікелей қатынасып, саяси, әскери, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде жыраулар әскери кеңесте ханның жеке өзіне де өз ойын ашық айтып, ақыл беріп, болжау жасаған. Қиян-кескі ұрысқа түсер алдында жауынгерлерге арнап жыр толғаған, олардың намысын қайрап,

рухын көтерген. Қажет болған жағдайда өздері де шайқасқа қатысып, ерліктің үлгісін көрсеткен, сондықтан жыраулардың біразы қолбасы да болған, тайпалар мен руларды да басқарған.

Жыраулар жаңадан құрылған Қазақ хандығының, хан билігінің мықты болуын көздеп, сол кезеңдегі әдебиетті, күллі мәдениетті мемлекетке, ханға қызмет еткізді. Олар өздерін өміршінің, мемлекеттің қызметшісі деп білді, сол себепті хандықтың идеологиясына айналды. Ханның ақылгөй кеңесшісі, бас саясаткері болғандықтан, жыраулар тек қана үлкен мемлекеттік маңызы бар мәселелер бойынша толғаған да, өз сөздерін тікелей өміршіге арнап айтқан. Олар, әдетте, елді абдыратқан, толғандыратын жағдайлар мен төтенше оқиғалар кезінде сөйлеген. Сондықтан жырауларды өмірші де, халық та аса қадір тұтып, олардан хан да,

халық та ел дағдарған немесе бүліншілік болған шақта я болмаса елге жау тигенде, ақыл-кеңес сұраған. Жыраулар мұндай сәттерде жұртшылыққа тоқтау айтып, болып жатқан оқиғаға немесе жағдаятқа өз бағасын берген, өткенді еске түсіріп, бүгінін сипаттаған, болашақты барлаған. Өз заманы мен бұрынғы уақытты салыстыра толғап, дәуір туралы, қоғам жайлы, ел мен өмірші жөнінде пәлсапалық ой түйіндеген».

Жырау – ақын ғана емес, өз заманының ойшыл ғұламасы, ділмар шешені, хан атынан да, халық атынан да билік айта білген рухани көсемі, сөуегей сыншысы, сарқылмас қазынасы. Жыраудың ең үздік шығармасы – **толғау**. Толғау жанрын Ахмет Байтұрсынұлы мазмұнына қарай саф (таза) толғау, марқайыс толғау, налыс (мұңлы, шерлі) толғау, намыс толғау, сұқтаныс толғау, сөгіс толғау, күліс (күлкі) толғау, ойламалдау (ой-қиял тебіренісі) сияқты сегіз түрге бөлген.

Жыраулардың суырышсалма ақын, батыр, дана және сөуегей болып келуінің себебі сол тұстағы Қазақ хандығының өмір салты мен тұрмыс-тіршілігіне

Сөзмаржан

Абыз – діни жоралғыларды басқарып, болжам жасап, жорамал айтатын беделді тұлға.

Терме – қазақ халық поэзиясы мен музыка өнеріндегі ғибраттық мәні бар лирикалық өлең.

Дидактикалық терме – тәлім-тәрбиелік, ұстаздық өнеге айту дәстүрі басым өлең.

Идеал – үлгі, беткеуістар, ойдағы, қиялдағы бейне.

Тобыр – белгілі бір ортақ мүддемен уақытша топтасқан адамдар жиыны.

Идеолог – белгілі бір идеологияны, көзқарасты дәріптеуші, соның мүддесін қорғаушы.

Дағдару – не істерін білмей сасып қалу, амалсыз, лажсыз қалу.

Пәлсапа – табиғат, қоғам, адам туралы түсініктердің жүйелі жиынтығы.

Сөуегей – болашақты болжай алатын көріпкел.

Марқайыс (марқаю) – шабыттану, қуаттану.

байланысты еді. Дәстүрлі қазақ қоғамында жыраулар халықтың рухани көсемі, қоғамдық пікір қалыптастыратын қайраткер рөлін атқарды.

Жыршы – жаттап жыр айтушы, ел ішіне таратушы. Жыршы жырау сияқты өз жанынан жыр шығармайды, бірақ эпикалық дастандар мен толғауларды белгілі бір әуенге салып, айлап жырлайтын халық поэзиясының ірі өкілі. Мұрын Сеңгірбекұлы (1859–1954) деген атақты жыршыдан қазақтың көптеген жыр үлгілері жазылып алынған. Ол өте ірі эпос – «Қырымның қырық батырын» да жатқа жырлаған.

Қазақ жыршылары көнеден келе жатқан терме-толғаулар мен жыр-дастандарды біздің дәуірімізге дейін сақтап жеткізді. Жыршы болу үлкен жауапкершілікті талап етеді. Жыр-дастандардың құндылығын жоғалтпай, оны асқақтата жеткізу – жыршының басты міндеті.

Жыршы – ғасырлар шежіресін, ел даналығын жадына сақтай білген тұлға. Оның өн бойында ойшылдық, парасаттылық, зерделілік, байсалдылық, сыпайылық сынды көптеген адамгершілік асыл қасиеттер, сонымен қатар әншілік, шешендік, күйшілік, ақындық шеберліктердің барлығы да тоғысуы қажет.

Жыраулық дәстүр – атадан балаға жалғасып, ғасырдан ғасырға мұра болып жеткен ұлттық асыл қазына.

Артық болмас білгенің

«Қырымның қырық батыры» туралы жыр қырық тараудан тұрады, оның әрқайсысы жеке-жеке батырларға арналған. Мұнда қырық батырдың әрқайсысының ел қорғаудағы жанқиярлық күрестері мен патриоттық рухы суреттеледі. Олар ержүрек, әділ, батыл және халықтың мүддесін қорғаушы қаһармандар бейнесінде сипатталады. Сонымен бірге бір батыр екінші батырдың ұрпағы ретінде жырланады. Сондықтан қырық батыр жайлы жырлардың жиынтығы тегі мен композициялық құрылымы жағынан өзара тығыз байланысты.

Бұл жырлардың жиынтығы – өзінің құрылысы жағынан қырғыздың белгілі «Манасын» еске түсіретін, бірақ көлемі бойынша одан екі есе үлкен, қалыпқа түскен тұтас бір мәдени дүние.

sarbaz.kz

Қазтуған Сүйінішұлы – жорық жыршысы, қазақ эпосын жасаушылардың бірі, артында сан алуан жырдан құралған мол мұра қалған жырау.

ҚАЗТУҒАН ЖЫРАУ

ҚАЗТУҒАН СҮЙІНІШҰЛЫ
(XV ғасыр)

Естеріңе түсіріңдер:

Жыршы мен жырау туралы не білдіңдер? Жыршы мен жырауға қандай қасиеттер тән болған?

Меңгерілетін білім:

Қазтуған жырау шығармашылығының ерекшелігі неде?

«Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» толғауының тақырыбы қандай?

Қазтуған Сүйінішұлы Астрахань облысының Красный Яр қаласында туған. Көшпенді шонжарлар өулетінен шығып, рубасы көсемі, әскербасы батыры болған жырау халық арасында «Қарға бойлы Қазтуған» аталып кетеді.

Зерделі сөз

Қазтуғанның ақындық өнері қуатты, мәнді. Оның жырларын, толғауларын оқығанда қара домбыраның қағысын, ат тұяғының дүбірін, жердің дүрсілін, жел тұрғандағы шөптің тербелуін, киіз үй есігінің сықырлап ашылуын, жібенің суылын естігендей боласың.

Р.Каренов

Толғамалы жақ тартқан,
Толассыз тұрып оқ атқан,
Тоғыз оқ торғауытты бөгеген,
Тобылғыдан су татқан,
Жетпіс бесте жасы бар...
Қабыршақты жайлаған,
Ақсуды төмен бойлаған,
Шағанға атын байлаған
Қарға бойлы Қазтуған...

Қазтуған жырау шығармаларынан бізге «*Мадақ жыры*», «*Алаң да алаң, алаң жұрт*», «*Белгілі биік көк сеңгір*» деп аталатын толғаулары жеткен.

Қазтуған *«Мадақ жыры»* деп аталатын толғауында өзін таныстырады. Бұл жыр жолдарынан Қазтуғанның жорықшы, жауынгер жырау болғаны аңғарылады:

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса – қойдың көсемі,
Сөйлесе – қызыл тілдің шешені...

Қазтуған жыраудың шоқтығы биік туындылары – оның туған жермен қоштасу жырлары. *«Алаң да алаң, алаң жұрт»* толғауында жырау атасы мен анасының, өзінің кіндік кескен туған жерін «жанға сақтау болған жұрт, жабағылы жас тайлақ жардай атан болған болған жұрт, жатып қалып бір тоқты жайылып мың қой болған жер», – деп сипаттайды.

Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең...
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған.
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас.

Сөзмаржан

Кежі – күзетші, қарауыл, кежеуіл.

Жырау *«Қазтуғанның қонысымен қоштасуы»* атты өлеңінде туып-өскен жері – Еділ, Жайық, Жем, Сағыз, Ойыл, Қиыл өзендері бойын өз еркімен емес, амалсыз қалдырып, басқа өлкеге ауысуға мәжбүр болып отырғанын жырға қосып, қонысымен қимастықпен қоштасады.

«Қазтуған толғаулары... қазақ халқының халық боп құрыла бастау тұсындағы жайлы қоныс, құтты мекен іздеу мәселелерінің сол алыс замандағы жаңғырығы, поэзия өмірінде сақталған шағын ескерткіш үлгісі ретінде кейінгі дәуірге жетті. Бұлар өз дәуірі мен шығарушысы жайында кішкентай болса да елес, ұғым бере алса, өз міндетін артығымен орындағаны болып саналады», – деген ғалым Ә.Дербісәлиннің пікірі жырау өмір сүрген тарихи кезең тынысын көрсетеді.

Қазтуғанның қонысымен қоштасуы

Сөздің көркі – мақал

Туған жер – тұғырың,
Туған ел – қыдырың.

Елінен безген ер болмас,
Көлінен безген қаз
болмас.

Сағынған елін аңсайды,
Сары ала қаз көлін
аңсайды.

Ұлтарақтай болса да,
Ата қоныс – жер қымбат.
Ат төбеліндей болса да,
Туып-өскен ел қымбат.

Сөзмаржан

Арайна – сабыр, тоқтам.
Ебей басты – қауқи-
ған, селтиген.

Үлек – сыңар өркешті
еркек түйе.

Мауыт – майда түкті,
бағалы, қалың мата.

Мұшақат – мехнат,
азап, бейнет.

Шалма – басты айнал-
дыра орайтын еңдей
мата, сәлде.

Кіре – жаз келгенде.

Талақ ету – тастау,
безу.

Сырық – түндікті ашу-
ға арналған таяқ.

Айыр – екі өркешті түйе.

Буыршын – жас бура.

Бидайық – көпжылдық
шөптесін өсімдік.

Қашаған – ұстатпай-
тын, қашқыш.

Арайна, билер, арайна,
Арайна десем, болғай ма?!
Арайнасыз әр қайда
Ердің ісі оңғай ма?!
Арайна болған Қазтуған
Қайғыланып сонда толғай ма?!
Ел қияға қонғай ма?
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Ебей басты құба үлек
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынғай ма?!
Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қала салады.
Аштарханды қоныс етпеңіз,
Шөһәрін оның алады.
Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса – ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат
Бүтін тоғай жерді алар.
Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар,
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар.
Ойыл да Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан
аңғары-ай!

Ақ шалмалы пірлердің
 Мешітке жаққан шамдары-ай!
 Менің бүйтіп қозғалақтап
 жүргенім –
 Аузы түкті кәпірдің
 Күшті болған салдары-ай!
 Кәпірден теңдік алуға
 Қайта келер деймісің
 Мұсылманның баяғы
 Шыңғыстан туған хандары-ай?!
 Бұл қоныстан кетпесең,
 Мұны талақ етпесең,
 Атаңа нәлет кәпірдің
 Пайдасына қалмаса игі еді!
 Ноғайлы, қазақ жұртымның
 Кейінгі туған балдары-ай!
 Адыра қалғыр көк Жайық,
 Аңырап қалған қонысым!
 Қонысымнан ауған соң,
 Кетпегей еді ырысым.
 Таудағы тарлан бөрі едім,
 Тарылған сынды тынысым.
 Кейінгі өскен жас бала,
 Ақ балтырын түрініп,
 Басарына ерініп,
 Көкірегі күйініп,
 Тек тірлікке сүйініп,
 Ықтиярсыз жүгіріп,

Аузы түкті кәпірдің
 Етпегей еді жұмысын!
 Бұл қоныстан кетпесең,
 Мұны талақ етпесең,
 Екеу-екеу сөйлесіп,
 Біздің кейінгі өскен жас бала
 Аузы түкті кәпірдің
 Соқпаса екен пайдасын!
 Буыршынның жалғыз
 қырқар азуы,
 Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
 Бұғының ауыр қара мүйізі,
 Бидайықтың жалғыз соғары,
 Қашағанның ұзын құрығы,
 Ақ орданың тіреу сырығы,
 Айдаса – қойдың көсемі,
 Сөйлесе – тілдің шешені,
 Арғымағын жаз жіберіп,
 күз мінген,
 Күз жіберіп, жаз мінген,
 Жазаласа екі жылда
 бір мінген,
 Жолдасын жолай іздеген,
 Өзіне тиген дұшпанын
 Қарт бурадай тіздеген –
 Мен, Қарға бойлы Қазтуған,
 Қайғыланып асып барамын
 Ноғайлы-қазақ елімнен!

1

Білу

1. Жыраулар поэзиясына қандай ерекшеліктер тән?
2. «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» өлеңінің мазмұндық желісі қандай?

2

Түсіну

1. Не себепті жыраулар хандықтың идеологі релін атқарған?
2. «Қазтуғанның қонысымен қоштасуын» хрестоматияда берілген «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауының мазмұнымен салыстырыңдар.

3. «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» толғауының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
4. Жырау толғауларын бейнежазба, ұнтаспадан тыңдап, алған әсерлерің туралы әңгімелеңдер.

3

Қолдану

1. Хрестоматиядан Қазтуған толғауларының мазмұнымен танысып, автор бейнесін анықтаңдар.
2. «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» толғауынан эпитет, теңеу, риторикалық сұрақтарды теріп жазыңдар.

4

Талдау

1. Жырау поэзиясының ерекшелігі неде деп ойлайсыңдар?
2. «Қазтуған – ел дағдарып, сарсылғанда соңынан жұртты ертіп, топ бастаған көсем; шаршы топта суырылып шығып, сөз сөйлеген шешен; кейінгі ұрпаққа ноғайлы-қазақ дәуірінің аужайын аңғартатын толымды жыр қалдырған жырау», – деген пікірді дәлелдейтін деректер келтіріңдер.

5

Жинақтау

1. Жырау туралы мазмұндаудың тірек сызбасын жасаңдар.
2. «Туған жер – тұғырың, туған тіл – Қыдырың» тақырыбында эссе жазыңдар.

6

Бағалау

Қазтуған толғауының маңызы қандай? Жырау ел назарын қандай мәселеге аударады? Сыни шолу жазыңдар.

Артық болмас білгенің

Қазтуған – Алтын Орда заманындағы ноғайлы-қазақ дәуірі әдебиетінің ірі өкілі. Оның шығармалары бізге толық жеткен жоқ, көбі ұмыт болған. Өлеңдері алғаш рет Ғ.Мұштақ құрастырған «Шайыр яки қазақ ақындарының басты жырлары» жинағында жарияланса, кейіннен «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Алдаспан», «Бес ғасыр жырлайды», «Ұлы арман» жинақтарында, «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» хрестоматиясында басылды.

«Тарихи тұлғалар» кітабынан

Кітапсүйерлер үшін

«Бес ғасыр жырлайды» жинағынан (1-том) Қазтуған жырау толғауларын тауып, танысыңдар (<https://kazneb.kz>).

Толғау – көне дәуірде туып, қалыптасқан поэзиялық шығарманың бір түрі, философиялық ой қорытудың ұлттық үлгісі. Толғау – күрделі, көлемді лирикалық туынды, сюжетсіз поэма.

Толғау қазақтың «жыр толғау», «толғап айту» деген сөзінен алынып, жеке термин ретінде әдебиетімізде кейінгі дәуірде ғана қалыптасты. Толғау – өзінің табиғи сипатымен жүйелі оқиғасы бар жырға жақын, үндес жанр. Бізге жеткен толғаулардың халық өмірінің аса бір жауапты, күрделі де қиын тұсында айтылып, таралғанын аңғарамыз. Мұнда ел, жер, халық тағдыры, болашағы жүйелі сөз болады. Осы ерекшелік мұны эпикалық жырларға көп ұқсатады.

Толғау мазмұны адамның көңіл күйімен, тарихи оқиғаларды философиялық тұрғыдан пайымдауымен байланысты. Толғау белгілі бір мақаммен, музыкалық аспаптың сүйемелдеуімен айтылады.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Символ – бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, ойды астарлап, тұспалмен түсіндіру, басқа бір нәрсенің бейнесінде суреттеу. Ақын-жазушы жасаған сөз образы тура өз мағынасында емес, бейнелеу мағынасында айтылса, символдық образ немесе символ деп аталады. Символ ауыстыру мағынасында қолданылады, айтылмақ ойдың көркемдігі мен образдылығын арттыруға қызмет атқарады. Мысалы:

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас – бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас (Абай).

Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық

Тапсырма

1. Толғау жанрының ерекшеліктерін тірек сызба арқылы көрсетіңдер.
2. Өздеріңе таныс шығармалардан символға мысалдар келтіріңдер. Мағынасын түсіндіріңдер.

Жиёмбет жырау – әскербасы, қазақ тарихындағы ел бастаған көсем деңгейіне көтерілген елеулі тұлғалардың бірі, еңсегей бойлы Есім ханның ұлы жорықтарында асқан ерлік көрсеткен ер тұлға.

ЖИЕМБЕТ ЖЫРАУ

ЖИЕМБЕТ ЖЫРАУ
(XVII ғасыр)

Естеріңізге түсіріңдер:

Қазтуған жырау туралы не білдіңдер?

Меңгерілетін білім:

Жиёмбет жырау толғауларының тақырыбы мен идеясы қандай?

Жиёмбет жырау – шамамен XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың жырауы, биі, әскербасы батырларының бірі. Жиёмбет жыраудан қалған мұралардың көбі – Есім ханға арналған толғаулар. Әр толғауының өзіндік шығу тарихы бар.

Жас кезінен хандардың, билердің, батырлардың қасында жүріп, ел билігіне араласып, батылдығымен, батырлығымен, шешендігімен көзге түскен Жиёмбет жырау – Есім ханды ақ киізге салып, хан көтерушілердің бірі, оның барлық жеңісті жорықтарының қаһарманы. Кейін Есім ханның кеңесші биі әрі беделді батыры дәрежесіне дейін көтерілген. Бұл жайында ақынның өзі:

Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім...

Зерделі сөз

Есім ханның қабырғалы билерінің бірі болған Жиёмбет қарапайым көшпенділер қатарынан емес, қолынан билік кетпеген дала феодалдарының ұрпағынан.

М.Мағайун

Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін! –

деп жырлаған.

1620 жылы ойрат-қалмақтар елдің тыныштығын кетіріп, қазақтарға қарсы күрес ашады. Қалмақтар қапыда соғу үшін Есім ханға бітімгершілік ұсыныстарымен елші жібереді де, артынан қазақ ауылдарына кенеттен шабуыл жасап, көп жұртты қырғынға ұшыратады. Осы кездегі оқиғалардың елесі Жиёмбеттің Есім ханға арнаған «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауында:

Бағалы дерек

Жиёмбет бидің Есім ханмен достық қарым-қатынасы ұзаққа бармайды. Екеуінің арасында ел аралық бітімгерлік, жер дауы, жесір дауы кезінде келіспеушілік өрістей береді. Тұрасын кесіп айтатын Жиёмбет Есім ханның кейбір озбыр, жөн-жосықсыз іс-әрекеттеріне қарсы шығады. Оның бұл мінезі ханға да жаға бермейді. Сөйтіп хан мен бидің арасы суи бастайды. Жиёмбет ханнан іргесін аулақтатып, қол астындағы елге өзінше билік жүргізе бастайды. Мұны білген хан оның соңына түсіп, қуғынға салады.

*«Даланың дара
діпмарлары» кітабынан*

...Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға,
Сонда бір жайдақ мінгенсің.
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған.
Қаз мойынды ханшаңыз
Қалада тұрып жылаған... –

деп суреттеледі. Бұл үзіндіден қалмақтардың аңдаусызда, тұтқиылдан берген соққысынан қазақ халқының үлкен зардап шеккендігін көреміз. Алайда көп ұзамай күш жинаған қазақтар қалмақтарға қарсы шабуылға шығып, дұшпан әскерін талқандайды. Осы соғыста жауды ойсырата жеңіп, бетін қайтаруда ерекше ерлікпен көзге түскен Жиёмбет Есім ханның алдында үлкен абыройға ие болады.

Менің ер екенімді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың
Қайратымды білгенсің, –
деген өлең жолдарынан Жиёмбет жыраудың Есім хан алдындағы беделін байқауға болады.

Жиёмбет жырларында өзінің ерлігін, өрлігін, батырлығын сөз өтеді:

Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре мен жайыңдай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай мен қайыңдай.

Жиёмбет жырау шығармаларынан қазақ халқының хандары мен билері, сұлтандары мен батырлары туралы құнды мәлімет алып қана қоймай, қазақ пен қалмақ арасындағы шайқастармен, тарихи оқиғалармен, халқымыздың басынан өткен ауыр жағдайлармен таныс боламыз. Жиёмбет – қазақ әдебиетінің тарихында үлкен орын алатын дарынды жырау, халқын сүйген қайраткер.

Артық болмас білгенің

Жиёмбеттің екі толғауы 1908 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Жақсы үгіт» жинағына енді. Құрастырған – Мақаш Бекмұхамедұлы. Тағы бір толғауын Х.Досмұхамедұлы ел арасынан жазып алып, Ташкент қаласында 1926 жылы жарық көрген «Аламан» атты еңбегіне енгізген.

Жиёмбет жыраудың ақындық таланты бағаланып, жыраудың өмірбаяны, шығармашылығы туралы бірнеше ғылыми-зерттеу еңбектер жарық көрді. Ғ.Әбетов, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Сыдықов, С.Қасқабасов, М.Мағауин, С.Дәуітов сияқты ғалым-жазушылар жырау шығармаларының көркемдік-стильдік ерекшеліктеріне талдау жүргізіп, өмірбаяны туралы құнды мәліметтер берді.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Еңсегей бойлы Ер Есім

Еңсегей бойлы Ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім.
Ес білгеннен, Есім хан,

Сөзмаржан

Сүйесін – демеу, сүйеу болу.

Ебесін – дәрменсіз, қауқарсыз, әлсіз.

Демесін – таяныш, сүйеніш болу.

Ит түрткі болу – бөрінің көзіне түрткі болу, өркімнің мазағына ілігу.

Бүлгенде – бүлінгенде.

Қаз мойынды – иіліп келген, ұзын, әдемі мойын.

Ат құйрығын кесу – (дәстүр) ел арасында әртүрлі жағдайлармен қақтығысқан, енді көрместей болып біржола кетіскен, бітіспес адамдар өз елінен, туған-туысқандарынан безеді. Мұндай жағдайда ол өз атының қыл құйрығын кесіп, қолын төбесіне қойып, елден шығады.

Ағбығу – асығу, аптығу.

Еңсегей – ұзын бойлы, зор денелі адам.

Ат сауырын беру – жәрдем беру, көмектесу.

Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін.
Ертеңгі күн болғанда,
Елің кеңес құрғанда,
Айналып ақыл табарға
Есіктегі ебесін,
Сонда, ханым, не десін?!
Мен жоқ болсам, Есім хан,
Ит түрткіні көресің.
Жиёмбет қайда дегенде,
Не деп жауап бересің?..

Меніменен, ханым, ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайыңдай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай.
Көруші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай.

Сырым саған түзу-ді
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім
Сатып алған құлыңдай.
Жүруші едім араңда
Өзіңнің інің менен ұлыңдай...

Мен, өлсем, құнсыз кетер деме сен
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлыңдай!
Тілеуберді құлың – мен емес,
Мұның, ханым, жөн емес.
Менің ер екенімді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың,
Қайратымды білгенсің.

Ағбытпа, ханым, күннен соң,
Сіздің естен кеткенмен,
Біздің естен кеткен жоқ:
Қалмақтың Бөрі ханы
 келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы
 келгенде,
Қаланың қасы бұлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,
Қаз мойынды ханшаңыз
Қалада тұрып жылаған...

Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан!
Қайырылып қайыр қылуға
Қылығың жоқ ұнаған.
Қайратым қанша қайтса да,
Мұныца, ханым, шыдаман!

Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Ат сауырын берермін,
Алыста дәурен сүрермін,
Қарамасаң, ханым, қарама,
Сенсіз де күнімді көрермін!

Артық болмас білгенің

Есім хан – 1598–1628 жылдары Тәуекел ханнан кейін билік құрған қазақ ханы. Есім хан қазақ тарихында «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен әйгілі болды. Оған бұл атақ 1598 жылы ағасы Тәуекел ханмен бірге Мауреннахрға жасаған жорықта ерекше көзге түскені үшін берілген екен. Есім хан – Шығай ханның баласы, ол Қазақ хандығының Түркістан қаласындағы хан ордасында тұрған. Тәуекел Бұхараны қоршағанда, ол 20 мың әскерімен Самарқанды билеп тұрған. Ауыр жарақаттан қайтыс болған ағасының орнына хан сайланған Есім отыз жыл бойы буыны жаңа бекіп келе жатқан қазақ мемлекетін қорғау, күшейту жолында қанын да, жанын да аяған жоқ.

«Тарихи тұлғалар» кітабынан

1

Білү

1. Жиёмбет жырау туралы не білдіңдер?
2. Жиёмбет жырау толғауларының басты тақырыптарын атаңдар.
3. «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауында Есім хан қалай бейнеленген?
4. Өзі туралы жырау не дейді? Шығармадағы автор бейнесін анықтаңдар.

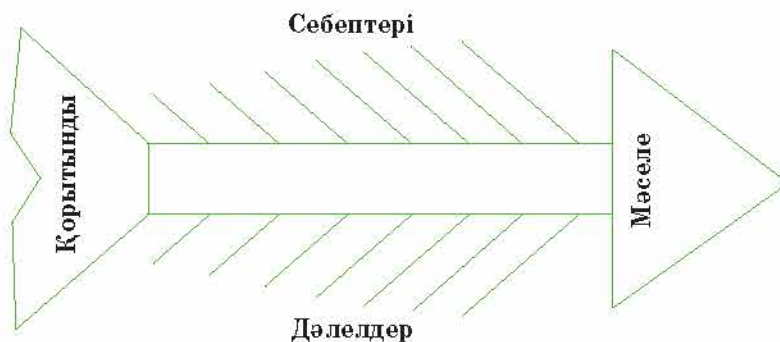
1. Жиёмбет жыраудың толғаулары неліктен Есім ханға арналған?
2. Жиёмбет жырау толғауларының ерекшелігі неде?
3. «Баяндама» тәсілін қолданып, толғау мазмұнын сурет, сызба түрінде бейнелеңдер.

1. Анықтамалықты, энциклопедияны қолданып «жыр», «жырау», «жыршы», «толғау» сөздеріне түсінік беріңдер.
2. Тарих пәнінен алған білімдеріңді пайдаланып, жыраулар поэзиясы қалыптасқан кездегі қазақ жеріндегі тарихи оқиғалар туралы мәліметтер тауып келіңдер.
3. Жиёмбет жырау толғауларындағы Есім ханның портреті мен әрекетіне өзіндік пікір білдіріп, ой-тұжырым жасаңдар.

Есім хан образы	Пікір	Ой-тұжырым, мазмұнға сәйкес мақал-мәтел

4. «Дербес пікір» тәсілі арқылы «Егер мен Жиёмбет жырау сияқты Есім хан дәуірінде өмір сүрсем, не істер едім?» деген сұраққа жауап іздеңдер.
5. «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауынан өздеріңе ұнаған үзіндіні жаттап алыңдар.
6. Қазақ тарихындағы Есім ханның орны, маңызы туралы қосымша деректерге сүйеніп, Power Point бағдарламасында таныстырылым дайындаңдар.

1. «Балық қаңқасы» тәсілімен толғауға талдау жасаңдар.

2. «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

5

Жинақтау

Жиёмбет жырау толғауындағы даналық, шешендік сөздерді пайдалана отырып, «Ханға қарсы шығам деп...» тақырыбына ойтолғау жазыңдар.

6

Бағалау

1. Бүгінгі күн тұрғысынан ақын жыры несімен өзекті? Ол тарихи шындықпен үйлесе ме?
2. Жырау толғауларында кездесетін өзі жайлы жолдар туралы не айта аласыңдар?

Жырау толғауларындағы өзі туралы жолдар	Менің пікірім

3. М.Әуезовтің: «Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөзтапқыш, өткір деген суырылған шешеннен, суырылған ақыннан алатын. Бұлардың саяси салмағы зор болғандықтан, аузынан шыққан сөз де олқы болмауға тиіс», – деген пікірі негізінде Жиёмбет жырау, оның шығармашылығы туралы сыни шолу жазыңдар.
4. Толғаудағы кейіпкерлер іс-әрекетінің тарихи және көркемдік құндылығына баға беріңдер.

Кітапсүйерлер үшін

«Бес ғасыр жырлайды» кітабынан (1-том) Жиёмбет жырау толғауларымен танысыңдар (<https://kazneb.kz>).

Тарауды қорытындылайық!

- I. Лиро-эпостық жырлар (оқулықта 8–9-беттер) мазмұны бойынша «Ашық, жабық сұрақтар» кестесін толтырып, жұпта жұмыс жасаңдар.

Ашық сұрақтар (түсіндіруді, өз көзқарасын білдіруді талап ететін сұрақтар)	Жабық сұрақтар (нақты, қысқа жауап қайта- руды талап ететін сұрақтар)

- II. «Қыз Жібек» жырын (хрестоматияда 4–38-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

- Жырдан Төлегеннің туып-өскен ортасы, атасы мен анасы туралы не білдіңдер?
- Жыр мәтініне сүйене отырып, Төлегеннің портреттік сипаттамасын беріңдер.
- Жырдан Төлегеннің мінезін, іс-әрекеттерін ашатын мысалдар келтіріңдер.
- Төлеген армандаған Жібек қандай қыз? Жыр мәтіні арқылы ойларыңды дәлелдеңдер.
- Қыз Жібектің ақылдылығын дәлелдейтін жыр жолдарын табыңдар.
- Төлегеннің Қыз Жібекке қосыла алмауына қандай кедергілер болды?
- Баяғы алпыс жігіт қасында,
Төлеген енді келер деп,
Қособаның көлінде
Жолын тосып жүр екен.*
Бекежанның көздеген мақсаты қандай? Кейіпкердің әрекетіне баға беріңдер. Өз ойларыңды 3–4 сөйлеммен жеткізіңдер.
- Жау қоршауында қалған Төлегеннің орнында қандай әрекеттер жасар едіңдер? Ойларыңды 3–4 сөйлеммен тұжырымдаңдар.
- Жырда Қособа көлі қалай сипатталған? Көл сипаты, географиялық орны туралы тың мәліметтер табыңдар.
- Төлегеннің бойынан өздеріңе үлгі етерлік қандай қасиеттерді көрдіңдер?

11. Жібектің қандай қылықтары ұнайды?
12. Семантикалық картаны толтырыңдар. Жырдан әр кейіпкердің образын танытатын мысалдар жазыңдар.

Кейіпкерлер	Мысалдар
Қыз Жібек	
Төлеген	
Базарбай	
Жібектің анасы	
Төлегеннің анасы	

13. Жырда қазақтың қандай салт-дәстүрлері туралы айтылған? Дәстүрлерге түсінік беріңдер. Бүгінгі күні жырда бейнеленген дәстүрлерді қаншалықты ұстанамыз? Ойларыңды ортаға салыңдар.
14. Халық ауыз әдебиетінде батаның қандай түрлері бар? Теріс бата деген не? Базарбайдың Төлегенге теріс бата беруінің себебін түсіндіріңдер.
15. Жырдың қайғылы оқиғамен аяқталғаны белгілі. «Егер мен жыршы болсам...» деп, өз нұсқаларыңды ұсынып, жырды басқаша аяқтап көріңдер.

III. «Күлтегін» жырын (хрестоматияда 38–52-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

1. Сандарды сөйлету арқылы жыр мәтініне сүйеніп, бала Күлтегін мен батыр Күлтегіннің ерлік істерін салыстыра сипаттаңдар.

Бала Күлтегін	Батыр Күлтегін

2. Өздеріңе ерекше әсер еткен жыр жолдарына түсінік беріп, «Екі жақты күнделік» толтырыңдар.

Маған ерекше әсер еткен ақпарат, жыр жолдары	Түсінік

3. Күлтегін мен Тоныкөкке арналған жырлардан мақал-мәтелдерді еске түсіретін өнегелі-өсиетті жолдарды теріп жазыңдар.

Жырлардағы өнегелі-өсиетті жолдар	Мақал-мәтелдің қазіргі нұсқасы

IV. «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» толғауын (оқулықта 57–58-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

1. Неліктен Қарға бойлы Қазтуған елінен қайғыланып асып барады? Дәлелдер келтіріңдер.
2. Толғау XV ғасырда жазылған. Қалай ойлайсыңдар, жырау көтерген мәселе қазіргі заманда өзекті ме? Елімізде көші-қон, жер мәселесі қалай шешілуде? Жауаптарыңды толғау мазмұнымен байланыстырыңдар.
3. Қазтуған жырау толғауындағы даналық, шешендік сөздерді пайдаланып, «Қайран да менің Еділім...» тақырыбына ойтолғау жазыңдар.

V. Жиёмбет жыраудың «Еңсегей бойлы Ер Есім» толғауын (оқулықта 63–65-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

1. Жиёмбет жыраудың бойында кездесетін қасиеттерді атаңдар, түсінік беріңдер.
2. Үзіндіден жыраудың Есім ханға деген адалдығы айтылған жолдарды анықтаңдар.
3. Жиёмбет жырау мен Есім хан арасындағы қарым-қатынасты өзіндік көзқарас тұрғысынан бағалаңдар.
4. Қосымша дереккөздерінен хрестоматияда берілген «Әмірің қатты Есім хан» өлеңінің туу тарихы туралы мәлімет тауып, кейіпкерлер іс-әрекетінің тарихи және көркемдік құндылығына баға беріңдер.
5. Жиёмбет толғауларынан мысалдар келтіре отырып, Google Jamboard немесе Padlet платформасында Есім хан мен Жиёмбет жыраудың тұлғалық қасиеттерін сипаттап, интерактивті кесте құрыңдар.

II ТАРАУ

ТОЛҒАУЫ ТОҚСАН ҚЫЗЫЛ ТІЛ

Бұл тарауда сендер:

- жалынды ақын, ақылғой жырау, заман шындығын айқын бейнелеп, әлеуметтік маңызы зор шығармалар жазған Шортанбай ақынның шығармаларымен танысасыңдар;
- отарлау саясаты салдарынан бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, халықтың саяси, экономикалық, рухани езгіге ұшыраған тарихи уақытын сипаттайын «Зарзаман» атты толғауын оқып, талдайсыңдар;
- әйгілі ақын, айтыс өнерінің майталманы, эпикалық жырлардың авторы Сүйінбай ақын туралы оқып, білесіңдер;
- айтыс жанрының нағыз классикалық үлгісі – Сүйінбайдың қырғыз ақыны Қатағанмен айтысымен танысып, көркемдік сипатын, идеялық түйінін анықтайсыңдар;
- қазақ халық поэзиясының дүлдүлі, жыршы Жамбыл Жабаевтың 1916 жылғы халықтың толқынысты хал-жағдайын, күпті көңіл күйін суреттеген туындысы – «Зілді бұйрық» өлеңінің мазмұнын ұлттық құндылық тұрғысынан талдап үйренесіңдер.

Қазақ тарихында өз дәуірінің ұраншылары, келешектің жыршылары болған қаламгерлерді тудырған XIX ғасыр әдебиетінің сипаты қандай болған?

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ
(1808–1881)

Зерделі сөз

Шортанбайдың ойлары мен көзқарасы ақын өмір сүрген дәуірдегі халықтың ой-пікірінен алынғаны даусыз. Отаршылдықтан азап шеккен, әкімшіліктің әділетсіздігінен торыққан, екіжақты қанау астында зорлық көрген халықтың трагедиясын ол көзімен көрді, солардың сөзін сөйледі, арман-мұңын жырлады. Сондықтан Шортанбай өлеңдерін халық жанына жақын қабылдады, оны заманның зары есебінде ұқты.

С.Қирабаев

Естеріңе түсіріңдер:

Қазақ жыраулары туралы не білдіңдер?

Меңгерілетін білім:

Шортанбай Қанайұлы кім?

Зарзаман ақындары деген кімдер?

Шортанбай Қанайұлы Түркістан жерінде дүниеге келген. Елдегі төкпе ақындардың айтыстарын, жыршы-жыраулардың толғау-жырларын тыңдап өскен сөзге жүйрік, тілге шешен Шортанбай ақындық өнердің жолына ерте түседі. Ел арасында ақындығымен, шешендігімен танылған ол төкпе ақын атанады.

Шортанбай шығармаларының тақырыбы – заман, қоғам, халық тұрмысы, ел өмірі, талауға түскен жер, қоныс мәселесі, отаршылар мен жергілікті әкімдердің озбырлығы, жаңа қарым-қатынастан туындаған тонаудың жаңа түрлері, сатқын ел билеушілердің әділетсіздігі, қиянаты т.б. Мысалы, «*Зарзаман*» толғауында ақын:

Мынау заман, қай заман:

Азусызға тар заман,

Азулыға бар заман.

Байлар зорлық қылады,

Сөзмаржан

Төкпе ақын – тоқтаусыз төгілтіп әкететін суырыпсалма ақын.

Зар – қайғы, қасірет, шер, мұң, уайым.

Бағалы дерек

«Зарзаман» деген – XIX ғасырда өмір сүрген Қанайұлы Шортанбайдың заман халін айтқан өлеңінің аты. Шортанбайдың бұл өлеңі ілгері-соңғы ақындардың барлық күй, сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зарзаман» ақындары деген ат қойдық.

М.Әуезов

Мал көзіне көрінбей,
Билер жейді параны,
Сақтап қойған сүріңдей.
Ойлағаны жамандық,
Жарадан аққан іріңдей.
Заман түрі бұзылды,
Текеметтің түріндей, –

деп теңсіздікті, байлардың үстемдігі мен зорлығын ашық айтады.

Халық санасына, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне ене бастаған жаңа заман жаңалықтарын көрген Шортанбай ақын оларды:

Заман кетті қырынға,
Бұрынғы, шіркін, заманның
Иісі де келмес мұрынға.
Биттей нәрсе қалсайшы
Бұрынғы заңнан ырымға, –

деп қатты сынға алады. Ақын қазақ даласына келген отарлаудың салдарын, халыққа тигізер зияны мен зардабын, ел мен жер тағдырын жырлағанымен, одан шығудың жолын көрсетпейді, жақсылықты өткен күндерден іздейді, өткен күнді көксейді.

Шортанбай өлеңдерінде үлгі боларлық өсиет-нақыл сөздер көп кездеседі. Ақын өмір туралы қорытынды жасап, жақсы мен жаман туралы ой қозғайды:

Жақсыменен жанассаң,
Келеді ісің оңына.
Жаманменен жанассаң,
Пәле ертесің соңыңа,
Дұшпаның қарар оңына.
Жаманға түссе жұмысың,
Жағаңнан алар сорыңа.
Өркім тайып жығылар
Өзінің қазған орына.

Ш.Қанайұлы өз шығармаларында заманның кескін-келбетін дәл басып, нақты көрінісін жасаған шыншыл ақын ретінде танылды. Шортанбай мұраларын алғаш зерттеушілердің бірі М.Әуезов Шортанбаймен қатарлас өмір сүрген ақындар шығармашылығын саралай келе, оларды «Зарзаман ақындары» деп атады.

Шортанбай Қанайұлы шығармаларына ерте кезден-ақ терең көңіл бөлініп, қазақтың ішінен шыққан өлең-жыр жинаушылар арқылы жырлары жинақталып, Қазандағы татар баспасынан 1880 жылы «*Шортанбайдың «Бала зары»*» деген атпен жарияланған болатын.

Артық болмас білгенің

Шортанбай мұрасында Кенесары хан мен Наурызбай батырға арналған да өлеңдер бар. Қарқаралы дуанының билеушілері Жамантай мен Құсбек төрелердің маңында жүрген Шортанбай Кенесары қозғалысына қатыспаса да, іштей тілеулес болатын.

Кенесары Қазақ хандығының сонау Асанқайғыдан бастап, бергі Бұқарлармен қосыла аталатын ұлы тарихында мемлекет басқарған хандардың халықтық қолдауға ие болуында жыраулардың, ақындардың шешуші, беделді орын алатынын жақсы біледі. Сондықтан да өзінің ордасындағы Нысанбай жыраудан бастап, жыршыларды, күйшілерді ерекше қадірлейтін.

Шортанбайдың «Көз көрген қазақ батыры» жыры – Кенесары хан мен Наурызбай батыр туралы жоқтау. Жоқтау мазмұнындағы толғаныстарда Кенесарының, Наурызбайдың халқының бостандығы, тәуелсіздігі үшін арпалысып, бастарын өлімге қиған ерлік, батырлық, мәрттік өнегелері дәріптеле мақтаныш сезіммен жырланады.

Т.Тебегенов. <https://anatili.kazgazeta.kz/>

Зарзаман

Зар, зарзаман, зарзаман,
Зарлап өткен бір заман.
Сөздің басы – бисмиллаһ,
Біз айталық, сіз тыңда
Мұсылманның тарихын:
Төрт аяқты хайуан –
Бұ дүниенің жарығы.

Бағалы дерек

Зарзаман – қазақ әдебиетіндегі кезең атауы. Бұл кезең Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан Қазақ хандығындағы бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, халықтың саяси, экономикалық және рухани езгіге ұшыраған тарихи уақытын сипаттайды.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы

Сөзмаржан

Кесапат – бөле, қырсық.

Айбар – айбат, айбын, қаһар.

Дуан – (көне) бір уездік көлемдегі ауқымдық бекініс, аймақ.

Заманақыр – тар кезең, зобалаң шақ.

Сүр – ұзақ уақыт сақтау үшін, тұздалып сақталған ет.

Асылық – астамшылық, күпірлік.

Жөргем – пайда, олжа.

Керт бас – сүйенер ешкімі жоқ, жалғыз өзі.

Қоңсы – 1) кедей ауыл, кірме; 2) бірге отырған ауыл-үй, көрші-қолаң.

Азулы – 1) мықты, күшті; 2) (ауысп.) бет қаратпайтын өткір, өжет, озбыр.

Бағасы кеткен жігіттің
Бетінен алар зайыбы.
Бір Алладан басқаның
Көпті қылған айыбы.
Кесапаттың кесірі
Келе ме деп керт басқа,
Сол себептен қорқамын!

Әуелгі қорлар зор болды,
Сондай зорлар қор болды,
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды,
Жөн білмеген жамандар
Ел билеген бек болды.
Көтере алмай билігін,
Ұласқан үлкен кек болды.
Ниетіне қазақтың
Тым-ақ тәуір еп болды.
Заманақыр болар деп,
Сол себептен қорқамын!

Қыс көбейді – жаз аз боп,
Бай таусылды – мал аз боп,
Ағайыны көре алмай,
Атаға бала араз боп.
Әр нәрсенің болжалы
Келе жатыр жақындап.
Ағашты тауға үй салып,
Алды көпір ақында,
Елді еркіне қоймады
Буыршындай тақымдап.
Дуанбасы болыс тұр
Көпірдің сөзін мақұлдап.
Бейшараның пұлы жоқ,
Қорыққаннан қақылдап.
Жарысқа кірген жақсылар,
Аша алмассың көзің деп,
Сол себепті қорқамын!

Елге егін жайылды,
Байға қоңсы жоламас.

Алдап-арбап жүрем деп,
 Өз тілегін тілемес.
 Арам сулы балаға
 Атаның сөзі ұнамас.
 Заманақыр боларда
 Алуан-алуан жан шықты,
 Қайыры жоқ бай шықты.
 Сауып ішер сүті жоқ,
 Мініп көрер күші жоқ,
 Ақша деген мал шықты.
 Жарлы, кедей жоқ десек,
 Қорлықпенен күн өтер.
 Байлар ұрлық қылады,
 Көзіне малы көрінбей.
 Билер жейді параны
 Сақтап қойған сүріндей.
 Заманың сенің құбылды
 Текеметтің түріндей.
 Мына заман қай заман?
 Азулыға бар заман,
 Азусызға тар заман.
 Тарлығының белгісі:
 Жақсы – жаннан түңілген,
 Жаман – малдан түңілген,
 Мұның өзі – зарзаман.
 Зарлығының белгісі:
 Бір-бірлерін күндеген,
 Жай-жайына жүрмеген,
 Мұның өзі – тар заман.
 Тарлығының белгісі:
 Мұсылманнан хал кетті.
 Тәңірім болғай деместен.
 Анты жұқпас бойына,

Әрне түсер ойына,
 Жалмауыз болды үлкенің,
 Қазақ, сенің сорыңа.
 Арқадан дәурен кеткен соң,
 Қуғындап орыс жеткен соң,
 Тіпті амал жоқ, қазақтар
 Енді сенің торыңа.
 Орыс – бүркіт, біз – түлкі,
 Аламын деп талпынды...
 Бұл асылық, асқан заманда,
 Ұл туады атаменен егесіп,
 Қыз туады анаменен теңдесіп,
 Баласы кетіп тыюдан.
 Патша жұртын қанады,
 Байлар жөргем санады...
 Жамандықтың белгісі:
 Ұлдың көңілі – бір бөлек,
 Қыздың көңілі – бір бөлек,
 Алысар тұстар болса да,
 Әлсіз айбар не керек?..

Зарзаманның аяғы –
 Заманың кетті баяғы,
 Ықылас, ниет қалмады,
 Үлкенге билік салмады,
 Жарлының жалғыз сүйеніш
 Мал болыпты таяғы.
 Айырылмай дерт болды
 Кедейге қылған қорлығың.
 Көріңді көрдің піріндей,
 Тілмашты көрдің жеңгендей,
 Дуанды көрдің үйіндей,
 Абақты тұр қасыңда
 Қазылған қара көріңдей!

1

Білу

1. Шортанбай Қанайұлы өмір сүрген заман туралы не білесіңдер? XIX ғасырда қазақ даласында қандай тарихи оқиғалар орын алды?

2. «Зарзаман» өлеңінде ақын өткен заманның келбетін қалай суреттеген?
3. Заманның тарлығының белгісі өлеңнің қай жолдарында берілген? Өз сөздеріңмен түсіндіріп көріңдер.

2

Түсіну

1. Шортанбай ақын өлеңінің «Зарзаман» аталу себебі неде?
2. Сол кездегі ақындарды не себепті М.Әуезов «Зарзаман ақындары» деп атады?
3. «Зарзаман» өлеңінің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
4. Жұптық жұмыс. Сұрақтарға жауап беріп, тақырыпты қорытындылаңдар.
 - 1) Ш.Қанайұлының осы өлеңді жазудағы мақсаты не?
 - 2) Ақын:

«Әуелгі қорлар зор болды,
Сондай зорлар қор болды,
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды,
Жән білмеген жамандар
Ел билеген бек болды», –

деп неге айтқан?

3

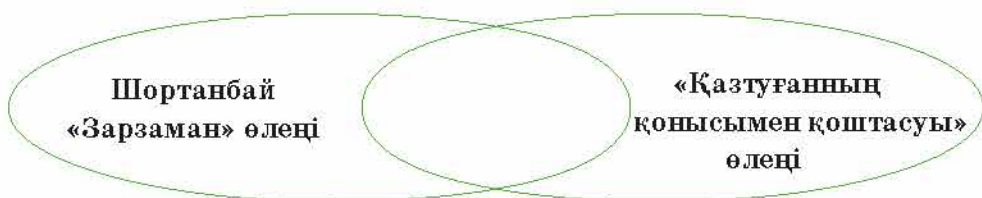
Қолдану

1. Шортанбай ақынның шығармашылығы туралы баяндау жоспарын құрыңдар.
2. Шортанбай Қанайұлының өлеңдерінде көтерілген қоғамдық-әлеуметтік мәселелер туралы ой бөлісіңдер. Жауаптарыңды өлең жолдарымен дәлелдеңдер.
3. Жырау толғауларымен танысып, берілген кестені толтырыңдар. Хрестоматияда берілген шығармаларын да пайдаланыңдар.

Зарзаман белгілері	Бүгінгі заман белгілері

4. «Зарзаман» өлеңін мәнерлеп оқыңдар. Қалауларың бойынша үзінді жаттап алыңдар.
5. «Ресей үкіметі отарлау саясатының қазақ даласына тигізген оң және теріс әсері» тақырыбында пікірталас ұйымдастырыңдар.

1. «Венн диаграммасы» арқылы Ш.Қанайұлы мен Қазтуғанның өлеңдерін салыстырыңдар.

2. «Зарзаман» өлеңіндегі қайталаулар, риторикалық сұрақтардың қолданысын талдаңдар.

Шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдап, «Бүгінгі және болашақтағы Қазақстанның келбеті» тақырыбында эссе жазыңдар.

1. Өлеңде ақынның ішкі жан дүниесі, сезімі қалай бейнеленген?
2. «Зарзаман» өлеңінің жалпы мазмұны бойынша пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» арқылы білдіріңдер.
Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...»
Екінші сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін ...»
Үшінші сөйлем: «Оны мен мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...»
Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім ...»
3. Шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі қандай?

Кітапсүйерлер үшін

«Бес ғасыр жырлайды» кітабынан (1-том) Шортанбай Қанайұлы шығармаларының мазмұнымен танысыңдар (<https://kazneb.kz>).

Жасынан жыраулығымен елге танылған, Жамбыл ақын пір тұтқан, Мұхтар Әуезов «айтыс өнерінің алтын діңгегі» деп атаған Сүйінбай Аронұлы – от ауыз, орақ тілді айтыс ақыны.

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ
(1815–1898)

Естеріңе түсіріңдер:

Қандай қазақ ақын-жырауларын білесіңдер?
Шортанбай қандай ақындар тобына жатады?

Меңгерілетін білім:

Сүйінбай Аронұлы кім?
Сүйінбай мен Қатаған айтысының маңызы қандай?

Зерделі сөз

Сүйінбай – қынаптағы қылыш, аспаннан түскен жасын, соғып тұрған құйын, ескен қызыл жел, айтысқанды шаңына көмген жүйрік, айтысқанның басынан боран асырып, миын шайқаған жырдың боранды ақтаны, қияқты сұңқары.

М.Жалдасбеков

Сүйінбай Аронұлы қазіргі Алматы облысы Жамбыл ауданы Байтөбе деген жерде 1815 жылы дүниеге келген.

Қоқан хандығы шапқыншылығының әсерінен жан-жаққа бытырай көшіп, қиын-қыстау кезеңде іргесі ыдыраған қазақ руларының басын біріктіруде Сүйінбайдың ықпалы зор болғандығы тарихтан белгілі. Сол заманды жырлаған *«Өтеген батыр»*, *«Саурық батыр»*, *«Сұраншы батыр»*, *«Жабай батыр»*, *«Қарасай батыр»* толғауларында жырау халықты тәуелсіздік үшін күресуге шақырды.

Сүйінбай Аронұлы Қабан, Жанақ, Түбек, Шөже секілді алдыңғы толқын айтыс ақындарымен қатар, өз замандастары – белгілі ақындар Майлықожа, Қаңтарбай, Бақтыбай, Қатаған ақындармен де айтысқа түскен.

Даналық ойдан дән ізде

Сүйінбайдың Жетісу ақындарына, әсіресе, ең талантты шәкірті, келешегінен зор үміт күткен Жамбылға берген ақындық, ұстаздық жолында екі үлкен ерекшелік бар. Бірі – айтыста болсын, шындықты жеткізіп, өткір, шешен, тапқыр тілмен тыңдаушыны құмарландырып сөйлеуі, екіншісі – тарихта болған батырларды үнемі желілі жырға айналдырып айтуы.

Б.Ысмайылов

Қырғыз ақыны *Қатағанмен айтысында* ақын адамгершілік, әлеуметтік мәселелерді жырлаған. Қатаған ақын белгілі бір рушылдық, байшылдық көзқарастың шеңберінен шыға алмайды, ал Сүйінбай болса, қырғыздар мен қазақтардың арасындағы адал достықты ардақтап, ұлттық бірлікті дәріптейді. Қай тайпаны, қай атаны ауызға алса да, руаралық береке мен бірлікті басты нысана етіп алады:

Шапырашты елім бар,
Асқар таудай белім бар!
Байтақ жатқан елімнен
Шапыраштыға сенім бар...

Немесе:

Төрт Дулаттың баласы
Жердің жүзін жасырған.
Ерегескен дұшпаны
Алдына келіп бас ұрған!

Зерделі сөз

Ер жігіт – ел-жұртының панасындай,

Жақсы әйел әмме жұртың анасындай.

Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,

Көреді бәрін де өз баласындай.

Дүниеде қандай жақсы болсаң да – тіленсең қадірің кетер.

Жаман жігіт белгісі – алғаны мен бергенін сырттан жүріп санайды.

С.Ароңұлы

Осылайша шабыттанған Сүйінбай барлық қазақ руларын түгендеп, халқының көптігін, елінің ерлігін, өрлігін, серілігін аспандата, асқақтата айта келіп:

Еменнен күшті ағашпын,
Еселесең сынбаймын!
Алдаспанға жолықтың,
Түбіңде жетпей тынбаймын!
Топ бастаған бұлбұлмын,
Сөз бастаған жүйрікпін,
Судан шыққан сүйрікпін,
Бөйгеден озған дүлдүлмін,
Шығарма, Қатаған, үніңді! –
дейді.

Академик М.Әуезов «айтыс өнерінің алтын діңгегі» атаған Сүйінбай поэзиясы терең философиясымен, ой сұлулығымен, ақын тіліндегі соны поэтикалық өрнек-айшықтарымен ерекше.

Бағалы дерек

Жыраудың арғы атасы Күсеп әрі ақын, әрі қобызшы болса, нағашысы Қабан Жетісудағы ақындық, жыраулық өнердің ірі өкілі болған. Сүйінбай бозбала кезінде жеті тәулік бойы сол нағашы атасының көшінен қалмай, ілесіп жүріп, батасын алыпты.

Сүйінбай 13–15 жасынан ақындық жолын қуады. Жыр-дастандарды, аңыз-қиссаларды жмын-тойларда жатқа айтып, өз жанынан да шығарады. Жыраудың 60 жылдан астам уақыт бойы тоқтаусыз шығарған жыр мұрасы ұшан-теңіз болған.

«Қазақ әдебиеті» газетінен

Артық болмас білгенің

Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Қарақыстақ ауылына кіреберісте әдебиет әлемінде есімі алтын әріптермен әспеттелген атақты Сүйінбай Аронұлына арналған мұражай орналасқан. Мұражай 1996 жылдың 24 тамызы күні Алматы облысы әкімдігінің бастама-сымен ашылған. Шығыстық үлгімен жасалған мұражайдың ішкі бөлігі екі үлкен зал мен фойеден құралған. Мұражай ауласында Сүйінбай ақынның мәрмәр тастан жасалған ескерткіші бой көтерген.

Мұражайда Сүйінбай ақынның өмірінен сыр шертетін асыл мұралар көздің қарашығындай сақтаулы. Оның қорында барлығы 775 жәдігер бар, оның 415-і негізгі қорда, 360-ы көмекші қорда.

С.Аронұлы әдеби-мемориалдық мұражайынан

Сүйінбай мен Қатаған айтысы

Бағалы дерек

«Қырғыз ханы Орман ас береді» деген хабар көршілес қазақ еліне алты ай бұрын тарайды. Орман Жетісу бойын мекендеген қазақ руларын билеп отырған Тезек төреге арнайы шақыру хат жібереді. Хат иесі Тезекке атақты асқа не әкелу керектігін айтпағанмен, ақын, жыршы, жырауларды, найзагер, бапкер, палуандарды ала келуін өтінеді. Ас қырғыз жерінде 1852 жылдың маусым айының бас кезінде басталады. Асқа қазақ, қырғыздың ақсүйек, би-болыстарымен қатар, қарапайым халықта көп жиналады.

Қырғыз манабы Бейтік қазақтан келген қалың топқа көз салып: «Тезек-ау, мына бадана көз, сұрша жігітің Сүйінбай ақын емес пе?» – дейді. Аты бірінші аталған Сүйінбайдың айтқаны:

Ассалаумағалайкүм, сәлем бердік,
Мұбарак жүздеріңді жаңа көрдік.
Атақты ас, жиынды құттықтауға,
Бауырлас қырғыз елі, саған келдік.
Жүйріктер жеткізбейді қою шаңға,
Қосылар қырағылар қашқан аңға.
Хан Жантай, Қара Бейтік, Әтекеңе,
Келіп ем сәлемдесе Орман ханға...
Қол жайып, құран оқып өткендерге,
Аруағын атаң, қырғыз, келдім жоқтай.
Алдына қалың қырғыз келгеннен соң,
Жарай ма қайтып кету көңіл айтпай?!
Қырағы аспандағы ақиықпын,
Құмарым басылмайды борандатпай!

Сөзмаржан

Мұбарак – қайырымды, мейірман, қайырлы.

Қагілез – 1) арықша, жұқалтаң, талдырмаш; 2) жүріс-тұрысы, қимыл қозғалысы шапшаң, тез қимылдайтын.

Матау – байлау.

Манап – рулық қоғам кезіндегі дәулетті тап өкілі, билік иесі, бай.

Қырағы – тез байқайтын, көреген, өте сақ.

Бадана көз – бадырайған, үлкен көз.

Ақиық – бүркіт тұқымдасына жататын қыран құс.

Сүйінбай осылай деп тоқтағанда, Бейтіктің тасасында отырған қагілез, қайыстай қара жігіт қарғыш тұрып, қолына домбырасын ала айғайды салып, Сүйінбайға тиіседі:

Сүйінбай, тоқтат сөзіңді...

Ақынмын деп ойлайсың,

Мен тұрғанда өзіңді!

Қисық ағаш кездесті,

Басыңнан өлең жаудырып,

Бір құрайын тезімді!

Сыртыңнан іздеп жүруші ем,

Барың болса қарышта,

Барар жерің сезілді.

Менің атым – Қатаған,

Қоңыр Бөрік асында

Бес жүз жылқы матағам.

Сөзмаржан

Қарғы – иттің мойнына байлайтын жалпақ қайыс.

Сүйрік – сулы жерде өсетін қамыс сияқты өсімдіктердің жұмсақ, төтті тамыры.

Шормақ – түйіншек.

Саңлақ – 1) ұшқыр, жүйрік; 2) (ауысп.) елден ерек, озат, шебер.

Мес – ешкінің бітеу терісінен жасалған ыдыс.

Қатадан – қателесу, байқамау.

Қияқты – қанатты, қауырсынды.

Аңдас – аңдысқан, ізін басқан.

Саппас – парықсыз, топас, санасыз.

Тезімді – күш көрсету, тезге салу мағынасында.

Сүйінбай тәуір ақын деп,
Мұның несін атаған!
Аяғыңды тарта бас,
Қырсықты жерің таяған.
Қатағанға Сүйінбай,
Ұрындың келіп қатадан.
Қырғыздан шыққан жүйрікпін,
Құс мойынды, қоян жон,
Тұлпардан туған жатаған.
Сүйінбай, сені жеңермін,
Ешкімге де сиынбай.
Сүйінбай, сенен жеңілсем,
Қатаған болмай қатайын,
Көкшешектен жатайын.
Қырғызға әкеп мақтанып,
Беш тиынға-ау сатайын.
Көптігімді де айтайын.
Күніне шауып жараған,
Жүйрік жалын тараған,
Қара Бәйтік бегім бар,
Падишадан шен алған,
Орман ханға балаған.

Артық болмас білгенің

Сүйінбайдың атын да, даңқын да шығарған ұлы сүре айтыс – Қатағанмен айтысы. Бұл жыр додасы қиын-қыстау кезеңде өтті. Кенесары қырғыздар қолынан қаза тапқаннан кейін, қазақ-қырғыз арасы қырғиқабақ болып, алыс-беріс мүлде тоқтап тұрған шақ болатын. Қырғыз манабы Боранбай Ұлы жүз сұлтаны Тезек төремен ақылдасып, ушығып тұрған жағдайдан шығу жолын іздейді. Ақыры манап пен төре көп ойланып, екі елдің игі жақсылары бас қосқан жиын өткізуге бекінеді. Бұл аста екі елдің ақындары айтысуы керек және айтыста Кенесары ханның қазасы жайлы айтылмауы тиіс. Қырғыздар қара сөзге дес бермейтін өткір сөзді, семсер тілді Қатаған деген ақынын күні бұрын дайындайды. Тезек төре бастаған қазақтар жас қыран Сүйінбайды алапат айтысқа арнайы алып барады.

Осы айтыстан соң Алатаудың күнгей-теріскейін жайлаған екі елдің арасындағы сең сөгіліп, жібіп, аралас-құралас басталады. Қатағанды жеңген Сүйінбайдың есімі дүркіреп, қырғыз-қазаққа тез танылады.

Н.Қапалбекұлы. <https://adilet-gazeti.kz/>

Аузына қырғыз қараған,
 Батыр Жантай бегім бар.
 Егізек пен Тоғызақ,
 Бұғы деген қырғызым,
 Маңдайға біткен жұлдызым.
 Байлық десең, бізде бар,
 Батырлық десең, бізде бар.
 Ел шетінен айтайын,
 Сарыбақ үш мың дұлым,
 Жағамдағы құндызым,
 Маңдайдағы жұлдызым.
 Бұғы деген жұртым бар,
 Байлық десең, мұнда бар,
 Көптік десең, мұнда бар,
 Беттік десең, мұнда бар,
 Көкше қоян құмда бар,
 Біздей ерчі қайда бар?!
 Қасар ұры деген қырғызым,
 Сары рудан қозғасам,
 Тең келмес оған қаруың.
 Ауадан былай көп Солты,
 Найзасын тасқа жаныған,
 Тұлпар мініп жаратқан,
 Жанды аузына қаратқан.
 Сол Солтының ішінде,
 Қалың қара Қанайым,
 Қанайымды қаптатып,
 Қазағым, саған салайын!... –

деп, демін алғанда Қатағанның екпінінен жасқанған Тезек төре Сүйінбайға жалтақ-жалтақ қарай береді. А дегенде Сүйінбай булығып қалады. Сол кезде Бөлтірік батыр Тезек төреге: «Ей, төрем, көтер басыңды, қаныңды қашырма. Сүйінбай өлең таппай отыр дейсің бе?! Булығып отыр. Сүйінжан, шығар даусыңды», – дегенде, Сүйінбайдың Қатағанға айтқаны:

Сөзмаржан

Дұлым – қырғызша
 «көппін» деген мағынада.
Ерчі – батыр, ер.

Қашырма, төрем, қаныңды,
 Кіргізейін жаныңды.
 Қатағаннан жеңілсем,
 Талап алғын малымды!
 Іздегенім осы еді,
 Іздегенім табылды!

Көппін деп айттың, Қатаған,
 Көптігің сенің қайда бар,
 Үш атаның ұлысың.
 Қазарымды қаптатсам,
 Жұртта қалған күшіктей,
 Айдалада ұлырсың.
 Шапырашты елім бар,
 Асқар таудай белім бар.
 Байтақ жатқан елімнен,
 Шапыраштыға сенім бар.
 Тұлпар мініп жаратқан,
 Жауын жеңіп қаратқан.
 Маған қандай теңің бар?!
 Сұраншы, Саурық аттанса,
 Сыртқы жауға өлім бар...
 Шапырашты қалың ел,
 Жауды көрсе қаптаған,
 Сабыр қылып саспаған.
 Қарасай үлкен ер еді,
 Есімі елге белгілі.
 Асыл заттың бірі еді,
 Аруағы дүркіреп,
 Басылмай әлі келеді!
 Тұлпар шапса талмаған,
 Бар қазақтың ұлында,
 Онан асқан болмаған!
 Даңқты батыр болмаған!
 Даңқты батыр ер еді,
 Бүкіл қазақ жиналса,
 Қарасай білсін дер еді!
 Мен Қарасай ұлымын,
 Наркелдемнің түрімін.
 Айтулы ердің бірімін.
 Шапырашты батыр ел,

Батыр туған мен едім!
 Екей деген ақын ел,
 Өлең таппай қиналсаң,
 Айтысқанда бізге кел.
 Есқожа деген батыр ел,
 Көсе-көсе көктеген.
 Бүкіл қазақ халқында
 Оған ерлік жетпеген.
 Онан бері айтайын,
 Қалың жатқан Ошақты,
 Атамыз қойған осы атты.
 Талай елді олжалап,
 Талай жерді босатты!
 Жасаған жауға осы атты,
 Батырлары көп шығып,
 Алтыннан сауыт жасатты!
 Ошақты деген батыр ел,
 Ішіндегі атақты.
 Қатаған ақын оңбайды,
 Тіл тигізіп халыққа,
 Аруаққа тас атты.
 Онан бері Ыстым бар,
 Алатаудай күштім бар.
 Сол Ыстының ішінде,
 Ойық пенен Тілігім бар.
 Барлығы түгел қозғалса,
 Сырқырар сенің жілігің.
 Елдесіп отырған екі елдің,
 Қалаймысың бүлігін?
 Шағыстырған жұртымды,
 Жақпады маған қылығың.
 Атағы жоқ Қатаған,
 Құрысын сенің ырымың.
 Онан бері Сары Үйсін,
 Ұлы жүздің бәрі Үйсін.
 Екенімді Сүйінбай
 Осыларды қаптатсам,
 Енді «батыр» танысың...
 Онан бері Қаңлым бар,
 Қаңлыны қаптатсам,
 Аузы-басыңды қан қылар.

Сөзмаржан

**Наркелде – нар
тұлғалы ақын**

Шанышқылыны қаптатсам,
Кең дүниеңді тар қылар.
Қожа менен Тоғышақ,
Сәлделері бір құшақ.
Қали пірім өз жұртым,
Сахарадан жөнейтін,
Көлден ұшқан қу құсап.
Онан бері Сіргелі,
О да бір жұрт іргелі.
Жігіттердің бәрі де,
Текежәуміт мінгені.
Дүниеңің қызығы,
Тамаша дәурен сүргені.
Іледен ары өтейін,
Жалайырға жетейін.
Он екі атаның ұлы еді,
Абақ, Тарақ жұртым бар.
Ақ Көбікті өлтірген,
Орақ батыр сонда бар,
Арғы атасын айтайын,
Қоғалы көлді шалқытқан,
Туған айды балқытқан,
Сөзге шешен Балпықтан,
Он екі ата Жалайыр,
Аршынға қолын сермеген,
Маңына дұшпан келмеген.
Тұлпар деген сол елде
Алтын Ордада бағылыш,
Дорбада тұрып жем жеген.
Сұлу деген сол елде
Ашпаған бетін пендеге.
Батырлары жасанып,
Аттары кетпес кермеден.
Қазақ деген – батыр ел,
Ешкімге намыс бермеген.
Онан әрі Дулатты,
Батырлары көп шығып,
Талай жерді шулатты.
Сыпатай аңдас Бәйсейіт,
Қарсы келген дұшпанын,
Садақ тартып найзамен,

Қылышпен кесіп турапты.
Төрт Дулаттың баласы,
Жердің жүзін жасырған.
Ерегескен дұшпаны
Алдына келіп бас ұрған.
Былай барсам Сиқымым,
Сиқымымды қозғасам,
Басыңа салар қиқуын.
Онан бері Жанысым,
Жанысымды қозғасам,
Жаныш кетер намысым.
Батырлары көп шыққан,
Ешкімге бермес намысын,
Қалай екен шабысым?!
Сөзімді енді байқап көр,
Қатаған қайта барысып!
Онан бері Ботпайым,
Ботпайымды қозғасам,
Кетерсің жаныш оттайын.
Етім қызып кеткенде,
Сабыр қып қалай тоқтайын?!
Тұра тұрғын, Қатаған,
Шымырымды жоқтайын.
Онан бері Шымырым,
Шымырымды қозғасам,
Кеудеңнен шығар шыбының...
Алты аталы Албаным,
Албанымды қозғасам,
Саған түсер салмағым.
Онан әрі Суаным,
Аз да болса жуаным.
Бүкіл дүние жүзінде,
Шөгіп жатқан мұнарым.
Одан әрі келейін,
Қазақты тере берейін.
Айта берсем таусылмас,
Жалпақ жатқан Ұлы жүз!
Орта жүзге келейін,
Орта жүздің ішінде,
Жалпақ жатқан Найманым.
Құлашын кең жайғаным.

Құдайындай сыйлайтын,
Үйіне келген мейманын.
Одан бері келейін,
Керейімнен терейін.
Байлық пенен көптік те,
Мырзалық пен бектік те,
Оған ешкім жетпеген,
Тәуекел қып көрейін.
Сарыарқаны жайлаған,
Мамаға атын байлаған.
Даладағы аттары
Құлын-тайдай ойнаған.
Қарсы келген дұшпанын
Қоралы қойдай айдаған.
Сол Арқаның жерінде
Арғын деген жұртым бар.
Былай барсаң Арғыным,
Арғыным атқа қонғанда,
Басыңнан сенің қарғыдым.
Сол Арғынның ішінде
Қаракесек елім бар.
Айта берсем қазақта,
Талай, талай керім бар.
Қатаған ақын қозғадың,
Менің де айтар жөнім бар.
Атығай мен Қарауыл,
Әрқайсысы әр ауыл.
Одан да ары барайын,
Жауған қардай борайын,
Алды-артыңды орайын.
Тобықты менен Уағым,
Оған дағы барайын.
Байлық пенен бектікте,
Мырзалық пен көптікте,
Барлығыңды жисаң да,
Көре алмассың маңайын.
Жеті ата деген көп жұртым,
О да менің бек жұртым.
Жанқұтты деген бегі бар,
Керегеге алтын сырды
жақтырған,

Керней-сырнай қақтырған.
Орал тауға бір қонып,
Қиғаштап төмен кетейін.
Бақ орнап, Қызыр жайлаған,
Мыңдап бие айдаған,
Мыңдап бие байлаған.
Қарсы келген дұшпанын,
Қоралы қойдай жайпаған.
Кіші жүзге жетейін,
Елімнің қандай екенін,
Түсінген шығар көкейің!
Көктен төнген көк тұман
Кіші жүздің баласы,
Айналасы көк теңіз,
Сол теңізге құятын,
Еділ – Жайық екі су,
Сырдарияның саласы,
Арасында сол жердің,
Кіші жүздің баласы.
Сұлтан Сиық, Байсиық,
Хан қызы екен анасы.
Он екі ата Байұлы,
Жеті аталы Жеті ру,
Әлім менен Шөмекей,
Халқымның еді жағасы.
Кәнеки, бетке қарашы,
Қазағым түгел атқа
қонғанда,
Ешкімнің келмес шамасы!
Одан әрі шу дейін,
Ескен желдей гулейін.
Кіші жүздің ішінде,
Алшын менен Жаппасым,
Жаңадан бұрдым ат басын.
Қазақты жиып алғанда,
Тоқсан баулы Қоңыраттан,
Өңгімені қозғасам,
Жүре алмассың жалғанда.
Тоқсан екі ұлы бар,
Қыпшағымнан айтайын.
Күнің қандай болады,

Ноғайлыға барғанда,
Ноғайлыға қосымша,
Тағы да бар Тамасы,
Кәнеки, бетке қарашы!
деп тоқтайды Сүйінбай.

Топ бастаған бұлбұлмын,
Сөз бастаған жүйрікпін,
Судан шыққан сүйрікпін,
Бәйгеден озған дүлдүлмін! –

– Ботам, Сүйінбай! Сен жеңдің, Қатаған жеңілді. Қатаған көпін деп мақтанды, аттың түгіндей қазақтан қырғыз қашан көп болып еді?! Бірақ қазақ алауыз ел, өттең, сен осыны айтпадың, Қатаған! – деп ашуланады батыр Жантай.

– Сүйінбай, қарағым! Екі елдің бас қосқан үлкен айтысында Қатағанды жеңгенің үшін: ...алты қанат ақ орда, алтын бесік, бір бүркіт, мойнында күміс қарғысы бар екі тазы сыйлаймыз. Риза бол! – дейді Қара Бейтік асқа жиналған күллі қазақ пен қырғыздың ортасында.

1

Білу

1. Сүйінбай Аронұлы туралы не білдіңдер?
2. Сүйінбай туралы айтылған мына өлең жолдары нені білдіреді:
*«Сүйінбай он жасында қалды жетім,
Жылаумен секпіл басқан екі бетін.
Жетімді жетілдіріп, жүйрік еткен
Алланың көрмеймісің құдіретін?»*
3. Сүйінбай мен Қатаған айтысына қандай жағдай себепші болды?
4. Айтыста Сүйінбай қазақ халқының қандай қасиеттерін тілге тиек етті?
5. Қазақтың батырлары мен ұлы тұлғаларынан кімдердің есімдерін атады? Олар туралы не білесіңдер?

2

Түсіну

1. Сүйінбай неліктен айтыста жеңіске жетті?
2. *«Ақынның қолда бар шығармаларын түгелдей қарастырсақ, оларды негізгі үш салаға жатқызуға болады. Олар: толғаулар, арнаулар, айтыстар. Сүйінбайды тек қазақ елі ғана емес, көрші Орта Азия халықтары да жақсы білген. Әсіресе оның есімі туысқан қырғыз халқына жете таныс».* Айтылған пікірді ақын шығармашылығына сүйене отырып, дәлелдеп көріңдер.

1. Сүйінбай Аронұлы туралы білгендеріңді кластер арқылы көрсетіңдер. Алған білімдеріңді тиянақтаңдар.

2. Сүйінбай мен Қатаған айтысының мазмұны бойынша «Екі түрлі түсініктеме күнделігін» толтырыңдар.

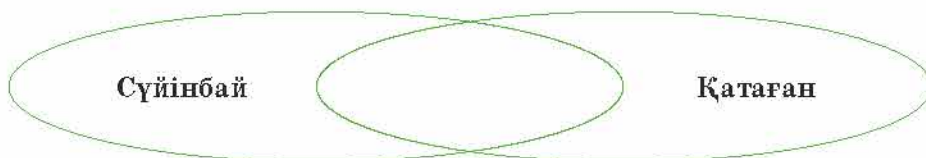
Айтыс мәтінінің маған әсер еткен тұстары, үзінділер	Менің пікірім, беретін бағам

3. Ақындар қолданған көркемдегіш құралдарға (теңеу, аллитерация, қайталау) мысалдар келтіріңдер.
4. Сүйінбай ақынның Қатағанмен айтысынан өздеріңе ұнаған үзіндіні жаттап алыңдар.
5. «Бір айналым сөйлесу» әдісі бойынша айтыс туралы өз ойларыңды бір сөйлеммен жеткізіңдер.
6. Сүйінбай мен Қатаған айтысының мазмұнын тірек сызба арқылы көрсетіңдер.

1. Сүйінбай заманындағы айтыс пен қазіргі заманғы айтыстарды салыстырыңдар.

2. «Венн диаграммасы» арқылы қазақ ақыны Сүйінбай мен қырғыз ақыны Қатағанды салыстырыңдар.

5

Жинақтау

1. Айтыс ақындарына тән қасиеттерді тірек сызба арқылы жинақтап көрсетіндер.

2. «Бабамнан қалған асыл сөз» немесе «Сөз бастаған жүйрікпін» тақырыптарының біріне эссе жазыңдар.

6

Бағалау

1. Сүйінбай мен Қатаған айтысына төреші болсаңдар, қандай шешім қабылдағандар едіңдер?
2. «Еркін жазу» әдісі бойынша тақырыпты қорытындылап, өз әсерлерің туралы пікір білдіріңдер.
3. Егер Сүйінбай Аронұлы қазіргі заман айтысына қатысқан болса, қандай мәселелерді тіліне тиек еткен болар еді? Қазіргі қазақтар туралы не айтар еді деп ойлайсыңдар? «Қазақтар алауыз» деген Жантай батырдың пікірімен келісесіңдер ме?

Кітапсүйерлер үшін

«Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалар жинағы», «Сүйінбай Аронұлы. Шығармалары» жыр жинақтарынан ақынның өлең-толғаулары мен айтыстарының мазмұнымен танысыңдар (<https://kazneb.kz>, <https://adebiportal.kz>).

Айтыс – ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол суырыпсалып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. М.Әуезовтің сөзімен айтқанда, «Айтыс – сөз барымтасы».

Айтыс – уәж, дәлелге құрылған екі қарсыластың ақындық сөз сайысы, өнер бәсекесі. М.О.Әуезов айтыс өлеңдерін **әдет-ғұрып айтысы** және **ақындар айтысы** деп екі топқа бөліп қарастырған. Әдет-ғұрып айтысына бәдік пен жар-жарды, ал ақындар айтысына рушылдық, жұмбақ, дін айтыстарын жатқызды. (*«Қазақ әдебиетінің тарихы». V том*). «Сыртқы көлемі мен түр ерекшелігіне қарай барлық ақындар айтысы түре айтыс, сүре айтыс деген екі жікке бөлінеді. Түре айтыс – бір-бір ауыз өлеңмен қысқа да шапшаң қайтарылып отыратын жауаптасу үлгісі. Түре айтыс қайым өлең, қара өлең деген екі түрге бөлінеді. Қайым өлеңнің белгісі – бірауыз өлеңнің алғашқы екі жолының екі ақынға ортақ болуы және бір шумақпен кезектесіп айтылуы. Сүре айтыс – тек суырыпсалма өлеңге әбден төселген, нағыз ысылған ақындардың ұзақ сөйлеп, көсіле жырлайтын жауаптасулары (Біржан мен Сара, Жамбыл мен Құлмамбет, Сүйінбай мен Тезек, Әсет пен Ырысжан айтыстары). XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында ақындық жарысқа діни айтысты енгізген. Бұл жұмбақ айтыс түрінде қалыптасты». (М.Әуезов. *Айтыс өлеңдері. // Айтыс. II том. – Алматы, 1965*)

«Қазақ әдебиетінің тарихы» топтамасында (2008) айтыс фольклорлық және ақындар айтысы болып үлкен екі жікке бөлінеді деп көрсетілген.

Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық

Тапсырма

1. Айтыс түрлеріне мысалдар келтіріңдер. Өр айтыс түрлерінің ерекшеліктері туралы айтып беріңдер.
2. «Сүйінбай мен Қатаған айтысынан» аллитерацияға мысалдар келтіріңдер.

Халық поэзиясының дүлдүлі, екі ғасыр шежіресінің куәсі – Жамбыл шығармашылығы – қазақ халқының асыл мұрасы.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ
(1846–1945)

Естеріңізге түсіріңдер:

Сүйінбай Аронұлы туралы не білдіңдер?

Меңгерілетін білім:

Ж.Жабаевтың «Зілді бұйрық» өлеңінің тарихи маңызы қандай?

Қазақ халқының ақындық өнерінің даму тарихында ерекше орын алатын Жамбыл Жабаев 1846 жылы Жамбыл тауының бөктерінде дүниеге келген. Ол туралы ақынның өзі *«Менің өмірім»* деген өлеңінде:

Қақаған қар аралас соғып боран,
Ел үрей – көк найзалы жау торыған.
Байғара, Жамбыл, Ханда мен туышпын,
Жамбыл деп қойылыпты атым содан, –
дейді.

Бала Жамбылдың өлеңге, ақындыққа қызығушылығы ерте оянған. Өзінің айтуынша, он үш жасынан бастап, ақын болуға бел байлайды. Оның ақындық атын шығарған тұңғыш өлеңі *«Шағым»* деп аталады.

Жамбылдың бойында ақындық, айтыскерлік, жыршылық өнер ерекше дамыды. Айтысқа он жеті, он сегіз жасында араласып, жиырма жасында сол кездің атақты ақыны – Жаныспен айтысып, оны жеңеді. *«Менің пірім –*

Зерделі сөз

Ғасырға жуық ұзақ ғұмырында ол екі дәуірдің, көптеген әлеуметтік дүмпулердің куәсі болды, өмірдің ауыртпалығы мен тіршілік қуаныштарын да бір кісідей бастан кешірді, кедеймін деп мойыған жоқ, болдым-толдым деп тасыған жоқ. Жағымпаздық пен өтіріктің құнын жақсы білген Жамбыл ешқашан байлыққа да бас иіп көрген емес. Басқаның қасіретін терең қабылдап, зұлымдықпен де аяусыз күресті.

Ә.Кекілбаев

Сөздің көркі – мақал

Шешен кісі сөз бастар,
Адал кісі – ел бастар.

Ақын ғаріп емес пе,
Байды өтірік мақтаса?
Заман ғаріп емес пе,
Өділеттен аттаса?

Ж.Жабаев

Зерделі сөз

Жырыңды, досың болса,
күлдіріп айт,
Жау болса, жау тигендей
бүлдіріп айт!
Жыр деген – біреуге оқ,
біреуге – бал,
Дәл тиген оқ берендей
жұлдырып айт!
Ж.Жабаев

Бағалы дерек

Менің аты-жөнімді, «Абай жолы» романымды үнділер жақсы біледі екен, бірақ ұлымды білмейді екен. Ұлымның қазақ екенін білдіремін деп келтірмеген мысалым қалмады. Бір кезде аузыма Жамбыл түсті. Жамбылдың есімін атадым. Сол кезде залда отырғандар ду қол шапалақтап, дүрлігіп орындарынан тұрып кетті. Үндінің бір ақыны мінбеге шығып, Жамбылдың «Жаңа заң» дейтін өлеңін өз тілінде жатқа айтты. Жұрт қошемет көрсетіп, ұзақ қол шапалақтап тұрып алды.

– Міне, мен сол Жамбылдың ұлтынанмын, – дедім. Жамбылдың даңқы әлемге жайылғаны былай тұрсын, ұлы ақынның есімі қазақ ұлтының паспортына айналған екен.

(М.Әуезов)

Сүйінбай» деген өлеңін осы Жаныспен айтысқанда айтады.

Жыршылық өнерді де ерекше дәріптеген Жамбыл *«1001 түн»*, *«Шахнаме»*, *«Көрұғлы»*, *«Өтеген батыр»*, *«Сұраншы батыр»* т.б. дастандарды таңды-таңға жеткізіп жырлайтын болған.

Екі ғасырдың куәсі болған Жамбыл елімізде орын алған тарихи оқиғалардың барлығын өз жырларына арқау етті. 1916 жылғы 25 маусымдағы 19 бен 43 жас аралығындағыларды соғысқа алу туралы патша жарлығы қазақ халқына қасірет әкелген еді. Ресей патшасы күшпен қазақ ұлтынан майданға әскер жинауға кірісті. Мұндай қорлыққа шыдамаған қара халық күйзеліске ұшырады. Осы қиынқыстау заманда Жамбыл ақын жырға кезек беріп, патшаның озбыр әрекетіне *«Зілді бұйрық»* (*«Июнь жарлығы»*), *«Патша әмірі тарылды»*, *«Халық кегі»* сияқты жырларын арнады.

«Зілді бұйрық» (*«Июнь жарлығы»*) өлеңінде суық хабар естіген халықтың қайғылы халі, бұйрыққа қарсы шыққан жастарды патша әскерінің абақтыға қамауы, көнбегендерін аяусыз жазалап, қарусыз халықтың азаттық жолында құрбан болуы суреттеледі.

Қара халық пен биліктің арасындағы қақтығыстың басталуын:

Пристав ашуланды «аламыз» деп,
Жігіттер тұр: «Бармаймыз, қаламыз, – деп.
Егер де бұл түріңді өзгертпесең,
Басыңа бір ойранды саламыз!» –

деп суреттейді. Мұнда ел-ел болып әрбір сайға жиналған халықтың ашу-ызасын, халық басына келген пәлені баяндайды.

«Верныйдың» қадам баспай қаласына,
Кемпір, шал жылап жатыр баласына.
Ешбір ем табылмады іздесе де,
Халықтың жүректегі жарасына, –

деп халықтың күйзелісін сипаттайды. Патша өкіметі қарсылық көрсеткендерді тізіміне тіркеп, жазалау шараларын одан ары күшейте түседі.

Жақсыдан жақсы қоймай, алды санап,
Қамалды абақтыға қырғыз, қазақ.
Білмеді не болғанын сырттағы ел,
Қамалғандар тірідей тартты азап.

Қанша қарсылық көрсетсе де, қаруланған әскерге қарсы тұра алмаған қарапайым халық жер жастанды. Бұл туралы ақын:

Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында, –

деп толғайды.

Жыр дүлдүлі Жамбыл Жабаев 1945 жылы 100-ге қараған шағында қайтыс болды. Жүз жасаған ақын Жамбыл халық поэзиясының алыбы, «XX ғасырдың Гомері» атанды, өзінің өміршең поэзиясы арқылы қазақ халқын әлемге танытты.

Бағалы дерек

1890 жылы жыр алыбы Жамбыл қырғыз елінің Тоқмақ деген жерінде тұрған екен. Жыршы Сұлтанов Кедейхан деген манасшының атасы Алыбаймен дос болады. Екеуі бірге жүріп, ел арасындағы той-тамашаға қатысқан. Осындай үлкен жиындарда Жамбыл қазақ елінің «Қыз Жібек» жырын жырлаған, ал Алыбай сол жырды Жамбылдың айтуынан жаттап алып, оны қырғыз арасына кең таратқан. Ғалым С.Садырбаев жырдың қырғызша қырық сегіз беттік қолжазбасының қазақшаға аударылуына себеп болады. Бүгінде ол қолжазба Жамбылдың Мемлекеттік әдеби мұражайының ғылыми қорында сақтаулы тұр.

А.Бұлдыбай

Алматы облысы Жамбыл ауданы Жамбыл ауылында жыр алыбының әдеби-мемориалдық мұражайы орналасқан.

Мұражайда Жамбыл атаның жарыққа шыққан кітаптары, домбырасы, күнделікті киген киімдері, қолданған заттары (ыдыс-аяқ, телефон, сағаты, ұстаған таяғы, дәрет алған құманына дейін) сақтаулы. Сондай-ақ ақынға көзі тірісінде сыйлаған ер-тоқым, жебелі садақ, қанжар, қылыш т.б. көптеген түрлі зергерлік бұйымдар да осы мұражайда.

Ақынның жеке дәрігері, хатшысы, аспазы, көлік жүргізушісі де болған екен. Жамбыл атаның есте сақтау қабілеті өте тамаша болған. 92 жасына дейін оның бірде-бір өлеңдері қағаз бетінде сақталмаған екен. Тек 92 жасында ғана оған Ө.Тәжібаев, Қ.Сатыбалдин, Қ.Әбдіқадіров, Ғ.Орманов, Т.Жароков, М.Әуезов сынды ірі тұлғалар арнайы хатшы ретінде тағайындалып, өлеңдері қағаз бетіне түсіріліп отырған.

А.Рақышева

Даналық ойдан дән ізде

Батырсыз халық болмайды. Қазаққа сондай бір жойқын батыр керек, әмбе ол өзінің бақ-дәулеті емес, туған халқының мұң-мұқтажын шынайы қорғаған ерекше кесек қимылдың адамы болуға тиіс.

Ғ.Мүсірепов

Зілді бұйрық

(Июнь жарлығы)

«Верныйдан» жандаралдар бұйрық қылды,
Құйрығы бұйрығының тіпті зілді.

«Отыз бір – он тоғызды алад» деген,
Суық хабар халықты бұлқындырды.
Жылады сорлы халық малын айтып,
«Кеткен соң қолдан шығып, келмес
қайтып», –

Дейді де еңірейді, егіледі,
Қайғының күні-түні күйін тартып.
«Верныйдың» қадам баспай қаласына,
Кемпір, шал жылап жатыр баласына.
Ешбір ем табылмады іздесе де,
Халықтың жүректегі жарасына.
Пристав келіп қалды бала сұрап,
Ел жатыр «Бермейміз» деп қойдай шулап.
«Қырсаң да баламызды бермейміз» деп,
Тайсалмай әке-шеше жатыр сұлап.
Пристав ашуланды «аламыз» деп,
Жігіттер тұр: «Бармаймыз, қаламыз, – деп.
Егер де бұл түріңді өзгертпесең,
Басыңа бір ойранды саламыз!» – деп.
Ел-ел боп жиылды кеп әрбір сайға,
Ал әлеумет, қараңдар мына жайға.
Сеңдей болып соғылып толқындады,
Бір сая бола ма деп шыбын жанға.
Жиылды бозбалалар бір кезеңге,
Қарғалы деген тасқын бір өзенге.
Пристав кетті: «Еріксіз аламын, – деп,
Көресің бұл істі! – деп, – кезегінде!».
Бәрін де ол пристав жаттап алды,
Басшыларын қағазға хаттап алды.
Аттандырып бұл елге солдаттарын,
Басты-басты кісіні саптап алды.
Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жанында қан, малында қалмай маңыз.
Оразаның күні еді сол уақытта,
Бұл күнде оразаны не қыламыз!
Суында Қарғалының ауыз ашты,

Сөзмаржан

Жандарал – (көне)
патша кезіндегі полиция
қызметкерлеріне берілетін
атақ, лауазым.

Пристав – (көне) орыс
князьдықтары мен патшалық
Ресейдегі жаза-ның орындалуын
қадағалайтын полицейлік
іздеу, тергеу органы.

Сеңдей – аласапыран
болды, сапырылысты.

Сая – 1) жанға жайлы,
көлеңкелі салқын жер;
2) арқа сүйер, қамқор,
пана.

Сарша тамыз – 1) аспан
айналып, жерге түсетін
ыстық; 2) тамыз айының
ескіше атауы.

Зерделі сөз

Рас, мен соғысуға
шықпақ болдым,
Басыңды жер астына
тықпақ болдым.
Рас десең, рас сөз
мен айтайын,
Ақ патшаның тұқымын
құртпақ болдым.
Бекболат Өшекеев
(Ұлт-азаттық
көтеріліс
басшыларының бірі)

Бағалы дерек

Самсы – Алматы облысы Жамбыл ауданындағы ауыл, округ орталығы. Ауыл 1916 жылы Жетісу өлкесіндегі Ұлт-азаттық қозғалыстың орталығы болған. Қозғалыс Самсы көтерілісі (Ботбай көтерілісі) деген атпен белгілі. Самсының маңында Ботпай руының ұранына айналған Сәмен батырға ескерткіш орнатылған.

Қазақ энциклопедиясы,
VII том

Бір пәлекет халыққа душарласты.
Басшылары кеткен соң, тағат алмай,
Жиылған жұрт дағдарып, жанталасты.
Келді де, алып кетті жақсыны айдап,
Барады боздақтардың көзі жайнап.
Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жөнелді абақтыға соры қайнап.
Жақсыдан жақсы қоймай, алды санап,
Қамалды абақтыға қырғыз, қазақ.
Білмеді не болғанын сырттағы ел,
Қамалғандар тірідей тартты азап.
Шулайды абақтыға қамалған көп,
Сырттағы жүр: «Біз енді қайтеміз?» – деп.
Губернатор жандарал жауапқа алды:
«Жайлауда ту көтеріп шапқан кім?» – деп.
Ешқайсысы айтпаған соң, айғай сап кеп,
Өзі айтты жандаралдың «Бекболат!» – деп.
Бекболат бола қалса ту көтерген,
Бұйрық қылды: «Дарға асып, тарт!» – деп.
Қалиқұлды бірге жазды дарасына,
Байбосын қоса кетті арасында.
Абақтыда қалғандар естен танды,
Көзінің қамшы тиіп қарасына.
Өкетті байғұстарды арбаға сап:
«Иманыңды айтатын молдаңды тап.
Үндеріңді шығарма, өңкей надан,
Мұнан былай сөйлем, аузыңды жап!»
Самсыны алған екен Ботпай қамап,
Оларды жігітімен кетті сабап.
Тұтқындарды босатып ала алмады,
Бір пәлеге екінші пәле жамап.
Пристав та Самсыға барған екен,
Жәнібектің мешітін қамап алған екен.
Жәнібек қажы жанына ара тұрды,
Бір болыс ел жиналып барған екен.
Ала алмай күні бойы әлек болды,
Жәнібек приставқа себеп болды.
Ертеңінде құтылып, Ұзынағашқа
Шаңдатып келе жатты қара жолды.
Бөлек-бөлек топтанып, шоқтай болып,
Бай көпесті өлтірді Ботпай болып.

Сөзмаржан

Ботбай – қазақ халқының құрамындағы ру. Шежіре бойынша, Ұлы жүз құрамындағы дулат тайпасынан тарайды.

Шиен – елді мекеннің аты.

Көпес – (көне) меншігінде сауда жасайтын кәсіпорыны бар бай саудагер.

Ұлық – (көне) жоғары мәртебелі әкім, төре.

Қолына онан басқа түк түспеді,
Кезсе де бұл маңайды әбден шолып.
Ақыры ұлыққа түк қыла алмастан,
Не боларын бұл істің біле алмастан,
Күш жинамай, қарусыз ұрыс қылып,
Бозбаланы бітірді кек алмастан.
Шиенде де әскерлермен ұрыс болды,
Сол ұрыста топ басы Саттар өлді.
«Саттар өлді, ел қашты» деген хабар
Ел-елдерге жайылды оң мен солды.
Шұбырып тауға қарап ел жөнелді,
Не боларын соңының кім біледі?
Тауға шығып өрмелеп, тасқа бұғып,
Елдің бәрі жанынан түңілді енді.
Ертеңінде ел-елге әскер барды,
«Шапшаң түсіп, келсін» деп хабар салды.
«Қашқандарды атады» дегеннен соң,
Таудағылар кірер жер таба алмады.
Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында.

Артық болмас білгенің

1916 жылы 25 маусымда патшаның Қазақстан, Орта Азия, Сібір тұрғындарынан 19 бен 43 жас аралығындағы ер-азаматтарын тыл жұмысына алу туралы жарлығы шығады. Бұл жарлық 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістің басталуына себеп болды.

Көтерілістің аса ірі ошақтары Жетісу, Торғай жерлерінде болды. Қазақ жастарын майданға тыл жұмысына алу жөніндегі патшаның жарлығы халықтың шыдамын тауысып, олардың отарлау езгісі мен орта ғасырлық қанауға қарсы көтерілуіне әкелді. Жарлық бойынша Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп қазуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мыңнан астам, Жетісудан 87 мың адам жіберу көзделді. Қазақтардың туу туралы куәлігінің жоғын пайдаланып, болыстық басқармалар мен ауыл старшындары жастарының асқандығына қарамастан, кедей жігіттерді майданға жұмысқа алынатын «қара тізімге қосты», ал бай балаларының жасын өз бетінше үлкейтіп немесе кішірейтіп көрсетіп, әскерге жібермеудің

амалын жасап бақты. Мысалы, 60 жастағы кедей шалдары 30 жаста, 25–30 жастағы бай балалары 50 жаста болып жазылды. Бұл халықтың зор наразылығын тудырды. Елде болыстық басқармаларды талқандау, ауыл старшындарын, қатігез байларды өлтіру, шабуыл жасау, жер сату жөніндегі құжаттарды, алым-салық қағаздарын т.б. жойып жіберу секілді әрекеттер кең орын алды. Қозғалыс ұлт-азаттық сипатта болып, патша өкіметіне, отаршылдыққа, империалистік соғысқа және жергілікті жерлерде патша өкіметіне сүйеніш болып отырған феодал-байларға қарсы бағытталды. Бұл қозғалысты еңбекші халықтың өкілдері басқарды. Торғай даласында қазақ жастарын Ә.Жангелдин мен А.Иманов, Орал облысы мен Бөкей ордасында – С.Меңдешев, Ә.Әйтиев, Маңғыстауда – Ж.Мыңбаев, Жетісуда Т.Бокин, Б.Әшекеев, Ұ.Саурықов, Т.Рысқұлов т.б. басқарды.

«Қазақстан тарихы» оқулығынан

1

Білу

1. Жамбыл ақын туралы не білесіңдер? Не білдіңдер?
2. «Зілді бұйрық» өлеңінің шығу тарихы қандай?
3. Өлең неліктен «Зілді бұйрық» деп аталады?

2

Түсіну

1. *«Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында»*, – деген өлең жолдарын қалай түсінесіңдер?
2. Өлеңде қандай географиялық атаулар мен тарихи тұлғалар аталады? Түсінік беріңдер.
3. Өлеңнің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

3

Қолдану

1. Ұстазы Сүйінбайдың: *«Балам, өз өлеңіңді шығар, бірақ ол жұрт жаттап алатын, ешкім ұмытпайтын өлең болсын. Көмекейің емес, жүрегің сөйлесін. Шындықты айт, әділдікті жырла, көне, тозығы жеткен жолға түспе, жаңа, тың жолға түс, төңірегіңде не болып жатыр – соны аңғар, соны біл»*, – деген өсиетін шәкірті Жамбылдың қалай орындағанын айтып беріңдер.
2. Ақынның «Зілді бұйрық» өлеңінде халық күйзелісін қалай суреттегенін, қандай көркемдегіш тәсілдерді қолданғанын анықтаңдар.

3. Өлеңді сюжеттік-композициялық құрылысына қарай талдап, сюжеттік жоспарын құрыңдар. Жоспар бойынша мазмұндап беріңдер.

4

Талдау

1. Ақын шығармасының әдеби жанр тұрғысынан ерекшелігі неде? Сөз қолданысына талдау жасаңдар.
2. Өлеңде суреттелген оқиғалар мен тарихта орын алған оқиғаларды салыстырыңдар.

5

Жинақтау

1. Өлеңдегі оқиға желісін өзіндік көзқарас тұрғысынан дамытып жазыңдар. Қандай өзгерістер енгізер едіңдер?
2. Casuality, Celtx, Story Touch, Story Architect бағдарламаларының бірін қолданып, өлеңнің мазмұны бойынша киносценарий жазыңдар. Оқиғаның сюжеттік дамуын көрсетіңдер. Шығармашылық жұмысты қалай аяқтар едіңдер? Қорытынды шығарыңдар.

6

Бағалау

1. Жыр дүлдүлі туралы ақын Сәкен Сейфуллин: *«Жамбыл жырлары теңіз түбінде шашылып жатқан маржан сықылды. Оны жинап алып, халықтың қолына беру – біздің әрқайсымыздың азаматтық борышымыз»*, – деген. Қазақ әдебиетінің классигі Ғ.Мүсірепов: *«Сол кезге көз салсаң, Абай мен Жәкең бір мақсатқа, бір тілекке ақындықтың екі түрлі саласы арқылы өрлей аттаған сияқтанады: бірі жаңа әдебиет өнегесін жазу арқылы; екіншісі халықтың байырғы өнегесі – суырыпсалма ақындық жолы арқылы»*, – десе, заңғар жазушы М.Әуезов: *«Ақындардың ақыны – айдын көлдей ақылы»*, – деп баға берген. Сендердің пікірлерің қандай? Шағын сыни шолу жазыңдар.
2. «Зілді бұйрық» өлеңінің мазмұны бойынша пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» арқылы білдіріңдер.
Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...»
Екінші сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін...»
Үшінші сөйлем: «Оны мен мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...»
Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...»

Ақын мұрасымен «Жамбыл шығармаларының академиялық толық жинағы. 3 томдық. 1-том» (<https://litart.kz>), «Ж.Жабаев. Шығармалар жинағы. 10 томдық» (<https://nlrk.kz>), «Жапанға біткен бәйтерек». (<https://kazneb.kz>) кітаптарынан танысыңдар.

Әдебиет теориясы

Импровизация – латын тілінен аударғанда «кенеттен», «тұтқиылдан» деген мағынаны береді. Суырыпсалмалық – көркем туындыны орындау кезінде өнерпаздың аяқ астынан туындыға өз жанынан жаңалық қосып, оны орындауды жалғастырып әкетуі.

Қазақ халқының ақын-жырау, шешен, күйші, әншілері импровизацияның озық үлгісін көрсеткен. Поэзиялық импровизация – ақын немесе жыршының алдын ала дайындықсыз берілген тақырыпқа кенеттен жыр шығаруы. Қазақ ауыз әдебиетінің өкілдері, негізінен, суырыпсалмалық өнерге шебер болған. Ежелгі дәстүр бойынша жылдам әрі бөгетсіз өлең шығарып айта білмегенді халық ақын деп танымаған. Импровизацияның үздік үлгісі – ақындар айтысы.

Синекдоха дегеніміз – бүтіннің орнына бөлшекті, бөлшектің орнына бүтінді, көпшенің орнына жекешені, жекешенің орнына көпшені қолдану. Синекдохада бір ұғымды екінші ұғымға ауыстырғанда: бірі – үлкен, екіншісі – кіші, бірі – жалпы, екіншісі – жалқы, бірі – бүтін, екіншісі – бөлшек болуы қажет. Мысалы:

Жақсыдан жақсы қоймай, алды санап,
Қамалды абақтыға қырғыз, қазақ.

«Қашқандарды атады» дегеннен соң,
Таудағылар кірер жер таба алмады (Ж.Жабаев «Зілді бұйрық»).

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

1. Ақын-импровизаторлар туралы мәлімет жинаңдар.
2. Өздеріңе таныс шығармалардан синекдохаға мысалдар келтіріңдер.

Тарауды қорытындылайық!

I. Шортанбай Қанайұлының «Зарзаман» толғауын (хрестоматияда 66–74-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

1. Шортанбайдың «Зарзаман» толғауында отаршылдықтың қасіреті туралы айтылады. Зарзаман белгілері қандай? Тар заман белгілері қандай? Өз сөздеріңмен түсінік беріңдер.
2. «Зарзаман» толғауында сипатталған орыс отаршылдығымен қазақ халқының өміріне енген өзгерістерге мысалдар келтіріңдер.

Саяси- әлеуметтік өзгерістер	Ұлттық салт-дәс- түрдің бұзылуы	Дағдарыс пен күйзеліс	Би-болыс- тардың келбеті	Жер тағдыры

3. Толғаудағы азулы мен азусыздың белгілері қандай?

Азулының белгілері	Азусыздың белгілері

4. XIX ғасыр туындысы болып саналатын толғаудағы ақын сөздері осы заманда өзекті ме? Қазіргі қоғамдағы өзгерістерге баға беріңдер.
5. Ақын қорқынышының себебін түсіндіріп, пікір бөлісіңдер.

Үзінді	Қорқу себебі	Пікір
Кесапаттың кесірі Келе ме деп керт басқа, Сол себептен қорқамын!		
Заманақыр болар деп, Сол себептен қорқамын!		
Жарысқа кірген жақсылар, Аша алмассың көзің деп, Сол себепті қорқамын!		

6. Шығарманың әдеби жанр тұрғысынан ерекшеліктерін көрсетіңдер. Ақынның сөз қолданысы мен стилистикалық тәсілдерін талдаңдар.

II. Сүйінбай мен Қатаған айтысын (оқулықта 83–89-беттер) оқып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Сүйінбай айтысында қазақ қандай ел? Сүйінбай қандай көркемдегіш құралдарды пайдаланған? Кестеге теріп жазыңдар. Жауаптарыңды дәлелдеңдер.

Эпитет	Теңеу	Метафора	Ассонанс	Аллитерация

2. «Сүйінбай – суырыпсалма ақын, ұлт мақтанышы». Осы пікірмен келісесіңдер ме? Жауаптарыңды нақты мысалдарға сүйене отырып жазыңдар.

Келісемін, өйткені ...

Келіспеймін, өйткені ...

III. Ж.Жабаевтың «Зілді бұйрық» өлеңінің (оқулықта 98–100-беттер) мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріп, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Халықты бұлқындырған қандай оқиға?
2. Елдің сарсаңға түскен жағдайының себебі қандай? Ақын халықтың жағдайын, көңіл күйін қандай көркемдегіш құралдар арқылы жеткізе білген? Мысалдар келтіріңдер.
3. «Қырсаң да, баламызды бермейміз», – деген әке-шеше әрекеті іске асты ма? Неліктен?
4. Өлең мазмұны бойынша кестені толтырыңдар.

Халық әрекеті	Пристав әрекеті

III ТАРАУ

БАЛАЛАР МЕН ҮЛКЕНДЕР

Бұл тарауда сендер:

- Алаш қозғалысының қайраткері, ақын, қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығымен танысасыңдар;
- Мағжанның тарихи танымды өзек еткен бірегей туындысы – «Батыр Баян» поэмасының құрылымын, поэтикасын, сюжетін талдайсыңдар;
- қазақтың көрнекті жазушысы, драматург, ғалым Мұхтар Әуезовтің өмірбаяны, шығармашылығы туралы мағлұмат аласыңдар;
- ұлы жазушының адам мен табиғат арасындағы байланысты көрсететін бітімі бөлек шығармасы – «Көксерек» повесі кейіпкерлері бейнесін ашып, әдеби шығарманың эстетикалық құндылығы туралы ой тербейсіңдер;
- Ұлы Отан соғысының батыры, әйгілі партизан, Қазақстанның Халық қаһарманы, көрнекті жазушы Қасым Қайсеновтің «Жау тылындағы бала» повесінің мазмұнын талдап үйренесіңдер;
- қазақ балалар әдебиетінің дамуына қомақты үлес қосқан жазушы Сансызбай Сарғасқаевтың «Тәмпіш қара» повесінің кейіпкерлер әлеміне бойлайсыңдар.

Ж. Аймауытов «...дыбыспен сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізген» деп баға берген Мағжан Жұмабаев – «мәдениеті зор», қазақ әдебиетінің сыршыл да сезімтал ақыны.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ
(1893–1938)

Естеріңе түсіріңдер:

Мағжан Жұмабаев кім?

Қандай шығармаларын оқыдыңдар?

Меңгерілетін білім:

М.Жұмабаев шығармаларының тарихи-әлеуметтік негізі қандай?

Зерделі сөз

Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей «тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиетін» үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өлеңді Мағжаннан таба алмайсыз.

Ж.Аймауытов

Мағжан Жұмабаев 1893 жылы Ақмола губерниясы (Солтүстік Қазақстан облысы) Петропавл уезінің Сасықкөл алқабында дүниеге келген. Әкесі Бекен – білімді, ауқатты, өз ортасына беделді, болыс басшысы болып сайланған адам. Бекен барлық балаларына бастауыш білімді жақсы игеруге мүмкіндік жасаған. Мағжан Жұмабаев сауат ашудың негізін әкесі мен үй мұғалімінен үйреніп, шығыс тілдерін меңгерді, 5 жыл Петропавлдағы медреседе оқыды. Одан әрі білім беру деңгейі жоғары діни оқу орнымен тең түсетін Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде оқуын жалғастырды. 1913–1916 жылдары Омбы мұғалімдер семинариясында оқып, алтын медальмен бітірді. 1920 жылдардың ортасында Мәскеудегі Әдебиет институтында білім алды.

Қазақ әдебиетінің сыршыл ақыны атанған Мағжан Жұмабаевтың алғашқы өлеңдері Абай дәстүрінде, ағартушылық сарында жазылды. Алғашқы өлеңдерінің бірін *«Атақты ақын – сөзі*

алтын хакім Абайға» деп атауының өзі ақынның ұлы Абайды ерекше құрмет тұтқанын көрсетеді.

Мағжан Жұмабаев қазақ поэзиясын *«Қорқыт»*, *«Батыр Баян»*, *«Тоқсанның тобы»*, *«Ертегі»*, *«Толғау»*, *«Жүсіп хан»* атты кең құлашты эпикалық туындыларымен байытты. *«Қорқыт»* поэмасында өлім мен өмір туралы философиялық ой түйсе, *«Батыр Баян»* поэмасында аты аңызға айналған Баян батырдың өмірі мен ерлік істері суреттеледі.

Бағалы дерек

Ұлы ағартушы Шоқан Уәлихановтың «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» атты мақаласында Баян батыр туралы мәліметтер бар. Онда «Абылайдан: «Үш жүздің батырларының ішінде бөрінен жақсы көріп, құрмет тұтатыныңыз кім?» деп сұрағанда, ол былай деп жауап беріпті: «Өз батырларымның ішінде байлығы мен батырлығы, мінезі жөнінен бәсентиін Малайсары, ақылы мен өжеттігі жөнінен уақ Баян бөрінен артық» делінеді.

З.Керімхан

Сөзмаржан

Уақ, бәсентиін – қазақ халқының құрамындағы ру аттары.

Зерделі сөз

Ақынның өзі көрінбейтін өлеңдерін оқысаңыз да, еріксіз бір сезім туғызады. Өлде өкіндіреді, әлде мұңайтады, әлде жылатады, әлде аяқтұзады, әлде есіркетеді, әлде жігер береді...

Ж.Аймауытов

«Батыр Баян» поэмасының ерекшеліктеріне оның романтикалық сипаты, поэмада ауыз әдебиеті дәстүрінің кеңінен байқалуы, ондағы оқиғалардың халық аңызы желісінде құрылуы, шығарманың тарихилығы жатады. Абылай хандық құрған кезең сипатталған бұл поэмада хан бастаған батырлардың қалмақтармен шайқасы, олардың жеңіспен елге оралуы өте әсерлі баяндалған. Поэманың басты кейіпкері батыр Баян образы поэмада:

Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді,
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзбей,
Найзасын, сірә, шалғай сермеп пе еді? –
деп суреттеледі.

Баян батыр осындай бір жорықтан қалмақтың он төрт жасар аруын ала келеді. Қалмақ қызы поэмада:

Сол сұлу – сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шапақтай бет, тісі – меруерт,
Сөздері – су сылдырап құйылғандай, –
деп бейнеленеді.

Баян батыр тұтқын қызды өзіне жар еткісі келеді, бірақ қыз қарсы болғандықтан, райынан қайтады.

Қалмақ қызына батыр Баянның туған інісі Ноян да ғашық болады. Қыз осыны

пайдаланып, жігітті өзімен бірге қалмақ еліне баруға көндіреді. Жас Ноян қыздың тілегін қабыл алып, екеуі елден бірге қашып кетеді. Інісі Ноян мен тұтқын қыздың қашып кеткенін естіген Баянның «бойын ашу билеп, ақылы өледі». Ашуға тұншыққан батыр Баян «Қанды өзек» деп аталып кеткен Жолдыөзекке жеткенде:

Даналық ойдан дән ізде

Өз жүрегінің қала-
уымен, жан дүниесінің
тілегімен ғұмыр кешкен
адам ғана бақытты.

М.Жұмабаев

Бағалы дерек

Шоқан келтірген тағы бір дерек: Кескілескен ұрыста жау ортасында қалған Абылай: «Мына қоршауды бұзып өтер кім бар?» – деп айқайлайды. Екі рет айқайлағанда ешкім болмапты, тек үшінші дауыстағанда Баян батыр суырылып шығып, қоршауды бұзады. Ұрыстан соң, Абылай жас батырды іздеп тауып: «Жауға шабарың бар, үш рет неге айтқыздың?» – дегенде, Баян: «Алдымен жолды сұлтан-төрелерге бердім, одан кейінгі жол аға баласы арғындікі еді. Ақырында ажалдан басқа жол қалмағанда өзім шаптым», – деп жауап беріпті.

З.Керімхан

Алыстан екі қара көрді Баян...

Байланған белде сала садағына

Қалшылдап қалды салып қолды Баян...

Ер Баян арыстандай жаны жара.

Қалшылдап көзі қан боп, қолын алмай,

Байланған садағынан белге сала.

Жас Ноян: «Жан көке!» – деп сөз

қатқанша,

Сұлу да жетіп келіп: «Баян аға!» –

Дегенше, қалды тартып Батыр Баян,

Баянның батырлығы алашқа аян.

Оқ тиіп жүрегінен, құлап түсті

Атынан бүктетіліп бөбек Ноян...

Садағын сол секундта тартты тағы

Бір ашып, бір жұмбай да көзді Баян.

Үстіне інісінің денесінің

Түсірді тағы ұшырып қызды Баян.

Ақылын ашуға жеңдіріп, бауыры мен
қалмақ қызын өлтіріп, қайғыдан қан
жұтқан Баян есін жинап:

Құшақтап екі жасты күңіренді ер,
Көзінен ыстық жасты сорғалатып.

Орны толмас қайғыдан күңіреніп,
мұң басып, жаны мен жүрегі жараланған
батыр:

Ел беті енді маған болсын арам,
Алашым, аттанамын, жауыңда өлем! –
деп, Көкшетаудағы ақ ордасында өзін
күтіп отырған Абылай ханға келіп, жауға
аттанады. Сол соғыста жау қолынан
ерлікпен қаза табады.

Поэмадан батыр Баянның Абылай хан мен халық алдындағы беделінің жоғары болғанын аңғарамыз. Абылайдың ұлы жорыққа Баян батырсыз аттанбауы батырдың әр тұлғасын одан да жоғарылата түседі. Мағжан Жұмабаев ел қорғаны болып, халықты жаудан қорғаған батырлардың ерлік істерін жырлау арқылы батырлықты, қайсарлықты насихаттаған.

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ер жауын зерттеп, өрт боп, тынбай жортқан,
Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан.
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі

Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас! – деп аяқталатын «Батыр Баян» поэмасы – қазақ әдебиетінде өзінің сыршылдығымен, романтикалық сарынымен маңызды орын алатын туынды.

Жалынды жырларымен, өткір сөзімен халық қалаулысы болған Мағжан Жұмабаев қуғын-сүргін құрбаны болды. 1929 жылдан бастап қуғынға ұшыраған ақын 1938 жылы атылды.

Артық болмас білгенің

Мағжан 1929 жылы тұтқындалды. Алматының НКВД-сынан шақыру қағазы келген. Оған ешкімді ертпей өзі жалғыз кетті. 1930 жылдың басында Мағжан Карелияның Майкоп қаласында екендігін айтып хат жазады. Хатында еш жазығы болмаса да, он жылға сотталғанын айтады. Мағжан тұтқында Ресейдің солтүстік қиырындағы ну орманында, торф қазатын қалың батпағында, Карель қайыңын дайындайтын орман отаушыларының арасында, Сібірдің тұнжыраған иірімді өзендері мен ағаш ағызатындардың арасында, Североморскінің тұтқындарын қамайтын барақтарында жатты. 1935 жылы М.Горькийдің көмегімен М.Жұмабаев тұтқыннан мерзімінен бұрын босап шықты.

Бір жылдан кейін Мағжан Жұмабаев қайтадан тұтқындалды. Бұл жолы онымен бірге қазақ елінің ең таңдаулы азаматтары қуғын-сүргінге түсті. Мағжанды өзінің бұрынғы кесілген он жылына соттады. Туыстарының оның қамауда қай жерде отырғанын, халінің қандай екенін білуге де мүмкіндіктері болмады. Одан бірде-бір хабар болған жоқ.

«Қазақ әдебиеті» газетінен

Сөзмаржан

Сұқсыр – 1) сұр түсті кішкене үйрек; 2) жексұрын, сұр.

Кәусар – (діни) суы сүттен аппақ, қардан таза, қанттан тәтті, табаны толған інжу деп саналатын аңыздағы жұмақ суының аты.

Шапақтай – күннің жаңа шыққан сәулесіндей деген мағынада.

Бағалы дерек

1628 жылы Жоңғариядан қоныс аударған торғауыттар Кіші жүз қазақтарының солтүстік-батысында Еділ бойына жетіп, Еділ қалмақтары деп аталды. Төменгі Еділ бойында Аюке ханның кезінде күшейіп, Ресейге жартылай тәуелді мемлекет құрып, Далай-ламадан хан лауазымын алады. Қалмақтардың міндеті Ресейдің оңтүстік шептерін қорғау болатын. 1697 жылы І Петр Аюкеге мұны ресми түрде міндеттеді. Қалмақтар қазақтарға туыс ноғайларды тас-талқан етіп жеңіп, қазақтарға да шабуыл жасап тұрды.

Ғ.Іргеебаев

Батыр Баян

(поэмадан үзінді)

Ол күндер аз қазақ пен қалың қалмақ,
Қыран мен қара құстай алысқан шақ.
Баласы алты алаштың Абылайдың
Астында ақ туының табысқан шақ.
Қазақтың батырлары бәрі қыран,
Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап.
Жауының бір жорықта бір сұлуын,
Ер Баян алып қайтқан артына сап.
Баянның алып қайтқан сол сұлуы –
Балдырған бөбек дерлік, он төрт
жаста-ақ.

Сол сұлу, сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шапақтай бет, тісі – меруерт,
Сөздері – су сылдырлап құйылғандай.
Бір улап көзқарасы, бір айнытқан,
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай.
Лебізі – жібек лебі, жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалар қанбай.
Шын ер ғой батыр Баян алып қайтқан.
Ер Баян жас сұлуды алып келген,
Сұңқардай бабындағы сұқсыр көрген.
Қан жауып екі көзін, қанды балақ
Ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген.
Марал бар оққа ұшпайтын, тым сақ бірақ,

Қалмақ қызы

Сөздің көркі – мақал

Батыр болсаң,
жауыңа найзаң тисін,
Бай болсаң,
еліңе пайдаң тисін.

Ер мойнында қыл арқан
шірімес.

Ерлік – елге мұра,
Ұрпаққа үлгі

Кезеңде кез келсе де қандай мерген
Болмасын жас сұлудың білгеннен соң,
Ер Баян қарындас қып, ерік берген...
Қалмақтың қайсар қызы қайырылмаған,
Болаттай жасу білмей, майырылмаған.
Жап-жас қыз сұмдығы мол, сыр бермейді,
Жандай-ақ ойдан аулақ қайғырмаған.
Алаштың аруы боп кетсе-дағы,
Жанымен өз жұртынан айырылмаған.
Сұм сұлу анадайдан «ағатайлап»,
Баянда жан қоймаған, жандырмаған.
Сонда да, сыр шығармай батыр Баян,
Жастық қып жанын естен тандырмаған.

Баянның інісі бар он бес жаста –
Бөрінің бөлтірігі – бала Ноян.
Ноянның бар ақылы білегінде,
Билеген асау жүрек, қайнаған қан.
Келгенде-ақ сұлудың бір қарауынан,
Ноянның жүрегінде ұшқын туған.
Сол ұшқын өртке айналып, жап-жас Ноян,
Алысып жүрегімен, аласұрған...
Жас Ноян қызды көріп от боп кетті,
Көздері қызыл жалын шоқ боп кетті.
Жер мен көк, ай, жұлдызды тұман басып,
Бір қыздан басқа нәрсе жоқ боп кетті.
Келді де қызға жалын сөздерімен,
Шығарды, жан ұшырып, іштегі өртті.
Бір күйіп, бір суынып, бір елжіреп,

Ноян батыр

Сөзмаржан

Пақыр – мүсепір, байғұс, бейшара.

Балауса – 1) нәрлі соны шөп, жас шалғын. 2. (ауысп.) балғын, жасөспірім.

Барқыт – жұмсақ мақтал мата.

Адыра қалу – құру, жоғалу.

QR

«Батыр Баян» поэмасында Көкшетау табиғаты қалай суреттелген?

Сөзмаржан

Есендесіп – бұл жерде қоштасып.

Қанды балақ – 1) шүйліккенін іліп түсетін қыран; 2) жырынды, әккі.

Албырт – (ауысп.) алабұрту, алып-ұшу, елігу.

Сәске – күн арқан бойы көтерілген кез, түскі мезгіл.

Көбе – (көне) көбесі болаттан немесе темірден жасалған сауыт түрі.

Жасу білмеу – тот баспайтын, өткір мағынасында.

Майырылмау – сынбау.

Қар – мұнда: жағымсыз мінезді әйел мағынасында.

Біресе, жас баладай жасын төкті.

Өртемей отты жүрек қоймақ па екен, Тақады сұлу қыз да бетке бетті.

Қыз сонда: «Ноян бауырым –

Кебем! – деді, –

Мен сенің сүйгеніңе сенем, – деді. –

...Нояным, бірақ сенен қалауым бар», –

Деді де, сұлу ойға тереңдеді...

Қыз сонда: «Қалауым бар, Ноян батыр,

Адасқан аққу құстай мен бір пақыр.

Арқаның аруы боп жүрсем-дағы,

Алыста туған, өскен жерім жатыр.

Өткізген балаусадай бөбек күнім,

Барқыттай белес-белес белім жатыр.

Айбынды арыстандай құмда кезген,

Күңгіреніп қалың қалмақ елім жатыр.

Барқыт бел, қашқан қалмақ қалсын адыра,

Ата-анам – айым менен күнім жатыр.

Ер Баян біздің елге барған еді,

Көп қойға көкжал ойран салған еді,

Бөбегін шырылдатып ап кеткенде,

Ата-анам жылап-зарлап қалған еді.

Сорлы анам көкірегін көкке сауып,

Қан жылап, менен бір ант алған еді.

Ол анты: «Елдің шетін, анаң бетін

Бір көрмей, қозым, ерге барма!» – деді.

Анама сөзім – анау, өзім – мынау,

Жас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Көр болсақ, көрді көрмей, Төңірі оңдай ма?

Ер Баян неге батқан терең ойға?

Мен сорды көргеннен-ақ сүйген Баян,

Қосылсақ, Баянға ауыр дерт болмай ма?

Биікке кетпей киік, ойда ойнаса,

Ашулы арыстанға мерт болмай ма?

Екеуміз Сарыарқадан сапар қылсақ,

Қатерсіз қосылуымыз берік болмай ма?

Қаны бір ел еді ғой қазақ, қалмақ,

О да бір саған туған жұрт болмай ма?!» –

Деп сұлу сыбырлады сиқыр сөзін,
Толтырып меруерттей жасқа көзін,
«Шыдашы, көне күймей!» – дегендей-ақ,
Ноянға тақап тұрып, жалын жүзін.
Жас Ноян жас қанына тұншыққан соң,
Ұмытпай тұрсын қалай өзі-өзін!
«Жарайды, даярмын!» – деп айтып салды,
Ойланып, бір минут та қылмай төзім.
Сол сайда уәделерін бекітісіп,
Екеуі айналасты ыстық жүзін.

Сол уақыт мезгіл екен дәл таң алды,
Төзім қып албырт Ноян күтпей таңды,
Жүгіріп жан ұшырып, жаяу барып,
Жылқыдан екі жүйрік таңдап алды.
Азырақ азық алып, қару-жарақ,
Жүйрікке әсем әбзел тұрман салды,
Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп,
Екеуі ескен желдей кетіп қалды.

Кетті олар. Сәске болды, ауыл тұрды,
Алдымен Ер Баянға хабар барды.
Боз үйде жатыр екен, Баян жалғыз –
Керілген күнге еркелеп, жас жолбарыс.
Ауылдың ақсақалы сөзді әкелген

Батыр Баян

Бағалы дерек

Қалмақтар XV–XVI ғасырларда жоңғар атырабында өз хандықтарын құрып, XVII ғасырдан бастап, басқа жерлерді басып алуға кіріскен. 1723 жылы басталған жоңғар шапқыншылығы барысында қазақ халқы «Ақтабан шұбырынды» кесапатына ұшырады.

«Абай» энциклопедиясы

Даналық ойдан дән ізде

Найзағай намыс – қазаққа
біткен шамшырақ!
Алашқа біткен тамшы бақ!
Намысың тірі тұрғанда
бұйым болып па,
Басыңа түскен сан сынақ!
Ұ. Есдәулет

Деп бастап: «Баян-айым, бір масқара іс,
Өткен түн болып қапты...» –

деп шұбыртып,

Жаудырды екі жасқа нәлет-қарғыс.
Алайда жас Ноянды ақтай сөйлеп,
Дей берді: «Қылды-ау, бізге қалмақ
қар қыз!»

Ер Баян сұп-сұр болып, – деді бірақ:
«Жарайды... Бар, ақсақал.

Ойланармыз».

Боз үйде, жалғыз қалып, Баян енді,
Жаралы жолбарыстай күңіренді.
Қорғасын миын, ойын төмен басып,
Ақылға алғыр құстай ашу төнді.
Бір көксұр түс енгізіп бар денеге,
Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді.
Ақыры ашу елді билеп кетіп,
Жалп етіп, сөнген шамдай ақыл өлді.
Өлді ақыл. Атып тұрып, батыр Баян,
Боз үйден оқ жыландай шыға келді.
Ер Баян сол кеткеннен кете барды,
Мініп ап, белдеудегі көк тұлпарды.
Дулыға, қалқан, көбе қалған ұмыт,
Белінде жалғыз-ақ бір садақ бар-ды.
Бауырынан Обағанның орғып өтіп,
Арыстан айдалада дүбір салды.
Дауылдай талмай есіп, желдей ұшып,
Түс ауа Жолдыөзекке жетіп қалды.
Кермиық Жолдыөзектің даласында
Алыстан екі қараны көзі шалды...

Алыстан екі қара көрді Баян,
Кілегей қара бұлттай төнді Баян.
Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, құрекпін боп,
Сұңқардай сорғалаған келді Баян.
Қыз түгіл, қаны бірге өз бауырын
Танымай қалғандай да болды Баян.
Байланған белде сала садағына
Қалшылдап, қалды салып қолды Баян.
Ашуын арыстанның байқаған соң,

Сөзмаржан

Селеу – шөл далада өсетін, бас жағы үлпілдеген селдіреуік ақ шөп.

Кермиық – кербез, паң.

Көмескі – бұлыңғыр, күңгірт.

Қомағай – 1) ашқарақ, тамақсау; 2) (ауысп.) нысапсыз, қанағатсыз

Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.
Жас Ноян жүйрігінің мойнын бұрды,
Жас Ноян Ер Баянға қарсы жүрді.
Жақындап, келіп қалып ағасына,
Түсінен шошыды да, тоқтап тұрды.
Жапанда аға-іні: Баян, Ноян –
Алып кел, көз алдыңа Ай мен Күнді.
Дұрысы – күміс күлген күндіз бенен
Түнерген қара бұлттай қара түнді.
Алайда ерке бұлан Ноян ұлан
Ашулы ағасына қарап күлді.

Ноян батыр мен қалмақ қызы

Бір күлді балдырғандай Ноян бала,
Ашылған шешек жарып, гүлдей жаңа.
Еріксіз сотқарлығын кешіретін,
Еркелеп, ерке ұландай күліп қана.
Керсе де дауыл гүлді, басылмады,
Ер Баян арыстандай жаны жара,
Қалшылдап, көзі қан боп, қолын алмай

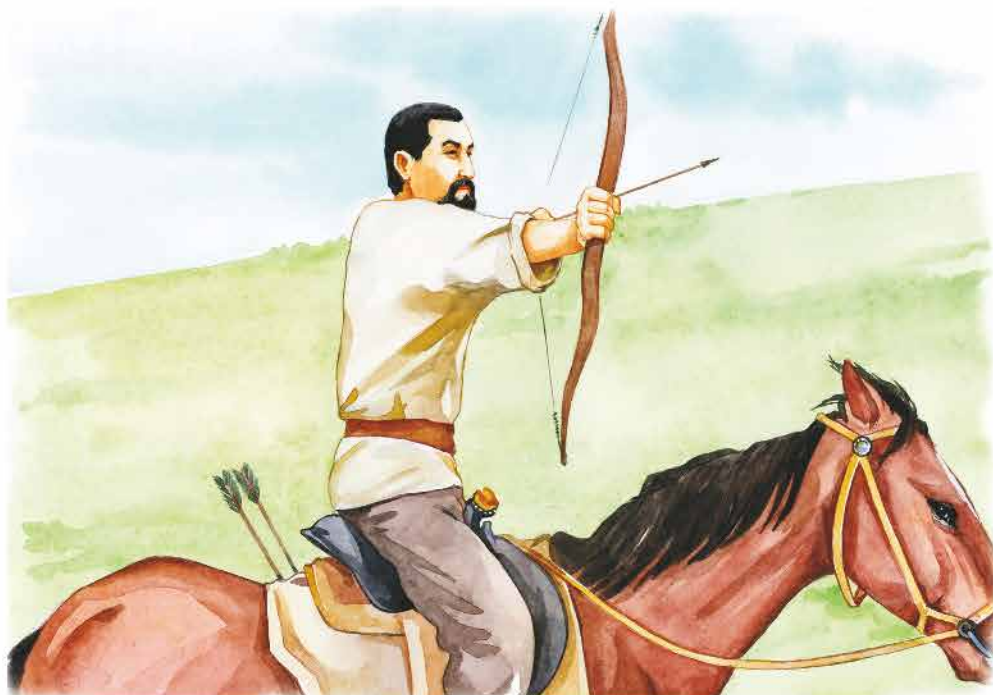
Сөздің көркі – мақал

Адаспаймын деген ер
Тал түсте жолдан
адасады.

Болат бүгілмес,
морт сынар.

Ерді намыс өлтірер.

Байланған садағынан белде сала.
Жас Ноян: «Жан көке!» – деп сөз
қатқанша,
Сұлу да жетіп келіп: «Баян аға!» –
Дегенше, қалды тартып, батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Оқ тиіп жүрегінен, құлап түсті
Атынан бүктетіліп бөбек Ноян.

Батыр Баян

Жын шуы басқандай боп, естімеді,
«Жан көке, аға!» деген сөзді Баян.
Садағын сол секундта тартты тағы,
Бір ашып, бір жұмбай да көзді Баян.
Үстіне інісінің денесінің
Түсірді тағы ұшырып қызды Баян.

Екі жас, аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті.

Жүректен атып, ыршып шыққан қанмен
 Жалғыз-ақ «Аһ!» десті де, «Жаным!» десті.
 Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып,
 Асығып, екі жастың қанын ішті.
 Күлдей қу, тұнжыраған түндей болып,
 Жия алмай, құр теңселіп, ақыл-есті,
 Тұрды да, біраздан соң батыр Баян,
 Атынан есі ауғандай құлап түсті.
 Бірталай талғандай боп жансыз жатып,
 Тұңғиық көмескі көп, ойға батып,
 Ер Баян есін жиып, екі жасқа,
 Бір қарап, қара тастай қалды қатып.
 Сол кезде, сар дала да күңгірт тартты,
 Еңкейіп бара жатты, күн де батып.
 Құшақтап ақ селеуді жылады жел,
 Өзінің қасірет жырын қоңырлатып.
 Құшақтап, екі жасты күңіренді ер,
 Көзінен ыстық жасты сорғалатып.

1

Білу

1. «Батыр Баян» поэмасының кейіпкерлері кімдер?
2. Поэмада қазақ тарихының қай кезеңі суреттеледі?
3. Баян поэмада қалай сипатталған?
4. Қалмақ қызы қандай жағдайда қолға түседі?
5. Ноян туралы не білдіңдер?

2

Түсіну

1. Неліктен Ноян қалмақ қызының ұсынысын қабылдады?
2. Батыр Баянның екі жасты өлімге қию себебі неде?
3. «Көп жаудың албастысы, ел еркесі... Наркескен, өрттей өскен, қайтпас болат, Баянсыз қанатымды қалай жаям?! – деген хан Абылайдың сөзіне түсінік беріңдер.

3

Қолдану

1. «5 W» тәсілін қолданып, поэма мазмұны бойынша қарапайым сұрақтар құрастырыңдар. «Кім?» («Who?»), «Не?» («What?»), «Қайда?» («Where?»), «Қашан?» («When?»), «Не үшін?» («Why?») сұрау есімдіктерін қолданыңдар.

2. Ақын шығармашылығы туралы сұхбат құрыңдар.
3. Хрестоматияда берілген толық нұсқасын пайдаланып, «Батыр Баян» поэмасының мазмұнын мәтін түрінде қарасөзбен жазыңдар.
4. Поэма мазмұны бойынша сюжеттік кесте толтырыңдар.

Оқиға орны мен уақыты (Қайда? Қашан?)	Кейіпкерлері (Кім?)	Оқиға (Не болды?)	Мәселе (Оқиғаға не ықпал етті?)	Әрекеттердің не оқиғаның салдары (шешімі)

5. Поэма кейіпкерлерінің психологиялық портретін сомдаңдар, кестені шығарма тілімен толтырыңдар.

Абылай хан	Баян батыр	Ноян	Қалмақ қызы
Қандай?			

6. Поэманың тарихилығын өлең жолдары арқылы дәлелдендер, орын алған оқиғалармен, деректермен салыстырып, сипаттаңдар, Power Point бағдарламасында шығармада аталған танымал тұлғалар туралы таныстырылым дайындаңдар.
7. «Батыр Баян» шығармасын композициялық құрылысына талдап, поэма тілімен әрленген сюжеттік жоспарын құрыңдар.
8. Поэманы келесі көрсеткіштер бойынша модельдендер:
 - 1) тақырыбы;
 - 2) идеясы;
 - 3) негізгі кейіпкерлері;
 - 4) жанама кейіпкерлері;
 - 5) жанры, тегі;
 - 6) тартыс;
 - 7) салт-дәстүрлер;
 - 8) көркемдегіш құралдар.
9. Поэмадағы «Сол кезде елге қорған болған Абылай» деген жолдарнені білдіреді? Абылай образы туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

1. «Венн диаграммасы» арқылы Батыр Баян, Қобыланды батыр, Төлеген образдарын салыстырыңдар.

2. Концептуалдық кесте толтырыңдар:

Кейіпкерлер	Өмірге қызығушылығы	Адамгершілік қасиеті	Кейіпкерге берілетін баға

Поэманың жанрлық ерекшелігі туралы белгілі ғалым Ш.Елеуқенов: «Батыр Баян – тарих материалдарына сүйенген лирикалық поэма, сол жанрдың төресі. Бұл махаббат жайлы лирикалық сөз де, Отан алдындағы борыш хақындағы эпикалық жыр да, әділдік үшін жанын пид аеткен жанның биік трагедиясы» деген пікір қалдырған. Ғалым пікіріне поэмадан дәлелдер келтіріңдер.

1. М.Жұмабаевтың ақындығына сүйсініп, В.Я.Брюсов оны «қазақтың Пушкині» деп атады. Ақынның жан-жақтылығына Брюсов: *«Оның поэзиялық таланты жоғары, табиғаттан дарыған. Оған қоса математикадан, музыкадан, бейнелеу өнерінен білімінің тереңдігі гажап!»* – деп таңырқаған. Сендер қандай ой қосар едіңдер?
2. Батыр Баянның інісі Ноян мен қалмақ қызын өлтіргені дұрыс шешім деп ойлайсыңдар ма? Баянның орнында болсаңдар, қандай шешім қабылдар едіңдер?
3. Батыр Баянның монологі қандай ойларға жетеледі?
4. Ноянның қалмақ қызымен кетуін сатқындық деуге бола ма? Пікірлеріңді білдіріңдер.
5. «Батыр Баян» поэмасының тақырыбы мен идеясына, мазмұны мен кейіпкерлер іс-әрекетіне байланысты

көзқарастарыңды «Ойлаудың алты қалпағы» әдісі арқылы білдіріңдер.

6. Поэмадағы кейіпкерлер әлемі туралы өз ойларыңды білдіріп, сыни шолу жазыңдар.

Артық болмас білгенің

Бүкіл өмірін қазақ жұртының тәуелсіздігі жолындағы күреске арнаған ержүрек ардагерлердің бірі – батыр Баян Қасаболатұлы (1710–1757). Батырлығымен, тапқырлығымен Абылай ханның ерекше құрметіне бөленген. Қазақ-жоңғар шайқасына қатысып, батыр Баян атанған. Өкінішке орай, батыр Баянға қатысты тарихи деректер өте аз. Абылай ханның тұсында өмір сүрген Үмбетей мен Тәтіқара жыраулардың жыр толғауларынан Баянның сол кезде жоңғарларға қарсы күрескен батыр екенін білеміз.

Батыр Баян туралы деректер Ш.Уәлихановтың еңбектерінде кездеседі. Зерттеушінің «Исторические предания о батырах XVIII века» атты мақаласында Баян батырдың Абылай ханмен бірге қытай жасақтарына қарсы соғысы туралы айтылған. Қытайлармен айқаста Абылай қолы шегінуге мәжбүр болғанда, Абылайдың әскерінің шегінуіне мүмкіндік жасап, Баян қолы қытайлармен шайқасады. Бұл шайқаста Баян өзінің тапқырлығымен, ержүректігімен, найзагерлігімен көзге түсіп, хан әскерін құтқарады.

Абылай қалмақтарға жорықпен келе жатқанда қалмақтан жеті адам елші келіп, қалмақ ханы Серен ханның: «Қалмақтар мен қазақтар ағайынды болған. Біз сіздерге ақ киіз үйлер сыйлаймыз. Бейбіт болайық», – деген ұсынысын айтады. Абылай батырларын жинап, кеңес құрады. Хан: «Ақ киіз үйлерді алайық, оларды сендірейік, одан кейін шабуыл жасайық», – дейді. Сол кезде Баян: «Сіз ақ киіз үйлерді алмаңыз, қалмақтарды алдаймын деп ойламаңыз. Олар қытайды да алдаған, сізді де алдайды», – дейді. Хан өз сөзінен қайтпайды. Қазақтар қалмақтарды екі күн тосады. Ақ киіз үйлер де, басқа сыйлықтар да жоқ. Шолғыншылар екі күн бұрын қалмақ қолының жасырын кетіп қалғанын хабарлайды. Баян мың адамдық жасақпен қалмақтарды қуып, қытай жеріне кіреді. Бірақ қалмақ қолын толық талқандай алмай, қайтуға мәжбүр болады. Қайтар жолда қалмақтардың өліктерінен уланған судан ішіп, Баян мен оның жауынгерлері қаза болады. Бұл деректі де Шоқан айтқан.

Шоқан Уәлихановтың батыр Баян туралы айтқан деректері Мағжан ақынның «Батыр Баян» поэмасының мазмұнына арқау болғанын айтуға болады. Шоқан келтірген деректер мен оқиғалар дастанда кездеседі.

«Қазақ батырлары» жинағынан

«Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. 1-том». (<https://kazneb.kz>),
«Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. 2-том». (<https://adebiportal.kz>)
жинақтарынан ақынның шығармаларымен танысыңдар.

Әдебиет теориясы

Поэма туралы түсінік

Поэма (грек: «туынды») – орта көлемді эпикалық түрге жататын, өмірде болған, не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адамдар тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттейтін жанр.

Поэмалар – сюжетті, сюжетсіз болып бөлінеді. Образдарын – эпикалық, лирикалық, романтикалық, реалистік т.б. деп бөлуге болады.

Сюжетті поэма оқиға желісін ширақ өрістетіп, кейіпкерлердің іс-әрекетін бейнелеуге негізделеді, күрделі құбылыстар, келелі оқиғалар орын алады. Сюжетсіз поэмада лирикалық сарын басым, көлемі жағынан шағын болып келеді. Мысалы, М.Жұмабаевтың «Батыр Баян», Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік – Кебек», А.Құнанбайұлының «Ескендір» поэмалары сюжетті поэмаға жатады. Ж.Молдағалиевтің «Мен қазақпын», Қ.Мырза Әлінің «Қызыл кітап», С.Торайғыровтың «Таныстыру», «Кедей» поэмалары – сюжетсіз поэмалар үлгісі.

Поэма – белгілі бір оқиғаны жыр, толғау түрінде өлеңмен баяндайды. Поэмада оқиға желісі ширақ өрістеп, кейіпкерлердің образы олардың іс-әрекеті, ішкі сезімі, жан дүниесі арқылы ашылады. Қазақ әдебиетіндегі поэманың алғашқы нұсқаларына батырлар жыры жатады.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

«Батыр Баян» шығармасының поэмаға тән белгілерін көрсетіңдер.

Қымбатты жас достар! «...сарқылмайтын, бітпейтін, жасарып, жаңғыратын, өмірдің өзіндей, жапырағы мәңгі жап-жасыл, жалғаса беретін құбылыс», – деп әдебиетші-ғалым Рымғали Нұрғали жоғары баға берген қаламгер кім?

МҰХТАР ӨУЕЗОВ

МҰХТАР ӨУЕЗОВ
(1897–1961)

Зерделі сөз

Бір кезде орыс мәдениетінің өсіп-өркендеуіне Пушкин әсері қандай болса, бүгінгі ортаазиялық көркем ойдың, іргелес халықтың күллі рухына, өмірінің қалыптасуына Өуезов әсері де сондай болды.

Ш.Айтматов

Даналық ойдан дән ізде

Берекені көктен тілеме,
еткен еңбектен тіле.

М.Өуезов

Естеріңе түсіріңдер:

Мұхтар Өуезов туралы не білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Жазушының қазақ әдебиетіне қосқан үлесі қандай?

М.Өуезовтің «Көксерек» повесінің тақырыбы мен идеясы қандай?

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Өуезов 1897 жылы қазіргі Абай облысы Абай ауданында дүниеге келген. Бала Мұхтар кішкентай кезінен ел аузындағы ертегі, жыр-дастан, аңыз әңгімелерге құлағы қанық болып өседі. Ұлы ақын ауылымен аралас-құралас отырған елде өскен жас Мұхтар Абай өлеңдерін бала кезінен-ақ жатқа білген.

Болашақ жазушы алғашқы оқуы туралы: «...Оқуды бес-алты жасқа келген соң өзімнің үлкен әкемнен оқи бастадым. Сол кісінің алдынан хат таныған соң, 9–10 жасымда әкеммен бір туысқан ағам Қасымбек қасына алып, басында бір жыл Семейде мұсылманша оқытты да, артынан орысшаға берді. Орыс оқуына әуелі өзі дайындады. Содан кейін бір қыс Әбіш Қасенов деген Семей семинариясын бітіріп шыққан қазақ мұғалімінен оқып,

Күшіңе сенбе, адал ісіңе сен.

Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім.

Адамшылықты тез жүргізу үшін көп ой керек, ойлау үшін оқу керек.

Қай істің болсын өнуіне үш шарт бар: ең әуелі – ниет керек, одан соң – күш керек, одан соң – тәртіп керек.

Ұлттың тілі – сол ұлттың жаны, жан дүниесі. Ол жүректі соқтыртып тұрған қан тамыры сияқты. Егер де қан тамыры жабылып қалса, жүрек те соғуын тоқтатпай ма?!

М.Әуезов

келесі жылы күз Семейдің городской училищесіне түстім. Содан әрі мектептегі оқу тәртіппен кетті», – дейді.

Қазақ әдебиетінің классикалық туындысына айналған **«Көксерек»** повесі 1928 жылдың желтоқсаны мен 1929 жылдың қаңтар айларында Ташкент қаласында жазылды. Бұл шығармада адам мен табиғаттың қайшылықтары Құрмаш пен Көксеректің қарым-қатынасы арқылы шебер суреттелген. «Көксерек» повесінің тақырыбын таңдап алуының бір себебін жазушының жұбайы Валентина Әуезова былай деп еске алады: *«Бірде мен қабырға күнтізбесін (1929 жылдың) сатып алдым. Сол күнтізбе Мұхтардың жазу үстелінің тұсында ілулі тұратын еді. Сонда белгілі суретшінің салған суреті бар болатын – қысқы түн, қар жамылған меңіреу дала, сонау алыста, көз ұшында*

қар басқан кішкентай деревняның оттары көрінеді. Ең алдыңғы қатарда түнде жортқан қасқыр тұр. Міне, сол сурет Мұхтар Әуезовтің сонау жас бала кезінде кәнігі аңшылардан естіген әңгімелерін есіне түсірген болу керек, енді міне, күн сайын көз алдынан осы суреттегі көрініс кетпеген Мұхтар өзінің «Көксерек» әңгімесін жазған болатын».

Жазушы өзінің «Көксерек» повесін жыртқыштар мекенін суреттеуден бастайды: «Қараадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа бозқараған, тобылғы басқан. Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қараған жел лебімен сыбдыр-сыбдыр қағып теңселіп, ырғалып қояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің иісі келеді. Ұзын кең өлкені қаптай басқан қарағанның ортасында терең құз, жар бар. Соның бас жағында итмұрынды қалың жыныстың арасында қасқыр іні бар. Жақын елге мәлім ескі ін. Жазға салымнан бері соны екі қасқыр келіп мекен етті»...

Ескі інді мекен еткен екі қасқырдың бөлтіріктерін қоректендіру үшін жас қозыны әкелгенін, олардың ашқарақтығы мен қомағайлығын: «Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып, дар-дар айырылды. Сырт-сырт етіп, жас сүйек сынды.

Қапаш-құпаш, қорқ-қорқ етіп, қомағай қанды ауыздар асайды. Тұмсығы мен бастары, мойын жүндері қып-қызыл болған қасқырдың жасыл көздері от шашады», – деп баяндайды.

Тылсым табиғат тыныштығын адамдар бұзады. Қасқыр інінен барлық күшіктерді далаға алып шығып, жеті күшіктің бесеуін өлтіріп, біреуінің тірсегін қиып, ең кенжесін алып кетеді. Ін қаңырап қалады... Енді ауыл тыныштығы бұзылып, күндіз-түні у-шу болады, мал желініп, қырылады.

Тұтқын болған көк күшік ауыл тұрғынына айналады, оны Құрмаш асырап алып, Көксерек деп атайды. Жеке итаяқ өзірлеп, мойнына жіп тағып, түнде қасына алып жатады. Көксерек өскенше ауыл итінен зәбір көреді, ауыл иттері ырылдап, оны маңына жуытпайды, кезі келгенде талап тастайды. Көксерек тамаққа ашқарақ болды, өзіне бермеген асты да жеп қоятын. Ауыл адамдары жақтырмай: «Ұры. Асырасаң да, мал болмайды. Тұқымы жау емес пе?» – десті. Кейбіреулер: «Түнде қозының құйрығын иіскелеп жүреді. Қойды үркіте береді. Түнде даланы жақсы көреді. Иттен қорыққаннан ғана үйде жатады», – деседі. Бірақ Құрмаш бұл сөздерді елемеген болады.

Жаз ортасы ауа Көксерек үлкен көк шолақ қасқыр болып өседі, енді оны ауыл иттері талай алмайтын болады. «Жота жүні үрпип, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып ашып жіберіп, тап бергенде, талай бұралқы төбет, быжыл қаншық қаңсылай, шәуілдей қашатын болды». Өскен сайын сызданып, қырыстанып, көзінің астымен жалт-жұлт суық қарап жататын қасқырдан сескенген үлкендер: «Енді бұны өлтіріп, терісін алу керек, осы көпір түбінде ел болмайды», – дегенде, Құрмаш тағы көнбейді.

Бір күні ауыл малына қасқыр шапқанда, айтақтаған иттермен бірге Көксерек те кетіп, әбден қас қарайғанда ауылға оралады, бірақ қасқырлар кеткен жаққа қарап, жер тарпып, мазасы кетеді. Мұны көрген Құрмаштың әкесі: «Түу, мына көпірдің екі көзі жап-жасыл боп кетіпті-ау! Тұқымын сезген екен мына жүзіқара. Қой, балам, енді мұны өлтіріп, терісін алайық», – дейді. Құрмаш тағы көнбейді.

Орасан зор болып өскен Көксерек күздің бір дауылды түнінде ауылдан кетіп, жоқ болады. Саршұнақ пен қоянды азық қылған дала тағысы қыс түскенде ауыл жағалайтын болды. Қатты аяздан тоңып, аштықтан бұратылған Көксерек алғаш рет көкке қарап, аузын ашып ышқынып, зор дауыс шығарады. Бұл Көксеректің тұңғыш ұлуы еді. Тынбай ұлығаны соншалық – қарлы елсіз

даланы басына көтереді. Ұлыған дауысқа маңайында жүрген ақ қасқыр келіп қосылады. Искелесіп, жаласқан соң, екі қасқыр бірге жортуылға шығады.

Қасына серік ерген Көксерек семіріп, аяқтары жуандап, нағыз көкжал болып өседі. Екі қасқыр Қараадыр ауылдарының малдарын жеп, иттерін талап, қораға түсіп, елдің мазасын әбден алады. Аңшыларға да ұстатпай, мылтықты да дарытпай, ел аузындағы аңызға айналады.

Күн жылына ақ қасқыр мен Көксерек адам көзінен таса ши ішіндегі бір інді паналайды, күшіктері пайда болады. Бірақ бір күні адамдар барлық күшіктерді өлтіріп, біреуінің тірсегін қиып кеткенде, бұрынғыдан жаман құтырған екі қасқыр Қараадырға қайта шауып, елді қан қақсатады.

Бір күні үлкен құғын болып, Көксерек ақ қасқырдан айырылады. Жалғыз жортуылға шығып, жеген малдың саны елу-алпысқа жетеді. Жаздай қатты семірген Көксерек қыс түсе он шақты ұяластарымен кездесіп, өзіндей көк шолақтың тобына қосылады. Көксеректің топ ішіндегі қарсыласы көк шолақ болды, ыңғайы келгенде Көксерек оны да алып ұрып, көк шолақтан шашылған жүні мен табанын ғана қалдырады.

Енді өзі топ басшысы болып, «тоғызы араласқан жерде сел қаптағандай, жау тигендей қылады. Ат, сиыр сияқты ірі қаралар бір-ақ жеммен таусылып, жоқ болып қалатын болды».

Керуенге, түйелі адамға да шауып, қорқу дегенді ұмытады. Түйешінің оғы артқы санына тиіп, жартасты сайға кіріп жатады. Аяғы басуға келгенде Көксерек тағы жортуылға шығады.

Аттылы қойшыны көріп, қойға шабады. Бала даусынан қорықпаған қасқыр қойға ауыз салады, сол кезде Көксеректің жотасына ағаш сарт етіп тиеді. Арандай ашылған аузымен қарсы шапшығанда бала тонының өңірі ілінеді. Ат үркіп кетеді, бала аударылып құлап түседі. Көксерек «екпіндеп секіріп, ырылдап кеп баланы бас салды». Бұл бала Құрмаш болатын. Қойшы ауыр-ып қалғандықтан, әкесі бір күнге қойға шығарып еді. Ауыл тұрғындары түнде баланың өлігін тауып алады. Жанында үлкендігі тайдың ізіндей қасқыр ізі жатты.

Құрмаштың жаназасынан соң, бүкіл ауылдың, бала әкесінің өтінішімен, белгілі аңшы Қасен қасқыр алатын Аққасқа итімен, жанына басқа аңшыларды да ертіп, Құрмашты өлтірген қасқырдың ізіне түседі.

«Аққасқаның бойы қасқырдан кіші емес. Аяқтарының жуандық сомдығы да содан кем емес. Өзінің барлық тұлғасында

қасқырға ұқсайтын бітім бар. Түсі тазылар түсіндей емес, қасқыр түс. Дене жүні ақ сарылау келген де, маңдайы шаңқиған ақ маңғыл қасқа болатын. Екі көзі шатынап шарасынан шығып тұрғандай үлкен. Үнемі от шашып тұратын қып-қызыл көз. Ашу да, ерлік те бір өзінде. Екі шекесі торсықтай, жотасы күлдіреуіштей. Құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияқтанып, күдірленіп, дүңкиіп тұрады. Оның үстіне, шеке мен мойын тұп-тұтас болып келіп, шеңбер төске қосылған. Алдыңғы жағы арыстан бейнесіне ұқсайды», – деп сипатталады Аққасқа.

Шығармада Көксерек пен Аққасқаның айқасы әсерлі суреттелген. Көксеректі құлақ-шекеден ала түскен Аққасқа «қарсы алдында арандай ашылып тұрған ауызға сақ еткізіп тістерін салып жіберді. Бұл қасқырдың төменгі тістері мен тілін қоса шайнағанда, қасқырдың жоғарғы азулары Аққасқаның тұмсығының екі жағынан жоғарғы ұрттарына келіп, кірш-кірш кірді». Осылай Аққасқа мен Көксеректің жекпе-жегінде ит жеңеді.

Повесть: «Ес жиған соң, жұрт көк шолақтың құлағына қарап отырып, бұрынғы кеткен Көксерек атты күшікті таныды. Құрмашты ойлап, кейбіреулері көзіне жас алды. Ауылға әкелгенде, Құрмаштың әжесі боздап келіп:

– Қураған-ай, неңді алып ем?!.. Не жазып едім?.. Бауырына салып өсіргеннен басқа не қып еді менің құлыным?! – деп елді тегіс еңіретіп, Көксеректі басқа тепті», – деген әже зарымен аяқталады.

Құрмаш өзінің қас жауы қасқырды аяғаны үшін құрбан болды. Құрмашқа әкесінің де, әжесінің де, ауыл адамдарының да ескертулері әсер етпеді, себебі бала кішкентай күшік кезінен асыраған бөлтірігін өзіне дұшпан, жау санамады.

Жазушы табиғатқа қиянат жасау, оның тыныштығын бұзу адамдар үшін қауіпті екенін көрсеткісі келді. Әңгіменің Құрмаштың әжесінің зарымен аяқталуында да үлкен мән бар. Бұл – жауыздыққа, қаталдыққа деген қарсылық.

«Көксерек» повесі маңызы жағынан Л.Толстойдың «Холстомер» мен «Булька», А.Чеховтың «Аққасқа», «Каштанка», Д.Лондонның «Ақ азу», У.Флобердің «Аю» атты шығармаларымен деңгейі бірдей. 200 томдық дүниежүзі әдебиеті кітапханасына М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы мен «Көксерек» шығармасы кірген. Сондай-ақ 1973 жылы «Қазақфильм» киностудиясы «Көксерек» әңгімесі негізінде «Көксерек» драмалық көркем фильмін түсірді.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – есімі әлемге танымал жазушы, белгілі қоғам қайраткері, Қазақ Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері.

Артық болмас білгенің

Қалаға барып оқи бастағанға дейін ауылда өткен балалық уақытымда әкелерімнің үнемі оқытатыны Абай өлеңдері болатын. Елдің басты адамдары балаларын оқыту үшін Абай кітабын белгілі кітап көшіргіш молдаларға ақша беріп, әдейі жазғызып алатын. Сондай көшірушілікпен күн кешкен кісі Мүрсейіт деген молда еді. Ол соны кәсіп қылып алған. Абайдың қарасөзі мен өлеңін түгел көшіріп бергені үшін бес теңге ақы алушы еді. Бір жылы жазғытұрым өз әкем «Абай кітабы келеді» деп өзімді көп уақыт, бір үлкен сый беретіндей дәмелендіріп жүріп, аяғында қар кетіп, ақ шығып келе жатқанда сол кітапты әкелді.

Содан ел қыстаудан көшкенше, күндіз-түні өзі үйде болған уақытта Абай өлеңдерін жаттатып, соны ылғи айтқызып, тыңдап, жақсылап жаттап алмаған жерлерімізді қайтадан отырғызып, қайта жаттатушы еді. Абайдың өлеңін жақсы көрдім. Бәрін ұқпасам да, ұйқасының өзі қызықтыратындай әсер ететін. Сонымен бір қыс, бір жазда Абайды түгелге жақын жаттап шығып едім. Абайды сүюім туған орта, кір жуып, кіндік кескен жерді сүюмен пара-пар болатыны бар.

М. Әуезов

Бағалы дерек

Берілі – Мұхтар Әуезовтің атақонысы. Қасқырлар көп болғандықтан, «Берілі» атанған. Мұнда қазір Мұхтар Әуезовтің музей-үйі орналасқан. 1987 жылдан бері жазушының музей-үйі Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі кешенінің құрамында. Мұнда 1000-ға жуық экспонат бар, жазушының өмірі мен өскен ортасын жан-жақты көрсететін, мұрасы мен өміріне қатысты оқиғалар туралы түсірілген деректі фильмдер де сақталған.

massaget.kz

Жазушы адам мен табиғат арасындағы байланысты, қайшылықтарды өзінің «Көксерек» деген повесінде шебер көрсете білген. Кішкентай Құрмаштың трагедиясы сендерге де ой салары анық...

Көксерек (повестен үзінді)

III

...Көзін ауылға келгесін екі күннен соң ашты. Жұрт асырауға көнеді десті. Кішкене Құрмаш «Көксерек» деп ат қойып алды. Ер-теңді-кеш айналасынан шықпайды. Өзіне жеке асқұйғыш – итаяқ әзір болды. Бауырын көтеріп, тырбанып жүруге айналған соң, мойнына жіп тағылды.

QR

Шығармада
қасқырлар
тіршілігі қалай
суреттелген?

Үй ішінен шықпайды. Түн баласында Құрмаш қасына алып жатады. Сол үшін кәрі әжесінің қойнынан да шығып кетті. Бөлек жатады. Қасында не аяқ жағында, көрпенің астында Көксерек жатады.

Жаз ортасына жақындаған кез болды. Көксерек үлкейді. Семіріп, жонданғандай да болды. Бірақ үлкейісі даладағыдай емес, бәсеңдеу. Ауылдағы өзі гүрпы күшіктерден сонша үлкен емес.

Бұл уақытқа шейін Көксерек ауыл итінен көресіні көрді. Бірде-бір ит мұны дос көрмейді, маңына жақындатпайды. Қасқырға шабатын батыл төбеттер бұны талап та тастайды. Өзге көп ит те ырылдап үріп, кейде тап беріп, әр жерінен тістеп тартып кетеді.

Құрмаш

Бағалы дерек

Қасқырларды алғаш Қызыл кітапқа енгізген мемлекет – Германия. Бұл шешім 1934 жылы Фридрих Ницше мен Освальд Шпенглердің ықпалымен қабылданған.

Қызыл кітапқа енген жануарлардың ең алғашқысы – қасқырлар.

Көк аспан түстес және ақ қасқырлар аса киелі хайуан болып есептеледі. Олардың адамдарға көрінуі де сирек. Мұндай көк-бөрілермен кезіккен адам да «тегін адам емес, киелі қасиеттерге ие кісі» болып саналады.

massagef.kz

Құрмаш қасында болғанда таяқ жемейді. Бірақ ержете бастаған сайын, бұдан иесі көз жазып қала берді. Сондай кезде Көксерекке ылғи жау иттер кездеседі.

Бір уақыт үлкен үйдің үлкен қара ала төбеті оңашада бұны алып соғып, көп езгіледі. Бұны талап жатқанын көріп, өзге иттер де келіп шабынан алып, борбайынан созғылап, өлтіруге айналып еді. Шаң-шұңмен балалар, үлкендер жиылып кеп, иттерді ұрып, зорға айырып алды.

Бірақ Көксерек әлі күнге ешбір уақытта «қыңқ» етіп, ауырсынған дыбысын шығарған емес. Талаймын деп ит ұмтылса, жота жүні үрпип, үдірейіп тұрып алады. Тісі батып, қинап бара жатса, дыбыссыз ғана езуін ыржитады.

– Көпір, қырыс, тағы емес пе! Кеудесін бермейді, жасымайды! – деп, ауыл аңыз қылады.

Сонымен қатар Көксерек жайында ауыл-үйдің қатындары әр алуан өсек те таратып жүрді.

– Ұры. Асырасаң да, мал болмайды. Тұқымы жау емес пе! – десті.

Кейбіреулер: «Түнде қозының құйрығын иіскелеп жүреді. Қойды үркіте береді. Түнде даланы жақсы көреді. Иттен қорыққаннан ғана үйде жатады» деседі. Құрмаш бұл өсектің бәрін елемейді.

Шынында, Көксерек тамаққа өлгенше ашқарақ еді. Алдына құйып қойған асты әлі күнге қасында кісі қадалып тұрса, жаламайды, жемейді. Жалғыз-ақ кісі көзі тайса болды, қазір жоқ қылады. Бірақ егер тіпті қарны ашып кетсе, өзіне бермеген асты да жеп қояды. Көрнеу ши ішіне кіріп кетіп, керегеге асулы тұрған ет болса, жас тері болса, қазанда іркіт, қатық болса – барлығын да өзінің ыдысына құйып қойғандай көріп, иіскелеп, жалап, жеп кетеді.

Сөзмаржан

Итаяқ – итке тамақ құйып беретін ыдыс.

Жондану – ет алып сеіріу, өлдену.

Шап – қарынның төменгі жағы мен санның ішкі түйіскен жері.

Борбай – бұт, аяқ, сирақ.

Қырыс – (ауысп.) қысық, қыңыр, қырсық.

Тағы – қолға үйренбеген жабайы жан-жануар.

Кеудесін бермеу – басындырмау, бағынбау.

Кейде сондай жерде ұсталып, таяқ та жейді. Талай рет оқыста төбесіне таңқ етіп тиген оқтау мен бойын тызылдатып, шыпыртып тиген қамшыны да татты. Бұның жауабы – езуін ғана ыржитады.

Құрмаш қанша тәрбиелесе де, Көксерек ұрлық пен адал астың айырмасы не екенін ұға алмады. Біресе өздері беріп тұрып: «же», – дейді. Біресе сондай тамақты өзі тауып алып жеп жатса, ұрып салады. Сол себепті кей кездері алдына дайындап қойған тамақты да жемей, көзінің астымен жалт-жалт қарап жатушы еді.

Қалай да болса, үзіп-жұла жүріп, Көксерек аш болмайтын. Күніне екі мезгіл тамақ ішу, мұның шарты болып алды. Екі рет қолдан ас құйылмаса, ол күні Көксерек өз бетімен барып бірдемені жеп жататын.

Осымен жүріп жаз ортасы ауған кезде Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты. Енді қара ала төбет те талай алмайды. Жота жүні үрпиіп, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып ашып жіберіп, тап бергенде, талай бұралқы төбет, быжыл қаншық қыңсылай, шәуілдей қашатын болды.

Мынадай кезде Құрмаштың өзі де қорқақтай барып, «қой-қойлайтын» еді.

IV

Жетілмей келе жатқан тісі ғана. Көксерек арлан еді. Сондықтан бұның бойы биіктене берді. Әлі тұрқы шығып ұзарған жоқ. Барлық жүні қара көк, жотасы күдірейіп, ауыз омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі. Атылып келе жатқан садақ оғындай үңілген, сүйірленген бір бітімі бар.

Өзі ешкімге ізденіп соқтықпайды. Ит баласына заты қастай, жібімейді. Әлі күнге бір рет жадырап ойнап көрген емес. Татулық жоқ, суық. Жалғыз-ақ атын біледі. Құрмаш пен әжесі шақырса – келеді. Онда да жүгіріп келмей, құйрығын сәлектетіп, бүкеңдеп қана келеді. Бұны да ашыққан уақытында істейді. Әйтпесе көбінесе анадай жерде қырыстанып, көзінің астымен жалт-жұлт қарап жатып алады. Барып түрткілеп, орнынан тұрғызып жіберген соң ғана үйге жүреді. Өскен сайын сызданып, суықтанып келеді. Сол мінезін байқаған үлкендер:

– Енді бұны өлтіріп, терісін алу керек, осы кәпір түбінде ел болмайды, – дейтін де болып еді. Бірақ Құрмаш көнбеді.

Осымен тағы біраз жүргенде, бір күні Көксерек қара ала төбетке майдан берді. Қара ала төбеттің иесі Жұмаш бала жаз бойы Құрмашқа:

Сөзмаржан

Зіңгіттей – соқталдай, дардай.

Ереуілдеу – дүрлігу.

Жүзіқара – ұятсыз, арсыз.

Арлан – қасқыр, ит тұқымдастарының еркегі.

Күлдіреуіш – киіз үйдің түндігін көтеріп тұратын, түтін шығып, жарық түсіп тұру үшін айқастыра бекітілген ағаш.

Қырыстану – қырсығу.

Қаншық – қасқырдың ұрғашысы.

Тұрқы – ұзындығы, бойы.

Шылапшын – кір, қол жуатын жалпақша ыдыс.

Бұралқы – иесіз қалған, қаңғыған (ит).

Қапысы – ыңғайы.

– Қасқырың болса қайтейін, менің қара ала төбетім бір-ақ бұрап соғады. Арашаламасаң, әлдеқашан өлтіріп тастар еді, – дей беретін.

Бір күні түсте Құрмаш Көксерекке тысқа алып шығып, ас құйып жалатып тұрғанда, анадайдан шылапшынның салдырын естіген қара ала төбет үйдің көлеңкесінен шығып алып, адымды қойып еді.

Екпіндеген бетімен, жолында жасқап тұрған Құрмашқа қарамастан, келе Көксеректі бүйір жағынан келіп арс етіп, қауып түсті.

Бұрынырақ кезде бұндайда асын тастап, кісіге қарап жалтақтап шығып кететін Көксерек енді зор дауыспен «гүрр» етіп, қара ала төбетті алқымынан ала түсті. Ұстаған жері құлақ-шекеге жақын еді. Төбеттің мойнын бұрғызбастан қапсыра тістеп, жұлқып-жұлқып жібергенде, үлкен төбеттің арт жағы бұлғаң-бұлғаң қағып барып, Көксеректің жанына дүрс етіп сұлап түсті.

Маңайдан жұрт дабырлап жиылып қалып еді. Көксерек қара аланы тамағынан қысып буындырып тұрып-тұрып, қоя берді де, жотасы үдірейіп топтан шыға берді.

Жеңген жаудың сығымынан зорға құтылған қара ала қыңсылап, жүні жығылып, бір жаққа кетті.

Осы оқиғаның ертеңінде кешке жақын ауыл жанында жатқан қойға қасқыр шапты. Дөң басындағы қойшының айғайымен қатар ауылдағы көрі-жас, аттылы-жаяу иттерді айтақтап, түгел жүгіріп еді. Көп ішінде «Көксерек те кетті» деп, Құрмаш та жүгірді.

Бірақ қасқырға ешбір ит жете алмады. Дөң аспай, иттің бәрі де, адам атаулы

Бағалы дерек

Ең кішкентай қасқырлар Таяу Шығыста мекен етеді. Олардың салмағы баржоғы – 30 кг. Ал ең ауыр және ірі қасқырлар Ресей аумағында, Канада және Аляскада көптеп кездеседі. Олардың салмағы 80 кг-дан асады.

massaget.kz

Көксерек

да тоқтап қалды. Сам жақтағы алыстағы сары жотадан ереуілдеп, екі зор қарайған асты. Ол екі қасқыр еді. Солардың артында тұмсығын жерге салып, тоқтамай ағызып, Көксерек кетіп бара жатты. Бір кезде жотадан о да асты. Артынан Құрмаш пен өзге балалар бірінің артынан бірі: «Кө-ө-к-се-ре-к! Кө-ө-к-с-е-ре-к!» – деп, шақырып, айқайлап жүгірді.

Әбден қас қараюға айналған уақытта Көксерек жалғыз өзі баяулап басып ауылға келді. Бірақ үйге кірген жоқ, анадайда тұрып қайта-қайта шаңдатып, жер тырнайды. Сары жотаға қарап-қарап қойып, әрлі-берлі жүріп жер иіскелейді. Тыныштала алмағандай.

Көксеректің бұл жайын байқап Құрмаштың әкесі:

– Тұу, мына көпірдің екі көзі жап-жасыл боп кетіпті-ау, тұқымын сезген екен мына жүзіқара; қой, балам, енді мұны өлтіріп, терісін алайық, – деп еді.

Құрмаш бұл сөзге көнбеді. Бірақ осы кештен екі күн өткен соң, Көксерек бір түн ішінде жоқ болды. Құрмаш қашып кетті деуге қимай, айналадағы ши-қарағанды, жар-жырларды тегіс арылтты. Таба алмады. Осымен жұрттың бәрі кеттіге есептеп қойып еді, үш күн өткенде бір күні таңертең ойда жоқта Көксерек өз-өзінен сап ете түсті. Құрмаш пен әжесі қасқырдың бұл мінезіне сүйсініп, қуана қарсы алды. Бұл келгенде Көксерек екі бүйірі суалып ашыққан. Өзінің үсті-басы батпақ болып сыбағысқан сабалақ жүдеу пішінмен келді. Қайта тұрып қалды. Тағы да бұрынғысынша күйленіп, нық семіріп, енді орасан боп өсе бастады.

Бұл соңғы күйленуі, шынымен, үлкен қасқыр боп ұлғаюының белгісі еді. Сонысын сезген болу керек, күздің бір қара дауылды қара түнінде Көксерек тағы жоқ боп шықты. Бұл жолғысы шын болды. Енді қайтып оралмастай болып кетті. Сол көк қасқыр саршұнақ пен қоянның көжегі сияқтыны азық қыла жүріп, өлместей боп алды. Қысқа да жеткен еді.

Жарық айлы түнде тұмсығынан бұрқырап бу шығады. Аязды түнде табанының астындағы қар шықыр-шықыр етеді.

Бағалы дерек

Қасқырлар – өте төзімді келеді және өз аумағында ең қаһарлы жыртқыш саналады. Ірі еркек қасқырлардың салмағы мекен ететін жеріне байланысты 50–80 кг аралығында болады. Неғұрлым солтүстікке жақын мекендесе, соғұрлым ірі келеді. Олар бір жегенде 10 кг ет жей алады.

Ауа райы жайлы болса, қасқырлар орман ішінде 9 км жердегі дыбысты ести алады екен. Ал ашық далада 16 км қашықтықтағы дыбысты құлағы сезеді. Сондай-ақ, тірі жануардың иісін 1,5 шақырымнан анық сезе алады.

massaget.kz

Көкжалдар

Жотадан-жотаға жортты. Талай жерден қарауыл қарап, желге тұмсығын төсеп, алыстан тартқан бір иіспен жүріп отырып, бір қыстаудың желкесінен келіп шықты. Тау желкесіндегі бозқарағанды, қарлы адырдан әрлі-берлі жүріп, көп аңдыды.

Шашау шыққан мал жоқ. Айналасы қарауытып, қыстау тұр. Бадырайып қараған көздердей болып, әр жерден төрт бұрышты қызыл оттар көрінеді. Пішен төбесі мен қораның ығында жатқан иттер үреді. Сақ, мазасыз...

Бірақ сол қорадан кеш бойы мұрнын жарып, өзіне тартқан қой иісі де келеді.

Қораға жақындайын деп еді, көп иттер шулап үріп, маңайлатпады. Қатты аяздан тұмсығының ұшы, езуі ашып, шыдатпай тоңа бастады. Табанынан өткен ызғар да аяқтарын қарып, қатырып барады. Қайта жортып адырға шықты.

Алғашқы рет амалсыздан көкке қарап, аузын ашып ышқынғанда ішінен зор дауыс шықты. Күтпеген дауыс. Көксеректің ең әуелгі ұлығаны осы еді.

Қарлы, елсіз адырды басына көтеріп дауыс салды. Тынбай, ұзақ-ұзақ уақыт ұлыды. Мұның даусы шыққан сайын, сайдағы ауыл жақтан көп иттің арс-ұрс, шәу-шәу етіп үргені естіледі.

Көксерек құйрығын артқы екі аяғының арасына тығып алып, аш белі бүгіліп, іші қайта-қайта солқ-солқ етіп ұлып тұр еді. Бір мезгілде дәл жанынан өзінің даусындай дауыс естілді. Ол да дәл осы сияқты ұлиды...

Көксеректің даусын естіп, маңайда жүрген қаншық қасқыр мұны іздеп келеді екен. Екеуі екі беттен бірін-бірі көрісімен қарсы ұмтылысты. Етпеттеп біріне-бірі жақын келгенде «ырр», «ырр» етісіп,

тістерін тигізіспей қағысып өтісті. Ашқарақ азулары сақ-сақ етті. Көксерек гүрілдеңкіреп, маңына көп дарытқысы келмей, әрлі-берлі ортқып түсіп, жылдам оралып, ашу шақырғысы келіп еді. Ақ қасқыр айнала қыңсылап, бұның ізін иіскеледі. Аздан соң құйрық жағынан бір иіскеп, сирағын жалап өтті. Екеуін иістері табыстырды. Көксерек те айнала иіскеді. Бір-бір рет жақтарын жаласты.

Көсіліп алып, сайға қарай салды. Екеуі де енді ширақ, қатты жортады.

Қора жанындағы дүңкиген сары жотаны құлдап тарта бергенде, қалың жүнді барқылдақ қара ала төбет соңдарына түсті. Бұл Көксеректің жаз бойы ырылдасып өскен ала төбеті болатын. Қасқырлар бой салып қашқан жоқ. Ақ қасқырды алдына салып, Көксерек арт жағына оңды-солды жалт-жалт қарап, ойға, тасаға таман түсті. Артындағы иттерді ілестірмек болып, үріп келе жатқан ала төбет бұлар ойға түскенде тоқталуға айналып еді. Қалған иттер жота басында серейіп-серейіп тұрып қалып, сол арадан кәржіберіп тұрған. Енді қара ала тоқтауға айналғанда, Көксерек бұрыла сала тап берді.

Сөзмаржан

Көр – қаһар, ашу, ыза.
Көз ілескенше – тез, шапшаң, жылдам қимылдау.

Қасқару – қасқайып қарсы тұру.

Күйлену – әлдену, ауқаттану, оңалу.

Құлдап – құлдилап еңіске қарай түсу.

Барқылдақ – мұнда: беталды, көп үре беретін.

Адыр – бір-біріне ұласып, тұтасып жатқан биік қырқа, дөңес жер.

Пішен – мал азығы үшін шабылатын шөп.

Бозқараған – бұршақ-тұқымдас өсімдіктерге жататын ағаштар мен бұталардың түрі.

Сойыл – қару ретінде ыңғайлы етіп, ойып жасалған мықты, ұзын ағаш.

Ақ қасқыр да айналып жіберіп, ағызып келіп алдына түсті. Екеуінің бетіне шыдай алмай, жалт бере қашқан ала төбет құйрығы шошаңдап, барбаңдап бетке қарсы ұзай алмады. Ақ қасқыр бұрын жетіп жұлып кетті. Арты көтеріліп барып түссе де, ала төбет жығылмай қарсы қарап, ырылдап тұра қалып еді.

Сол кезде ғана бұларға жеткен Көксерек келе құлақ-шекеден қауып түсіп, көз ілескенше қара аланы жұлып соғып, астына жұмарлап, басып алды. Қасқырдың екеуінің де жоталары дүңкиіп, жон жүндері үрпиіп алған. Ауыздары басында қалың жүнге толып-толып шықса да, артынан ыстық қанға, жұмсақ етке, сырт-сырт сынған сүйекке де араласты. Аяқтарының астында ойылып қалған қалың қар бұрқ-бұрқ борады. Жылы жұмсаққа түмсықтары кіріп алып, екеуі де өзге дыбыс шығармай, қорқ-қорқ асайды. Суық қар араласқан жылы тамақты қомағайланып, қылқ-қылқ жұтады.

Аяқтап келгенде екі санды екеуі ортасынан дар айырып, жұлып-жұлып әкетісті. Аздан соң қара аланың қара табандары мен құйрығы ғана қалды. Одан басқа әр жерде шашылған жүндер ғана жатыр.

Екеуі айға қарсы қасқарып, қайтадан Қараадырға тартты. Алдында – Көксерек, артына соның ізімен ақ қасқыр түсіп, адырға кіре бере бір ық жартастың бауырында екеуі бірдей аунап-аунап алды.

V

Осыдан соң екеуінің жұбы жазылған жоқ. Қасына серік ергеннен бері Көксерек зорайып қатты өсті. Аяқтары жуандап, жүндерінің бәрі де қалыңдап ұзарып, өзі жуан, өзі мықты көкжал болып алды. Қыс іші болса да жоны шығып, алқымы түсіп, семіріп кетті.

Оның есебіне белгілі аты шулы екі қасқырдан Қараадырдың іші-тысындағы ел түгел көресіні көрді. Даладан қойшы алдынан қой тартып жейтін, жайлаудағы сиырға шауып, тайыншадан бастап, үлкен сиырға шейін жейтін – осы екеуі. Февраль, март кезінде үш-төрт түйе де желінді. «Кісіден қорықпайды. Әсіресе бір көк шолақ бар. Қойды алып соғып, жарып жатқанда, қасына сойыл салым жерге келгенше қашпайды. Даладағы қойға тигенде, әуелі

біреуі келіп шабады, соған қойшы алданып жүргенде, бір жақтан келіп, екіншісі шабады», – десетін болды.

Артық болмас білгенің

Қасқыр төкаппар, кербез, дербестікті, еркіндікті сүйеді. Қасқыр, ең алдымен, көзсіз батырлықтың символы. Ол қақтығыстан қайтпайды. Кез келген айқаста не жеңгенше, не өлгенше алысады. Әйтеуір аяғына дейін жеткізеді.

Қасқыр өлексе жеуден қашады. Ол тек қана балғын, жас етпен қоректенеді, яғни өз бойын, ағзасын таза ұстайды.

abai.kz

Боранды, аязды түндерде бірен-саран қораға да түсіп көрді. Бір кедейлеу ауылдың қой қорасына түсіп, он шақты қойын жалғыз Көксерек өзі өлтіріп, құтылып шыққан уақыты да болды. Бірнеше ауылдың «қасқырмен таласуға жарайды – ер, сақ» деп жүрген әлденеше иттері де желінді.

Және шірет жасағандай, Қараадырдың қыстауларына кезекпен соқтығады. Бірер күн бір-екі ауылдың айналасында қатты қимыл қылып жүріп-жүріп, соның артынан бір жұма, он күндей бұл маңайда жоқ болып кетеді.

Оның есебіне екінші, үшінші ауылдар өлгінің көргенін көріп жатады. Әр ауылдың тұстарында өздерінің көрініс беріп

келетін қарауыл жоталары, жылғалап келетін сай, өзектері бар. Торуға мезгіл таңдамайды: таңертеңі, түсі, түні – бәрібір. Күніне бір мардымды жем алмай, қанағат қылмайды.

Келгенде: ана кезең жақтан, анау шиден, ана қарағанды сайдан келеді десе – сол жерлерден айтқандай шығады. Бұлар айналдырып жүрген елдер малын шашау шығармай, көзден таса қылмай, қия бастырмай-ақ сақайған болады. Бірақ күндіз-түннің бірінде неғылса да бір қапысы болмай тағы қоймайды. Көксерек дәл соған кез келгендей, дап-дайын болады.

Қыс қатты. Қар қалың. Қасқырды қар көтереді. Атты көтере алмайды. Сондықтан талай рет ат жаратып, шоқпар қамдап, қуамын деген жігіттер болса да, еш нәрсе қыла алмады.

Бір рет қана белгілі бәйгі жирен атымен Арыстанбек шығып, соңдарынан түсіп еді. Оны адырдан адырға салып, адастырып кетті.

Маңайламайтын жерден, алыстан мылтық атып қорқытпақ болғандар да бар еді. Одан да жасқанбайды. У салғандардың уларын да жемеді. Ол улардан иттер жеп, қырылып қалған уақыттар да болды.

Мұның бәрі екі қасқыр жайындағы Қараадыр елінің аңызы, әңгімесі еді. Соңғы бірер айдай бір ауылдың кісісі бір ауылға қатынасса, жиын болып көпшілік бас қосса, көп әңгімелері екі қасқыр жайында болатын.

Көксерек семіргенде, ірілеп өскенде осындай даңқ, атақ ішінде семіріп, өсіп келе жатыр еді.

Осы күйлердің бәрімен қатар, Көксерек оңашада елсізде қатты ойыншы болатын. Түс кезінде я таңертең бір малды тасада ауна-

тып жеп алып, елсіздегі қашаңдау жатақтарына қайтады. Сондайда ақ қасқыр жүрістен талып келіп, тынығып жатса, Көксерек айналасында қар боратады. Жүгіріп екпіндеп көп тістеп өтеді. Басынан асып аунап түседі, кейде ақ қасқыр ырылдап тісін сақылдатып, құлағын жымитып, ашумен тап береді. Ондайда Көксерек те қатты қорылдап, гүр-гүр етеді. Кейде секіріп көп, ақ қасқырдың желкесінен қапсыра тістеп алып, қысып тұрып-тұрып барыш, қоя береді. Екеуі осыдан әрі ұзасып барып таласпайды. Артынан Көксерек қайта ойнайды.

Сөзмаржан

Шірет – кезек.

Сойыл салым жер – өте жақын қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.

Сақаю – күзету, аңду.

Қашаңдау – алыстау.

Шағырмақ – жарқыраған, қызуы мол күн.

Тайынша – екі жасқа жетпеген торпақ.

Көжжал – жыртқыш, қасқырдың арланы.

Көксерек пен оның серігі

Бағалы дерек

Қараадыр – Ханшыңғыс жотасының солтүстігіндегі таулар. Абай облысы Абай ауданы Бестамақ ауылының шығысына қарай 28 км жерде орналасқан. Абсолюттік биіктігі 684 метр. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 37 км-ге созылып жатыр, енді жері 10–12 км шамасында.

Беткейі көлбеу, көптеген ұсақ шоқыдан тұрады. Солтүстігінде Үлкен Шонай, шығысында Ордатас таулары орналасқан.

Бозғылт, қоңыр топырақ жамылғысында тал, терек аралас далалық өсімдіктер өседі. Тау етегі мал жайылымына қолайлы.

«Қазақ энциклопедиясы»

Күн жылына бастады. Бірнеше рет шағырмақ жақсы күндер болып, әр жердің қары тесілді...

Көк молайып, жаз шыққан соң, екі қасқырдан Қараадырдың елі сап болды.

Қараадыр сыртында, елсізде екі үлкен ащы көл бар. Соның аралығындағы қалың шидің ішінде ескі ін болатын. Көксерек пен ақ қасқыр сонда. Жақын жерде – қамыс, одан әрі – көл. Қауіпсіз. Адам көзінен алыс жай, бастап келген – ақ қасқыр...

Бұл кезде Көксерек басқа жақтағы елді торида. Ақ қасқыр ін маңында болады. Қамыс арасында көп құстардың жұмыртқасын жейді.

Бір күні Көксерек інге салып келіп, аузынан кесек-кесек құйрықтарды құсып-құсып тастады. Бірақ бұрынғы

дағды бойынша, ақ қасқыр қарсы шығушы еді. Оны істемеді. Көксерек ін аузын тырналап, шаң боратқан соң ғана сүйретіліп зорға шықты.

Ін ішінен жат иіс сезіп, Көксерек басы мен кеудесін сұғып, «ырр» етіп барып, кішкене күйкі күшікті тістеп, суырып алып шықты. Бұл бұны істегенде, ақ қасқыр арсылдап тап беріп еді, Көксерек сонда да тоқтамай, көк күшікті жерге жұлқып-жұлқып соғып, қабырғаларын кірт-кірт сындырып, өлтіріп тастады.

Бірақ бір емес, екінші, үшінші, тағы әлденешеуі пайда болды. Аяғында, жылыды. Күшіктерді жалап, иіскелеп, кейде қастарына да жатады. Ақ қасқырға жем таситын болды.

Аздан соң серігі қайта қосылды. Көп ұзап шықпайды. Сонда да талай жерге еретін болды.

Бір күні екеуі бір қозыны жеп келе жатыр еді. Індерінің үстінен көп үлкен жаулар кетіп барады екен. Қамыс арасына бұқты. Жау озған соң інге келді. Бір-ақ қана күшік қалған, бұралып тұра алмайды, арт жағын баса алмайды. Ақ қасқыр тістеп әкеліп қамысқа тықты. Екеуі қайтадан Қараадырға бет қойды. Жарысып кезек-кезек озысып отырып келіп, даладағы қойға тиді. Түн баласында құлын жеді, тай жеді.

Тыным алмай, баяғы іздерімен баяғы елді қайта қан қақсатты. Бұрынғыдан жаман құтырды...

Ақ қасқыр ойнамайды, қыңсылай береді. Жесе де, семірмейді. Кей уақытта жалғыз қаңғып кетеді. Көксерек артынан іздеп жүріп, зорға табады. Кейде Көксерек қатты жүріп кеткенде, бұл жүрмей тұрып та қалады. Көксерек қайта айналып келеді.

Кей уақыттар бір-екі күндер аш та қалысады.

Бірақ Қараадыр елі екі қасқырды ұмытқан жоқ. Әлде болса да сол екеуін көре береді. Енді жер кепті. Жазғытұры көкпен көбең семірген желқуық айғырлар қайта мінілді.

Сөзмаржан

Күйкі – көзге қораш, сүйкімсіз.

Желқуық – ұшқыр, жүйрік (ат).

Көбең – ептеп оңалған, ет алған.

Бықпырт тию – бытшытын шығару, азан-қазан жасау.

Бастақ – бөгде, бөтен.

Бір күні зор қуғын болды. Үш үлкен жау Қараадырдың ойында тобылғылы шұбардан шығарып алып, екі қасқырды сатырлатып бастырмалатып қуып берді. Екі айырыла қашты. Ақ қасқырдың желіні түгел қатқан жоқ екен. Бәрі бірдей соның соңына қарай үңілді.

Көксерек еріксіз ойысып келіп, үшеуінің алдына өзі түсті. Екеуі қатар қашты. Беттері Қараадыр еді. Ерікке қоймай, жандай шауып, тауға жібермей қайырып

алды. Ақ қасқыр ойға қарай қашты. Көксерек ерегісіп тауға қарай тартып еді.

Мұны біреуі ғана қуып, екеуі ананың соңынан кетті. Ықти-ярсыз айырылып кетті. Артында жерді дүрс-дүрс басқан қатты тұяқтар бұны енді ақ қасқырға қоспады. Сонан соң бұл адырға кіріп, бір-екі бел асқан соң қуғыншыны адастырып, құтылып алды. Бірақ серігі жоқ.

Сонымен қуғын күні Көксерек түні бойы ақ қасқырдың ізіне түсіп, жорытып еді. Бір төбенің ойына келгенде иіс те, із де бітті. Серігінің иісі жоқ; оның орнына ат, адам иісі мол білінеді. Ағып ұйып қалған қан көрінді. Аз ғана иіскелеп, бір рет жалап дәмін де көрді.

Түні бойы көп-көп ұлыды, таң атқанша жер тарпып, шаң боратты, ыңырсыды, аунады. Ай астында әрлі-берлі сенделіп, көп аяңдап жүрді. Қасында көлеңкесі ғана жүр еді.

Тағы да жалғыз жортуылға түсті...

VI

Жаз бойы жалғыз тіршілік етті. Ащыкөлдің солтүстік жағын жайлаған бес-алты ауыл Көксеректен тағы да көресіні көрді. Күндіз келіп, көл жағасында, қамыста жатады.

Түн баласында бір ауылдың шуын бір ауылдікіне қосып, бықырт тигендей қылады. Жаздай жеген қозы, бұзауының саны елу-алпысқа жетті.

Екі рет қуғын болды. Бірақ екеуінде де көлге түсіп кетіп, судың тап ортасына барып, дүңкиіп жатып алды. Саяз сулы, айналасы зор бастақ, батпақты Ащыкөл бұған үлкен қорған болып алды. Әсіресе, жаңбырлы, желді түндерде, ай қараңғыда, ақ жауындар-да Көксерек қатты құтырады.

Түнгі ауылдың қорасына шапқанда, күзетшінің айтағы, ит-тердің үріп тұрғаны – барлығы да бұған бөгет емес. Кей-кейде

Бағалы дерек

Ащыкөл – Ұлытау облысы Ұлытау ауданының солтүстігіндегі тұйық, тұзды көл. Қаракеңгір және Сарыкеңгір өзендері бастауларының аралығында, оңтүстіктен солтүстікке қарай созылып жатыр. Аумағы – 16 км². Ұзындығы – 6,6 км, ендік жері – 4 км. Тереңдігі – 0,8 м, су көлемі – 12 млн. м³. Су жиналатын алабы – 117 км². Оңтүстігі мен шығыс жағалары жарлауытты, қалған жағалары жайпақ келген. Көктемде, жазда мал суаруға пайдаланылады, күзге қарай суы кермек татып кетеді. Жағалай қамыс өскен.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы

ара-түнде жарқ етіп, күрс беріп мылтық та атылады. Даусынан ғана біраз сескенеді. Азғантай ұзап кетеді де, ел тыныштала бергенде қайта соқтығады.

Жасынан бір күнде екі рет ас жеп, ашқарақ болып үйренген Көксерек ауылға жақындап келгенде көзі тұнып, есі шығып кетеді.

Сондықтан ауылға тақай бере-ақ ағызып ат қояды. Қораны өрт шыққандай, жер сілкінгендей дүр-дүр еткізіп келіп, қақ жарып шыққанда, аузына кем болмаса бір-екі батпан құйрық ілінбей қалмайды.

Бұл жазда Көксерек қатты семіз болды. Өлдеқашан түлеген тақыр жүн күзелген жылқының жалындай қайратты, қатты. Денесінің толуы, бойының биіктеуі, қайратының молаюы – биылғы жыл ерекше болды.

Күздің ұзақ таңында бір дауылды қара түнде топ жылқыға араласып еді. Сонда қысырдың семіз асау тайын бастырмалатып қуып жетіп, құйрығынан алып табандап тұрып қалғанда, тай тапжыла алмады. Аз тырмысып-тырмысып тұрып, қоя беріп қалғанда, тай екпінімен барып тоңқалаң аса түсті. Сонда ағызып келіп бас салып, алқымынан «гүрр» етіп қаба түскенде, тай көтеріп тұра алмай, Көксеректің астында ажал тапты.

Қайтадан қарлы, боранды қыс келді. Аязды, елсіз ұзақ далаларда аштық түндері басталды. Ашумен жер тарпып, қар боратып, көп ұлыды. Бір мезгілде ай астында ағараң-ағараң еткен көп топты көрді. Бұрылып бір жаққа қарай жалтарғанша, тасырлатып, қар боратып, қасына ағызып келіп қалыпты.

Бұлар: тілдері салақтаған, ауыздары арандай ашылған, жүгіріп келе жатқанда бөрі тегіс ырс-ырс етеді. Иістері Көксеректің мұрнын жарды. Қарсы аяңдады. Қалың топтың алдында зор кәрі шолақ мұның жанынан «арс!» етіп, желді қауып өтті. Көксерек те тұмсығы ашумен ыржиып, тістерін сақ-сақ еткізді. Екеуі қайта беттесіп келгенде біріне-бірі ұмтылмай, құр ғана жанасып, қор-қор етіп, ырсылдап тұрды...

Боранды күні ығып келе жатқан қойға араласып, бет-бетімен бөліп-бөліп әкетіп, талай қойды жаралап, жеп, қырып шықты. Көксерек қосылғаннан бергі алғашқы шабуыл осы еді. Тамақты емін-еркін араласқандықтан, әрқайсысы жеке-жеке, таласпай, қағыспай жесіп алды.

Қар қауып, аунап-аунап, тағы бірігіп алып, ілгері қарай салды. Артынан адам келіп айырып алған қойлардың талайы таусылып

біткен, талайы жаралы. Әр жерде сирағы, бас жүні шашылып қалған көп жемтіктер көрінеді.

Топтанып келіп жылқыға да шапты. Бірақ қоңын ойып алған, жағын сыдырып қалған тай болмаса, ешбірін жығып алып, емін-еркін жей алған жоқ. Көп жылқышы қуғын салып жегізбеді.

Бір күн, бір түн аштық болды. Далада, сары жотаның басында шуласып ұлып-ұлып алып, күнбатыс жақта түтіні шығып қарауытып жатқан ауылға қарай тартып берді.

Ел орынға отырар кезде, ауылға қайтып келе жатқан екі-үш жылқыға келіп араласты. Жылқының екеуі қашып ауылға жақындап қалды да, біреуін Көксерек омбы қарға қамап кеп, белгілі әдісімен жығып алды. Кішілеу құнаншығар еді.

Бар қасқыр айнала тұра қалып, ашқарақ ауызды қойып-қойып жіберді. Әлдеқашан іші жарылған құнанның буы аспанға шығады. Қан-жын басы-көздерін жауып, жота жүндері үрпип, естері шығып асап жатыр.

Көксерек бұрынғы дағдысымен жемтіктің кеудесіне тұмсығын тығып жіберіп, жұлып асап жатыр еді. Желкесінен «ырр» етіп бір ауыз тістей түсті. Бұл орын көк шолақтың орны болушы еді. Жемтіктен басын суырып алып, көк шолақтың асылып тұрған аяғынан қатты тістеп алып, үстінен жұлып тастады. Екеуі де жемтіктен шығып, біраз гүр-гүр етісіп тұрып, қайтадан қызылға ұмтылысты.

Таласа-тармаса жесіп алды. Соңғы бір-ақ саны қалған уақытта күшік қасқырлар мен қаншықтардың көбі шығып кетіп, екі көк шолақ қана жемтікті жұлмаласып қалды.

Өзгелер бұлар жеп болғанша қарда аунап-аунап алды. Бірталайы төстерін қарға төсеп күтіп жатыр еді.

Жем бітті. Тағы да адырға қарай тартты. Топ алдында екі көк шолақ қатар жортады. Біріне-бірі жол бермейді. Бірінің алдына бірі түссе, тірсектерінен тістеп ырылдасып қалады. Азу тісінің бірі сынған шолақ ызалы, долы. Гүрілдеп сыздана берді. Екі күндей аш болысты.

Жылқы бұрынғы жерінде жоқ. Боран болған, қалың қар жауып, іздер де басылып қалған. Елсіз бір жарды жағалап келе жатқанда, кеуегінен шығып қоян қашты. Жардың екі жағына қақ жарылып бөлініп алып, ұмтылып құды. Аздан соң қоян жардан

Бағалы дерек

Қасқырлар бір-бірін келе жатқан қауіп-қатерден сақтандыру үшін ұлиды. Жалғыз ғұмыр кешетін жануарлар жалғыздықтан да ұлуы мүмкін. Өдетте олар 5 секундтан артық дауысын созбайды.

massagef.kz.

шығып, Көксерек жаққа қарай далаға шыға, адырға беттей қашты. Бұл топтың алдында Көксерек еді. Қоянға жақындап келеді. Бір кезде төтеден ағындап жеке дара болып, көк шолақ ағызды. Қоянға жақындап қысып келіп, Көксеректің алдына түсті. Артқы қасқырлар шұбап алыста қалды.

Адырға кірді. Бірнеше төбелерден өтті. Көксерек кейіндеп қалып еді. Бір ылдида көк шолақ қоянды жұмарлап жатыр екен. Көксерек келе ауызды қойды. Екеуі жұлқысып тартысқанда қоянның басы мен кеудесі көк шолақтың аузында кетті. Өзінде қалғанды қапаш-құпаш асап, Көксерек қайта тап берді.

Көк шолақ қоянның басын тастай беріп, арс етіп Көксеректі аяқтан ала түсті. Ойда қар борап, аяқтарының асты аткөпір болды. Шапшып келіп гүрілдеседі. Тістері бір-біріне сатыр-сатыр тиісіп, қарш-қарш шайнасады. Тікейіп шапшыған бойда ұстасып тұрғанда, Көксерек басын бұрып жіберіп, көк шолақты құлақ шекеден ала түсті. Жасынан ауыл иттерінен үйренген әдісі еді. Аузы тиісімен жұлқып бұрап жібергенде, көк шолақ майысып барып астына топ ете түсті.

Жығысымен үстінен басып тұрып, құлақ шекеден ауызды жылжытып келіп, алқымға салды. Тамағынан қапсыра қысып буындырып алып, мойын сүйегін қырт-қырт шайнайды. Көк шолақтың аузы арандай ашылып, тынысы құрып, тыпырлауға шамасы келмей қалды.

Сол уақытта артқы қасқырлар топырлап келіп жетіп, көк шолаққа ауыз салысты. Былбырап аққан қызыл қанның иісі аш қарындарға мас қылғандай белгі берген еді. Шаптан, қолтықтан, жалаңаш төстен мықты, өткір тістер жұлқып-жұлқып тартқанда, көк шолақтың қаны жосылып ағып, ішінен бұрқырап бу да шықты. Бұл арада бар ауыз түгелімен жабылып кетіп еді. Аз уақытта көк шолақтан будыраған жүн мен төрт табан ғана қалды.

Қалған топтың жалғыз даусыз басшысы Көксерек болды. Іздеп жүріп отардағы жылқыны тауып алды. Тағы да аты шулы тоғыз қасқыр деген даңқы шықты.

Күндіз-түні жылқышы атаулыны күзеттен босандырмай, сонда да дамыл бермей, тай-құнанды жеп тұрды...

Бір уақыт керуен жолында да болды. Кешеден бері ас жемей, ашыққан, аяздаған уақыт еді. Жалғыз атты шаналы жүргіншіні

қамады. Айналасына қар боратады. Біресе жолына барып жатып алады. Жартысы артына, жартысы алдына түсіп, қашпай, мезгіл сайын жақындап, аяң салып отырады.

Есі шыққан керуен, аты жүре алмай қалған соң, айқай салып қашып еді. Атты топтарымен жығып салып талқандап, өлтіріп, талап жесе бастады. Топ осыған араласып жатқанда, Көксерек мұны тастай беріп, қасына бір-екі қаншықты ертіп алып, кісінің артынан қар боратып, бұрқыратып салып еді, жақындап қалғанда, кісі шошып жығылды. Бірақ алдарынан айқайлап, сатырлап шапқан аттылар шығып қалып, айырып алды.

Осыдан соң Көксерек қатты долы, ызалы болып, сызданып алды. Бірқына көнбеген күшіктерді, жүріске ере алмаған қартаң қаншықтарды кейде бас салып талап та тастайды.

Тағы бір ретте қалың шилі қорықта отырған бес-алты ауылдың үстіне келді. Күндіз болатын. Күн қан аяз еді.

Шеткі ауыл бұларды көріп қалды. Ши шетінде қарда аунап жатқанда, бір түйе шықты. Үстінде кісі бар. Басына ақ оранған. Тура қасқырларға қарай жүрді.

Ат емес, қашпаса да болады. Бірақ түйе жақындап келгенде, бар қасқыр тұрып, далаға қарай ақырын бұлкектей берді. Топтың артынан Көксерек керенаулап зорға тұрып, қырыстанып артына қарап, ол да аяңдады. Түйе бақырып қояды да, шудасы желкілдеп желеді. Бетті елсізге қарай түзеп қасқырлар бұлкектеді. Артында – Көксерек.

Түйе бұрылып кетер деп, бақылайды. Бұрылмайды. Көксерек ашығып қалып еді. Дәмелене бастады. Біресе жортыңқырап барып, алдыңғыларға жетеді де, бөріні тоқтатып, өзі жүресінен түсіп, түйеге қарап жатады. Түйе жақындап келгенде, өзгелер жылжи береді. Бұл да артынан тұрып аяңдайды.

Аяғында, ауылдан әбден ұзап шықты. Көксерек өзгелерді ілгері жіберіп, өзі бір күшік қасқырмен бөліне, оң жақ бүйірге қарай тарт-

ты. Түйелі қиыстап, топ пен бұл екеуінің аралығына қарай беттеді. Әлі де түйе бақырады. Иісі, дәмі қызықтырып, асықтырып барады. Көксерек түйенің артына түсті.

Бірақ әлі онша жақындаған жоқ. Түйе енді ақырын жүре бастады. Кейде тоқтап, алды-артына қарайды. Ақбас әрлі-берлі бұрылып, қозғалақтайды.

Түйе тоқтағанда, Көксерек те тоқтайды. Тұрған жерінен қар боратып, тарпына бастайды. Сөйтіп кеп бір мезгілде арындап

Сөзмаржан

Бұлкектеу – желістен гөрі жай, шапшаң жүріс.

Керенаулау – енжар, самарқау, жалқау.

Қоң – 1) малдың жоны, ауыр еті; 2) малдың күйі, семіздігі.

Кеуек – қоян паналайтын үңгір.

Бағалы дерек

Қасқыр – дала тағысы. Киелі саналатын көкбөрі тұқымына қатысты тағы бір дерек: ол – оның отбасына беріктігі. Қасқыр бір ғана отбасына ие және ол – бөлтірік тәрбиесін толықтай өз мойнына алған хайуан. Ауыздандыру, бөлтірігін көкжалға айналдыру, бөрі-бөрі – осы ата қасқырдың құзырындағы міндет. Өзге аңдарда жоқ осы қасиеттер киелі жаратылыс иесін әркез даралап тұрады.

«Қазақ энциклопедиясы»

шауып, түйенің жанына жақындай келіп, қиыс өте берді. Сол кезде түйе үстінен бір ұзын нәрсе шошайып созылды да күрс етті. Өлгенше қатты ащы дауыс даланы сілкіндіріп шошытып жіберді. Бар қасқыр қар боратып ытқып, қашып жөнелді.

Күрс етіп жөтелген көк түтінмен қатар Көксеректің артқы бір саны шыж ете түсті. Әрі ыстық, әрі суық бір нәрсе қадалып, шаншып қалды. Санын «арс» етіп қауып қалып, түйенің үсті тағы да сыртылдап қамданып жатқанда, бұ да ытқып қашып жөнелді.

Тоқталған жоқ, көп қашты. Бірнеше қырқадан, бір-екі жазықтан құлаш ұрып шауып өтті. Өзге қасқырлар бір бөлек, бұл жалғыз бір бөлек кетті.

Түйе қалып қойды. Жүгіріп-жүгіріп келіп, бір жартасты сайға кіре бере, арт жағы қиралаңдап барып құлап түсті. Жол бойы тоқтамай аққан қан әлін кетірді. Жарасының ауруын да жаңа тоқтар алдында ғана сезе бастаған.

Қыңсылап жатып санын жалайды. Қан шығады. Бір тұрады, бір жатады. Тұрғанда енді бір аяғын көтеріп тұрады. Үш аяғымен секектеп аяңдайды.

Арада бірнеше күн өтті. Осы сайдан шыққан жоқ. Ашығып, бұралуға айналды. Бірақ аяғы ештеп басуға келді. Бір-екі қырқадан асты. Бір сайда үш-төрт ат жайылып жүр екен. Бұғып қасына келді. Шетте арықтау бір көк шолақ ат тұр еді. Тап беріп қуып отырып, қалың омбыға әкеліп қамады.

Осқырып, қорқып тұрған атты алқымынан алып, бауыздап түсті. Санын жұлды, қоңын ойды. Омбы қардан шығармай тұрып, жығып алды. Тоя жеп алып, сайына қайтты. Күнде кешті күтеді. Түн болған соң, жемтігіне келіп, асын жейді.

Осымен бес-алты күн өтті. Қайтадан жоны шығып, тыңайып, күшейіп алды. Аяғы да әбден басуға келді.

Күдірейген жоталы, ашулы Көксерек тағы да жортуылға шықты. Белгілі жемтік біткеніне екі күн болған. Содан бері аш еді. Жорта-жорта, баяғы Қараадырдан шықты.

Түске жақын мезгіл еді. Жота-жотадан қарауыл салды. Желге тұмсығын төсеп, белгілі иіс күтті. Алыстан таныс иіс келіп

мұрнына жетті. Маңайға жалт-жалт қарап алып, қырдан-қырды, адырдан-адырды кезіп отырып, күнбатысқа қарай шырқап салды.

Көп іздеді. Аяғында, күн кешке жақындағанда, бір жотаның басында шошайған аттылы қойшыны көрді. Айналасында – сол төбенің бетінде қой шашылып жайылып жүр. Теріп жеуге шашқан шашудай. Бірақ жақында ауыл бар. Алыстан ағындай бет түзеді. Жалғыз-ақ қарасын көріп қалған қойшы айғайды салып бұған қарсы шапты.

Қойшы үлкен емес, бала даусы шошытпайды. Қой дүркіреп үркіп, қойшыға қарай қашты. Қасқыр жақындап бір қызыл қойға ауызды салғалы ентелеп келіп қалып еді, бағанадан айғайлап келе жатқан қойшы қасына кеп қалыпты. Еріксіз жалтарып бұрыла беріп еді, қойшы бастырып қуып жөнелді.

Бой салып, қорқып қашқан жоқ. Содан ба, болмаса тегі жүйрік пе, әйтеуір боз ат бастырмалатып жетіп келіп, Көксеректің жотасына жеңіл ағаш сарт етіп тиіп қалды.

Сол-ақ екен, қарсы бұрылып алып, аттыға қарай «арс!» етіп шапшып қалды. Арандай ашылған ауыз бірдемені жұлыш түспек еді. Ыңғайына бала тонының өңірі ілінді. Соны бөксертті, жұлып түскенде, боз ат оқырып атқып кетті.

Баланың шошыған айғайы шықты. Қасқыр артына айналып тап бергенде, мөңкіп жүрген боздан бала аударылып құлап түсті. Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долылық, жайындық бар еді. Туғаннан бергі барлық көресі осыдан – екі аяқтыдан дегендей, жығылып, домалап жатқан балаға тап берді. Оқыс секіргенде, санының жарасы ашылып, тыз етіп ашып қалып еді. Ол

бұрынғыдан жаман ызаландырып, құтыртқандай. Боз ұзап, қашып кетті. Қой да жоқ. Екпіндеп секіріп, ырылдап кеп, баланы бас салды.

Бұл бала Құрмаш еді. Қойшы ауырып қалып, әкесі бір күнге қойға жіберген еді. Астына мінгені өзінің жүйрік боз дөнені болатын. Үстіне гүрілдеп қасқыр төніп келгенде, көзі бір ашылып, бір жұмылады. Басына таман арандай ашылып келе жатқан ауыздың жоғарғы жағында өзіне таныс құлақ көрінді. Сол жақтағы тілік құлақтың жартысы салпылдап тұр. Ақырғы сезген-білгені – сол...

Сөзмаржан

Шаңытқан – күңгірттенген, мұнарланған.

Тыңаю – әлдену, тынығу, қуаттану.

Жемтік – арам өлген малдың өлекесі.

Қарауыл салу – бақылау, күзету.

Бой салу – қорқу, тартыну.

Бөксерту – жарып жіберу, ақтарып тастау.

Жайындық – жойқын ірілік, керемет қуаттылық.

Содан әрі баланың үні өшті. Қасқырдың аузы тиместен бұрын өліп кетті. Көксерек ырылдап тұрып, тісінің ұшымен қағып, жұлып алып, басын шайқап өткенде, баланың бір жақ көзін қопарып алып кетті. Жүріп бара жатып, қылғыш салды... Түнде баланың өлігін тауып алысты. Жанында тайдың ізіндей болып, үлкен қасқырдың ізі жатыр екен...

Бағалы дерек

М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі аңыз сияқты басталады да, реалистік баяндау түрінде аяқталады. М.Әуезов өзінің «Көксерек» әңгімесінде түрік аңыздарының ежелгі тақырыбын қозғаған. Автордың «Көксерек» әңгімесі «Абай жолы» романымен бірге венгр тіліне аударылды.

Йожеф Торма, түркітанушы ғалым, Венгрия

Артық болмас білгенің

«Көксерек» фильмін «Қазақфильм» киностудиясы түсірген. Фильмде кішкентай Құрмаштың рөлін ойнаған – Қамбар Уәлиев. Ол былай еске алады: «Бұл фильмді бір жылдан астам уақыт түсірді. Қасқыр Көксеректі Мәскеуден алып келді. Мен Көксеректі үлкейген кезде жетектеп ертіп жүруім керек болды. Бірақ қасқырларға менің әлім келмеді. Дегенмен киноға түскен кезде мен көп қиналған жоқпын. Үш-төрт ай бойы Құрмаштың үстіндегі сырт киімін шешпестен ұйықтап жүрдім».

1974 жылы Баку қаласында өткен кинофестивальда Қ.Уәлиевке «Бала рөлінде ойнаған шеберлігі үшін» ынталандыру сыйлығы берілді. «Көксерек» фильміне хайуанаттар бағынан жас қасқырлар алынған. Көксерек болып екі қасқыр ойнаған, екеуін де фильмге түсіру үшін Мәскеу қаласынан арнайы әкелген. «Қойға қасқыр шабу» көрінісіне түскен қылшық жүнді, теген құйрықты қойлар малшаруашылығы институтының тәжірибе отарынан алынған. Фильм Қырғыз тауларының баурайында, Ыстықкөл жағалауында түсірілген. Фильм сценарийін Андрей Михалков-Кончаловский мен Эдуард Тропинин жазды. Ал қазақ тіліне Әбіш Кекілбаев аударған.

massaget.kz

1

Білу

1. М.Әуезов туралы білгендеріңді тірек сызба арқылы көрсетіңдер, түсініктеріңді жұп бойынша бір-біріңе әңгімелеп беріңдер.

2. «Көксерек» повесінде күшіктері өлтірілген қасқырлар қалай кектенді?
3. Ауылға алып келген бөлтірікті Құрмаш қалай баулыды?
4. Ауыл иттері Көксерекке қалай қарады?
5. Көксерек қандай болып өсті?
6. Көксеректен ауылдар қандай зардап шекті?
7. Көксерек пен Құрмаш қандай жағдайда кездесті?
8. Құрмаш қалай қаза тапты?
9. Ауыл адамдары Көксеректі қалай жазалады?
10. Мұхтар Әуезов туралы не білдіңдер?

2

Түсіну

1. Адамдар қасқырдың күшіктерін неге аяусыз өлтірді?
2. Неліктен бір күшікті тірі қалдырып кетті?
3. Үлкендер неліктен Көксеректі өлтіру керек деп еді?
4. Құрмаш неге үлкендердің айтқанын елемеді? Ол неліктен Көксеректі өлтіруге қимады?
5. Көксерек неге асырауға көнбеді? Көксеректің ауылдан кетуіне не себеп болды деп ойлайсыңдар?
6. Көксеректің Құрмашқа жасаған қастандығын қалай түсіндіресіңдер?
7. Шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтаңдар. Оқулықта, хрестоматияда берілген үзінділерді түсініп оқыңдар. Үзінділерге қандай атау берер едіңдер?

3

Қолдану

1. «Көксерек» повесіне композициялық талдау жасаңдар, сюжеттік жоспарын құрыңдар.
2. Таңдауларың бойынша шығармадағы кез келген оқиға желісін өзіндік көзқарас тұрғысынан дамытып жазыңдар.
3. «Оқырман» мен «Жазушы», «Тілші» мен «Жазушы» рөлдерінде болып, «Көксерек» шығармасы туралы сұхбаттасыңдар. Қандай сұрақтар қояр едіңдер?
4. Шығарма мазмұнын «DEAL» әдісі арқылы меңгеріңдер.
5. «Үштүрлі түсініктеме күнделігін» толтырыңдар. Қасқырлар туралы мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді шығарма эпизодтарымен сәйкестендіріп, тұжырым жасаңдар.

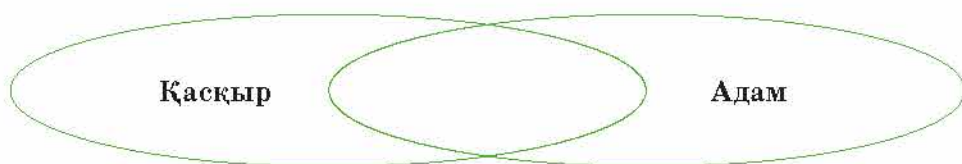
Мақал-мәтелдер, нақыл сөздер	Шығарма эпизоды	Тұжырым

6. «Көксерек» әңгімесінде дала табиғаты қалай көрсетілген? Жазушы қандай мақсат көздеген? Графикалық редактордың көмегімен бейнелеңдар.
7. Шығармада қасқырлар тіршілігі қалай суреттелген? Қасқырлар тіршілігін сипаттаудағы жазушы шеберлігі туралы ой бөлісіңдер. 132, 133, 137-беттердегі суреттерде Көксерек қалай бейнеленген? Жазушы тілімен өрнектеңдер.
8. Интернет желісінен, басқа да дереккөздерінен табиғаттағы қасқырлар тіршілігі туралы қосымша мәлімет дайындаңдар. Қасқырлар туралы қандай әдеби шығармалар, ертегі-аңыздар оқығандарыңды естеріңе түсіріңдер.

4

Талдау

1. Қасқыр мен адамның іс-әрекетінде ұқсастық бар ма? «Венн диаграммасы» арқылы салыстырыңдар.

2. Көксерек пен Ақ қасқырдың әрекеттерін шығармадан дәлелдер келтіре отырып, салыстырыңдар.

5

Жинақтау

1. Табиғаттағы қасқырлар тіршілігі туралы Word программаларының бірінде тұсаукесер дайындаңдар, фотосуреттер жинап, постер құрыңдар. Қасқырлар туралы мақал-мәтел, нақыл сөздер жинақтаңдар.
2. «Көксерек» повесінің мазмұны бойынша «Кейіпкерлер әлемі» кестесін толтырыңдар.

Кейіпкерлері	Қасиеттері	Кейіпкерге берілетін баға	Ой-тұжырым, мақал-мәтел, даналық сөз

3. М.Әуезовтің «Көксерек» повесінің мазмұнын «Кубизм» әдісін қолдану арқылы қорытындылаңдар. Ол үшін алты топқа бөлініп, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.
 - 1-топ. Шығарма кейіпкерлерін суреттеңдер.
 - 2-топ. Шығарма кейіпкерлерін салыстырыңдар.
 - 3-топ. Шығармада орын алған оқиғаларды өз ассоциацияларыңмен байланыстырыңдар.
 - 4-топ. Шығармада қолданылған көркемдегіш құралдарға (теңеу, эпитет, синекдоха, анафора, эпифора) мысалдар келтіріңдер, қолданылу аясын түсіндіріңдер.
 - 5-топ. Табиғат пен адамның байланысы туралы баяндаңдар.
 - 6-топ. Авторлық шешімді қолдайтын немесе жоққа шығаратын дәлелдер келтіріңдер.
4. «Табиғатқа қамқорлық – әр адамның міндеті» тақырыбында ойларыңмен бөлісіп, Padlet платформасында табиғатты қорғау жобасын ұсыныңдар.

1. Мұхтар оқыған семинарияның орыс тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы В.Попов өз естелігінде: *«Мен М.О.Әуезовпен тұңғыш рет 1916 жылы таныстым. Алдыңғы партада отыратын он сегіз жасар сыпайы, сұлу жас қазақтың денесі сыптай тұзу, киімі сәнді, тап-таза, қою шашы қап-қара, кең маңдайы кере қарыс, қоңырқай жүзі байсалды, маңғаз, көзінде ақыл тұнып тұр... Қадір-қасиеті өз ортасынан өзгеше бөлек осы жігіт орысшаға өте-мөте жетік. Ал эрудициясына бәріміз таңғалатынбыз»,* – дейді. Бұдан болашақ жазушы туралы қандай ой түюге болады? Ой бөлісіңдер.
2. Қасқыр апанын адамдар неліктен ойрандады? Адамдар әрекетін бағалаңдар.
3. Көксерек неліктен өзінің иесі Құрмашқа қарсы шапты? Пікірлеріңді білдіріңдер.
4. Әңгіменің қайғылы аяқталуына кім кінәлі деп ойлайсыңдар? Жауаптарыңды дәлелдеңдер.
5. Шығарма мазмұны бойынша пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» арқылы білдіріңдер.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...»

Екінші сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін...»

Үшінші сөйлем: «Оны мен мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...»

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...»

6. Адам мен табиғат арасындағы үйлесімділіктің сақталуына байланысты автор ойы қандай? Барлық тіршілік атаулының талбесігі – табиғатты аялап, сақтау керек дегенді сендер қалай түсінесіңдер? Сыни шолу жазыңдар.

Кітапсүйерлер үшін

Өз таңдауларың бойынша М.Әуезовтің таңдамалы шығармалар жинағынан «Жетім», «Қорғансыздың күні» т.б. әңгімелерін оқыңдар (<https://adebiportal.kz>).

Әдебиет теориясы

Тақырып пен идея туралы түсінік

Тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы болса, **идея** – жазушының өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, көзқарасы, берген бағасы. Мысалы, «Көксерек» повесінің автор көтерген тақырыбы – адам мен табиғат арасындағы байланыс пен қайшылық.

Көркем шығарманың тақырыбы мен идеясы – бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. «Көксерек» әңгімесінің идеясы: табиғаттағы жанды мен жансыз үйлесімде болуы керек, адамның табиғат заңдылығын бұзуы апатқа әкеледі.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

Өз таңдауларың бойынша кез келген көркем шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтап, жауаптарыңды әдебиет теориясына сүйене отырып дәлелдеңдер.

Қасым Қайсенов – Қазақстанның Халық Қаһарманы, көрнекті жазушы, Екінші дүниежүзілік соғыстың батыры, әйгілі партизан, көзі тірісінде аты аңызға айналған тарихи тұлға.

ҚАСЫМ ҚАЙСЕНОВ

ҚАСЫМ ҚАЙСЕНОВ
(1918–2006)

Естеріңізге түсіріңдер:

Қандай жауынгер-жазушыларды, ақындарды білесіңдер? Олардың қандай шығармаларын оқыдыңдар?

Меңгерілетін білім:

Қасым Қайсенов кім?

«Жау тылындағы бала» шығармасының тақырыбы мен идеясы қандай?

Зерделі сөз

Қасымым көп, мына
Қасым – бір Қасым,
Ажалмен де ойын-сауық
құрғасын...
Бір қарасаң, жаны нәзік
жауқазын,
Бір қарасаң, балқымайтын
қорғасын.

Х.Ерғали

Қазақстанның Халық Қаһарманы, партизан жазушы, полковник Қасым Қайсенов 1918 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданының Асубұлақ ауылында туған. 1940–1941 жылдары арнаулы әскери дайындық мектебінен өткеннен кейін оңтүстік-батыс майданының штабына жіберіледі. 1941 жылы жау қолында қалған Украина жерін азат етуге аттанады. Партизан қозғалысының алғашқы жетекшілері ретінде Закарпатъя, Молдавия, Румыния, Чехословакия жерін неміс басқыншыларынан азат етуге қатысып, көптеген күрделі операцияларды жүзеге асырады. Қасым Қайсенов өзін өжет, тапқыр және ұйымдастыру қабілеті зор командир ретінде көрсете біледі. Жазушы Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерліктері үшін Богдан Хмельницкий орденімен, Ұлы Отан соғысының бірінші дәрежелі орденімен және көптеген медальдармен марапатталған.

Партизандық өмір жолын, қарулас жолдастарының қаһармандығын бейнелейтін *«Жас партизандар»*, *«Ажал аузында»*,

«Жау тылында», «Партизан соқпақтары», «Переяслав партизандары» тәрізді көптеген шығармалар жазды.

«Жау тылындағы бала» шығармасында жазушы сұрапыл Ұлы Отан соғысы кезінде жау тылында, Украина жерінде, партизандар қатарында болған он жасар қазақ баласы Серіктің басынан кешкен оқиғаларын баяндайды.

Майор Жомарт Мергенбаевтың ұлы Серік атасының қолында ауылда оқып, жазғы демалысында шеғарада әскери қызметтегі әкесіне қонаққа келеді.

Көп ұзамай соғыс басталады. Майор Мергенбаевқа шеғарадан фашист армиясының өтіп кеткені, полкте соғыс дабылы соғылғандығы туралы хабар келеді. Жомарт баласы мен әйелін эшелонмен ауылға қайтарады. Жау бомбасының астында қалған эшелон өртеніп, орманға қарай қашқан Жамалға жау оғы тиіп, қаза табады.

Әкесі соғысқа аттанып, анасы далада қаза тапқан кішкентай Серік алыс жерде, бөтен елде жападан-жалғыз қалады. Анасының жанынан кете алмай, көз жасына ерік беріп тұрған Серікті полк комиссарының әйелі Анна Ивановна мен оның ұлы Борис көріп, қастарына алады. Анна Ивановна екі баламен туған жері Винница облысында тұратын әке-шешесінің үйіне көп қиындықпен әрең жетеді.

Сатқын құрбысы Тамара комендантқа бұларды ұстап береді. Анна Ивановна өзінің коммунист, комиссардың әйелі екенін жасырып, Серікті өз балам деп, басын қатерге тігеді. Комендатурада «ашуға булығып, екі көзі қанталап кеткен жендет Анна Ивановнаны бар пәрменімен жақтан салып жіберді. Сол кезде «Мама!» деп, Серік бар даусымен айқайлап жіберді де, бетін алақанымен баса қойды. Борис те баж ете түсті. Залым комендант Серікке жетіп барып: «Мама, мама?» – деп қабырғаға сүйеніп тұрған Анна Ивановнаны нұсқады. Серік енді өзін ұрады екен деп, тағы «Мама!» деп баж ете түсті. Сонда ғана комендант шегініп, стол басына барып, тілмаш әйелге бірдемелерді айтқандай болды».

Анна Ивановна қауіп төнгенін білген соң, астыртын ұйым мүшелерінің көмегімен партизан отрядына қосылады. Фашистердің жантүршігерлік айуандығын: «Көбін үйлерінен шығармай, үйлерінің есіктерін сыртынан бекітіп, өртеп жіберді. Терезелерінен қашып шықпақ болғандарын атып тастады. Жас баласы барлар, кемпір-шалдар үйден шыға алмай қалды!» – деп, босқындардың бірі Анна Ивановнаға мән-жайды айтып берді.

Соғыс ерте есейткен кішкентай Серік пен Борис партизан отрядында ересектермен бірге барлық қиындықты басынан кешіріп, өлім мен өмір арасында бостандық, жарқын болашақ үшін күресті. Ауылда атасының атқа мінуді үйреткені Серікке партизан отрядында байланысшы болуға көп септігін тигізді. Ол тапқырлығымен, қырағылығымен, батылдығымен үлкендердің көзіне түсіп, алғысына бөленеді. Партизандармен бірге барлауға да барып, жараланған кезі де болды. Серіктің арманы – атты әскер командирі не артиллерист болу.

Қызыл Армия фашистерден селоны азат еткенде, Серік пен Борис артиллеристер тоқтаған жерге барып, солдаттармен әңгімелесіп, қару-жарақтарды, аты аңызға айналған әйгілі «Катюшаны» көріп, полк командирімен кездеседі, олар балаларды өздерімен алып кетіп, қамқорлықтарына алмақшы да болады, бірақ Анна Ивановна келіспейді. Өтініш ретінде полк командирінен балалардың әкелері туралы мәлімет тауып беруді сұрайды. Сәті түсіп, Серіктің әкесі Жомарт Мергенбаев табылып, ұлымен аман-есен табысады. Бористің әкесі, Анна Ивановнаның күйеуі соғыстың алғашқы күндерінде қаза тапқаны белгілі болады.

Серік көз алдында анасынан айырылып, қайғыдан қан жұтса да, мойымай, тағдыр соққысына төтеп беріп, табандылық пен қайсарлықтың үлгісін көрсетті. Өзге ұлт өкілін бауырына басып, өзінің ұлынан кем көрмей, аналық қамқорлығын аямай, басын қатерге тіккен Анна Ивановнаның өр тұлғасы мейірімділік пен адамгершіліктің нышанындай.

Бұл шығарма – бір ғана баланың тағдыры емес, соғыс өрті шарпыған мыңдаған жастың көз жасы, өксікке толы зары мен қасіреті.

Қасым Қайсенов – Тәуелсіз Қазақстанның Халық Қаһарманы.

Артық болмас білгенің

«Мені әдебиетке әкелген – соғыс, партизандық өмірім. Мен басымнан кешкендерді жақсы айтады екенмін. Олар (жазушылар ред.) «қалай айтсаң, солай жаза бер» деп кеңес берді. Жазғандарымды оқып, түзетіп, кітап етіп шығарды. «Жау тылында», «Жау тылындағы бала» тағы басқа кітаптарым солай туды. Бүгінге дейін қазақша, орысша, украинша аудармаларыммен 33 кітап шығарған екенмін».

Қ.Қайсенов

Жау тылындағы бала

(повестен үзінді)

Бағалы дерек

1941 жылы 22 маусымда Германия кеңес-герман келісімшартын бұзып, Кеңес Одағына соғыс ашты.

Даналық ойдан дән ізде

Қазақта партизан өмірін көп баяндаған – Қасым Қайсенов. Оның кейіпкерлері – сан ұлттың адамдары.

Қазақстандағы ең интернационалист жазушы да Қасым Қайсенов.

Ө.Нұршайықов

Шырт ұйқыда жатқан Серік төрдегі стол үстінде тұрған телефонның безектей шырылдаған дыбысынан кенет оянып кетті. Бір аунақшып түсіп, басын көтеріп алып еді, папасы телефон трубкасын құлағына тосып тұр екен.

– Тыңдап тұрған майор Мергенбаев, – деп келте сөйлеген папасы, – Солай ма?... Қазір жетем! – деді де, өңі бұзылып, трубканы тарс еткізіп іле салды. Сосын үнсіз-түнсіз тез киіне бастаған еді. Төсектен ұшып тұрған Жамал:

– Жомартжан, не боп қалды? – деп абыржып сұрады.

– Тұрып киініңдер де, дайын болыңдар! Шегарадан фашист армиясы өтіп кетіпті. Біздің полкте соғыс дабылы соғылғалы бес минут болған екен, – деп қысқа жауап қатты да, майор Жамалы

мен Серігінің беттерінен сүйіп, киімдерін апыл-ғұпыл түзей салды да, үйден жүгіріп шыға жөнелді...

Жамал мен Серік тез киінді де, үйдің ішін буып-түйе бастады. Жамалдың ойына әртүрлі қорқынышты күдіктер ұялай берді. Бұл қала шегарадан небәрі қырық-ақ километр жерде болатын. Шегарадан өтіп кеткен жау бірнеше сағаттан соң осы қалаға, өздері тұрған зәулім биік үйлерге оқ атуы мүмкін. Сонда қайтпек? Жамал әрі ойлап, бері ойлап, Серікті атасы мен әжесінің қолынан алып келгеніне қатты өкінді. Жап-жас баласының ендігі күні немен шектелмек? Көңілінде ешбір күдігі, ойында ешбір алаңы жоқ сәби енді жау оғынан бұқпантайлап, бас сауғалап жүрмек пе? Бұл қалай болғаны сонда? Жамал әлсін-әлі балконға шығып, полк тұрған казармаларға, зеңбірек алаңдарына, ат қоралар жаққа көз жіберді. Қайда болмасын, абыр-сабыр, асығып-үсігіп, қайшыласып жүгіріп жүрген солдаттар мен офицерлер. Терезелерден, балкондардан бастары қылтиып жан-жағына күдіктене көз жіберіп тұрған офицер семьялары, жай адамдар. Сонсоң тұрып тың тыңдады. Қаланың әр жерінен соғыс дабылы, анда-санда саңқ-саңқ еткен офицерлердің бұйыра айқайлаған дауыстары естіледі.

Партизан қозғалысы – жау басып алған аумақта өз Отанының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы халықтық күрестің бір түрі; оған жау тылында қимыл жасаушы әскери бөлімдер де қатысуы мүмкін.

Ұлы Отан соғысы кезінде партизан қозғалысы бүкіл халықтық, интернационалдық сипат алды. Мұнда көптеген ұлт өкілі болды. Мәселен, Украина партизан отрядтарына елдің 62 ұлтының өкілі қатысты. Толық емес деректер бойынша, Украинада жергілікті ұлттармен бірге 1500 қазақ, Ленинград және Смоленск облыстарында 500-дей, ал Беларуссияның 65 партизан құрамаларында 1500-ден астам қазақстандық болды.

Қазақ Энциклопедиясы, VIII том

Тыныштық құшағында мүлгіген осы көркем қаланы мұнша әбігерлендіріп, шырқын бұзған кім? Неге өшікті екен осынша? Керегі не оған?

Жамал әлі қарап тұр сыртқа. Ендігі бір сәтте сапқа тізілген солдаттар, көсемдеп бірнеше атқа жеккен зеңбіректер, ұшы-қиыры жоқ жүк тиеген машиналар, атты әскерлер көше-көшелермен қаланың батыс жағына қарай ағылып өте бастады. Серік те мамасының жанында осы жойқын көріністен көз алмай қарап тұрған-ды. Бала жүрегі де қауіпті сезгендей еді. Сонысын байқатып:

– Мама, папам үйге енді келе ме? – деп сұраған баласына Жамал ұзақ-сонар ой соңында тұрып:

– Келеді, балам, міндетті түрде келеді, – деп жұбаныш айтып жауап қайырды. Осыдан кейін екеуі біріне-бірі тіл қатқан жоқ, анасы баласына, баласы анасына үнсіз қарай берді. Екеуі баяу басып, бірінің соңынан бірі еріп, үйге қайта кірді.

Серіктің құлағына соғыс дабылы алыстан үзіліп-үзіліп келіп тұрды.

Жомарт үйге келгенде Жамал мен Серік бұған теңнің үстінде үрпиісіп-үрпиісіп отырған-ды. Серік папасын көре сала орнынан ұшып тұрып, жүгіріп барып, оның мойнына асыла кетті. Майор оның екі бетінен алма-кезек сүйді де:

– Жамал, біз аттанып барамыз. Қоштасайын деп, бірер минутке ғана келдім. Өте асығыспын. Командованиенің бұйрығы бойынша, бүгін барлық офицердің семьясы кейін, тылға қарай көшіріледі. Көшіретін адамдар осында қалды. Бірақ қай жерге көшірілетіні белгісіз. Кейін хабарласамыз ғой. Әйтсе де... – деп сәл кідіріп, Жамалға қадала қарай бергенде, Жамал көзіне жас алып:

– Жомарт, жолың болсын! Әлдеқандай уақыт болады, кім білсін. Мүмкін соғыс ұзаққа созылар, біз елге қайтайық. Аман

Сөзмаржан

Бас сауғалау – қара басының қамын, амандығын ойлап жеке басын қорғау.

Бұқпантайлау – тасалану, жасырыну, бұғу.

Тең – буып-түйген жүк.

Эшелон – мұнда: әскерді, көпшілікті көшіруге арналған пойыз.

Ұлардай шулау – улап-шулап дүрлігу.

Көсемдеп – аттарды тіркестіре жегу.

Тыл – соғыс майданынан алыста жатқан жер, ел іші.

Казарма – әскери бөлімшені орналастыруға арналған жатақ үй.

Нар – адам жату үшін жасалған сәкі.

болсаң, келерсің. Хат жазып тұр, – деп Жомарттың құшағына кіре түсті.

– Мен де соны айтайын деп тұр едім. Асылы, елге қайтқандарың жөн болар. Барлық туған-туысқандарға сәлем айт! – деді Жомарт та жарының сөзін мақұлдап. Серік папасы мен мамасына жаутаңдап қарай берді.

Сөйтіп, семьяның да шырқы бұзылып, бірімен-бірі қоштасып, әке майданға, шеше мен бала елге қарай жол тартты.

Эшелон жол-жөнекей жиі тоқтап, ауа шабуылынан қорғанып келеді. Осы үш күндік сапарда, шыққан жерінен онша ұзап та кете қойған жоқ. Күн сайын, сағат сайын ауа шабуылы жиілеп, бомбадан қираған вагондардағы адамдарды сау вагондарға ауыстырып, ал істен шыққан вагондарды кез келген бекет, стансыларға тастап отырды.

Бұл эшелондағы адамдардың көбі жаралы болатын.

Серігін құшақтап нардың астында отырған Жамал қарсысындағы полк комиссары Савченконың әйелі Анна Ивановнаға ойлы пішінмен көз тастап, әлденені айтқысы келгендей қарай береді. Анна Ивановна да Борясының басын көкірегіне қысып, әлденеден қауіптенгендей, сыртқа құлағын сала тыңдап, вагонның есігінен көз алмай қарап отыр. Ересек балалар, әйелдер вагон есігінің тесіктерінен сығалап тұр.

Көп кешіккен жоқ, жау самолеттерінің гуілі тағы өрши бастады. Эшелон жай жылжып келді де, бір жерге тоқтады.

Жоғарыдан естілген самолет моторларының мазасыз гуілі қара жерді қақ жаратындай боп, қаһарлы үнге басты. Бір кезде әр жерден жарылған бомбаның гүрсілі естіліп, оған қоса самолеттерден пулемет оғы жауды. Ышқынып түскен бомбаның, ысқырып өткен оқтың зәрелі даусы ғана естіледі. Эшелон жауған оқ, түскен бомбаның астында қалды. Серік көзін шарт жұмып, мамасының бауырына тығыла түсті.

Далада жер төңкеріліп жатқандай, ұлардай шулаған үрейлі дауыс. Самолет моторларының гуілі басылу орнына барған сайын үдей гулейді. Вагондағы жұрт түп-түгел үрейлі.

Бір кезде бірнеше бомба жақын бір жерден жарылды да, вагондарды дірілдете-солқылдатып, шайқап толқытып жіберді. Сол-ақ екен сырттан:

– Вагоннан тез шығыңдар, эшелон өртенді. Тез шығыңдар! – деген бір еркек адамның ащы даусы саңқылдай естілді.

Соны күткендей боп өзір тұрған адамдар вагонның есігін жабылып ашып жіберіп, есіктен бірлеп-екілеп қарғи бастады. Жа-

мал да Серіктің қолынан жетелеп, вагоннан жерге түссе, алдыңғы бірнеше вагон жанып жатыр екен. Жұрттың бәрі өкпе тұстағы шағын тоғайға қарай тырым-тырақай боп жүгіріп кетіп барады. Жамал Серікті сүйрелей-мүйрелей отырып, вагоннан жүз метрдей ұзағанша, жау самолеттері эшелонды тағы да бомбалай бастады. Бірнеше бомба бірінен соң бірі эшелонның ұзын бойына қуалай түсті де, вагондардың астын үстіне шығарды. Жұрт азан-қазан. Маңай лаулаған өрт. Будақтаған қою қара түтін мен қып-қызыл жалынға оранып эшелон жанып жатты.

Бағалы дерек

Басқыншыларға алғаш кеңес шегарашылары қарсы тұрды. Аса қиын жағдайда қалғандарына қарамастан, кеңес жауынгерлері алғашқы күннен бастап ерлікпен шайқасты. Қоршауда қалған шегаралық застава-лары мен бекініс аудандары жауға бірнеше тәулік бойы тосқауыл болды.

*«Қазақстан тарихы»
оқулығы*

Тылға тартып бара жатқан эшелонды әбден басынып алған жау самолеттері сол төңірекке қайта оралып, қарусыз ана, дәрменсіз балаларға енді тіпті жақыннан шүйіліп келіп, пулеметтен оқты бұрқырата жаудырды. Жан ұшыра жүгірген жұрт әр жерге бір бас сауғалап, зытып барады. Жау тіпті көзіне көрінген әрбір адамды оқтың астына алған болатын-ды.

Жамалда ес жоқ. Екі өкпесін қолына алып, сүріне-қабына жүгіріп келе жатыр еді, бір самолет төмендей түсіп, оған оқты бора-тып жіберді. Ол баласын құшақтаған күйі бір шұқырға етпетінен құлап түсті де:

– Серігім! – деп дауыстап жіберді. Ышқына шықты үні.

Шешесінің бауырында жатқан Серіктің оған жауап қатуға мұршасы келмеді. Ана үрейі баланы тіптен булықтырып жіберді.

Не заматта Жамал есін жиғандай болып:

– Серікжан, оқ тиген жоқ па, қарашығым?! – деді.

– Жоқ, тиген жоқ! Мама, бұл жерден тез кетелік. Самолет тағы келіп қалады. Жүр, жүр, мама, – деп Серік мамасының бауырынан жұлқынып ұшып тұра келді де, оның қолынан тарта бастады. Бірақ мамасы жатқан орнынан тез тұра алмады. Әзер-әзер

көтерілді. Ол екі-үш ұмтылып барып, қайтадан құлап түсті. Оқ тиген екен.

Мамасына оқ тигенін Серік сонда ғана барып білді. Не істерін білмей сасқан бала жан-жағына жалтақтап, аңырап тұрып қалды. Бар қауқары: «Мама, тұр, тұр!» – деп қолынан тартқылай берді.

Бір кезде Жамал ышқынып барып, екінші жақ жамбасына аунап түсті.

Сол жерде Серік шешесінің қанға боялып жатқанын көріп, шошып кетті.

– Мама, ана ағаш ішіне жетелік, жұрттың бәрі соған барып тығылды. Мама, жүрші! – деді Серік тағы да, оң қолымен көзінің жасын сүртіп. Жамал тіл қатпады. Аузынан әлсіз үн, болымсыз дем шығады. Серік көгендеген қозыдай ешқайда кете алмай, шешесінің жанында жылап тұра берді.

Жау самолеттері қайтып оралмады. Әлгінде ғана астан-кестен болған дүние бір сәт тынышталып, жым-жырт бола қалды.

Маңайда жан жоқ. Екі-үш сағат өткеннен кейін Серіктің жылай-жылай дәрмені құрып, шешесінің бас жағына жүресінен отыра кетті.

Жамал тағы бір сағаттай қиналып жатты да, жан тапсырды. Әкесі алдыңғы шепке аттанып, анасы далада қаза тауып, жас Серік бұрын аяғы баспаған алыс жерде тірі жетім боп жалғыз қала берді. Қайда барады, не істейді, не күтіп тұр алдында? Бәрі оған мәлімсіз.

Серік анасының қасынан кете алмай тұрған шақта сол маңдағы бір ағаштың түбінде толық денелі, орта бойлы, қою сары шашты, отыздың екеу-үшеуіне келген бір әйел отыр еді. Бұл полк комиссары Савченконың жұбайы, партия мүшесі Анна Ивановна Савченко болатын. Оның жанындағы ағашқа сүйеніп, он бір-он екілер шамасындағы ақ сары шашты, көк көзді жалаңбас бір ер бала тұр. Бұл сол Анна Ивановнаның Борис деген жалғыз ұлы болатын. Ол стансы жаққа ағаш арасынан көз алмай ұзақ қарап тұрды.

Ол стансы жаққа ағаш арасынан көз алмай ұзақ қарап тұрды.

– Мама, ана жерде біреу отыр. Ол мұнда келіп неге тығылмайды? – деді. Анна Ивановна орнынан тұрып, баласының нұсқаған жағын қарап еді, шынында да, ашық алаңда біреу отыр екен.

– Мама, анау Серік қой! Танып тұрмын, Серік! – деді тағы да манадан бері одан көз алмай қарап тұрған Борис.

Сөздің көркі – мақал

Адамның күні адаммен.

Өзін ғана ойлаған –
Жамандықтың белгісі.
Өзгені де ойлаған –
Адамдықтың белгісі.

Қайырымдылық жасасаң,
Қайырын өзің көресің.

Жау тылы

Анна Ивановнаның басына енді: «Мұның шешесіне оқ тиген екен, сөйтіп, Серік оның жанынан кете алмай тұр екен» деген күдікті ой сап ете түсті. Бористің қолынан жетектеп алды да, Анна Ивановна солай қарай беттеді. Орманның шетіне келіп анықтап қарап еді, өлгі отырған Серіктің дәл өзі екен. Анна Ивановна «жау самолеті көрінбей ме екен» дегендей, айнала аспанға бағдарлай қарап алды да:

– Боря, сен осы жерде тұра тұр. Мен барып, не болғанын біліп келейін, – деді. Боря басын изеді. Анна Ивановна жедел басып Серіктің жанына келгенде, ол орнынан ұшып тұрып, Анна мен шешесіне алма-кезек қарап, егіліп жылап қоя берді.

– Серік, неге жылайсың? Мамаң жаралы ма? – деп, Анна Жамалдың бетіне үңіле қарап, тамырын ұстап көрсе, ол жантәсілім берген екен. Енді Анна Ивановна да не істерін білмей, Серіктің басынан сипап, аңырып тұрып қалды. Оның көз алдынан қараторы, толық денелі, қою, ұзын қара шашты Жамалдың жарқын бейнесі кетпеді. Ол сол сүйкімді бейнені көз алдынан кетіргісі келмегендей, бір нүктеден көзін алмай қарап тұра берді. Сәлден соң бір шешімге келгендей Серікті бауырына қыса түсіп:

– Серік, мамаң өлді. Мамаңды фашистер өлтірді! – деуі-ақ мұң екен, Серік тағы да тізерлеп отыра қалып, мамасының өлі денесін

құшақтап, жылап қоя берді. Анна Ивановна да егіліп түреді. Оның Жамалдың бетін жасырып кеткісі келді, бірақ қалай жасырмақ?! Не қолында күрегі жоқ, не төңіректен еш нәрсе табар емес.

Сөйткенше болған жоқ, алыстан самолет моторлары жер жара гүрілдеп, тағы да жақындай түсті. Анна Ивановна дереу Жамалдың үстіндегі қанға боялған жаздық жұқа пальтосын шешіп алды да, денесіне айқара жапты. Қысылтаяңда қолынан бар келгені сол-ақ еді. Сосын:

Сөзмаржан

Көгендеген қозыдай – тізіп байланғандай.

Жүресінен отыру – екі тізесін бүгіп, арт жағын жерге тигізбей отыру.

Шеп – қорғаныс, бөгет, бекініс.

Жантәсілім ету – о дүниеге аттану, бақилық болу.

– Серік, жүр кетейік! Өне, фашист самолеттері тағы да ұшып келеді. Жүр, өне жерде Боря тұр, соған барайық, – деді ол Серіктің қолынан ұстап. Көзіне жас толған Серік мамасының денесінен көз алмай: «Бармаймын, осы арада боламын», – дегендей басын шайқап, орнынан қозғалмады.

– Серік, мұның не? Жүр, мамаң өлді. Енді папаңды тауып алайық! – деді Анна Ивановна, оны мамасынан күдер үздіріп, ертіп әкетейін деген оймен. Сол арада жау

самолеттері де қаптап кетті. Серік артына жалтақ-жалтақ қарап, Анна Ивановнаның соңынан еріп, бұлкектеп кете барды.

...Анна Ивановна туған селосына үшінші күні кеш батып, қас қарайған шақта ғана жетті. Келсе, өз үйінде де жарық жоқ екен. Тағы да терезеге келіп қараса, ол ішінен жабылмаған. Үйде мүлде жарық жоқ. «Кемпір мен шал сорлыларды да құртқан екен ғой!» деп ойлап, аңырып тұрып қалды. Екі бала да жанына келіп тұрды. Анна Ивановна өз көзіне өзі сенбей, терезеге тағы үңілді. Сол кезде үйдің ішінен біреу қараңдап көрінді де, терезеге жақындап келіп:

– Бұл кім? – деп сұрады. Бірақ Анна Ивановна бірден жауап бермей, кідіріп қалды.

– Бұл кім? – деп әлгі адам дауысын қаттырақ шығарып, екінші рет сұрағанда барып Анна Ивановна өз әкесінің даусын танып, қуанып кетті.

– Папа, папа! Мен Аня ғой, Аня! – деп Анна Ивановна сыбырлап, терезе шынысына аузын төседі. Қарт та қызын таныды білем:

– Құдай-ау, Анночка! – деп сол сәтте-ақ ғайып болды. Терезеден кейін шегіне бергенде, Анна Ивановнаны әкесі мен шешесі қабаттасып келіп құшақтай алды. Біраз құшақтасып, мауқын басқан соң:

– Жүр, жүр үйге! – деп сыбырлады әкесі. Барлығы үйге кірді. Терезені ішінен тұмшалап жауып, шам жақты. Иван Дементьевич қызын тағы құшақтап, солқылдап жылай берді.

– Папа, қой, жылама! – деді Анна Ивановна. – Ана Борис пен Сережаны көрдіңіз бе?

Иван Дементьевич көзінің жасын сүртіп, екі баланы маңдайынан сүйді.

Даналық ойдан дән ізде

Тәртіпті болу – адамгершіліктің, әдептіліктің, парасаттылықтың белгісі.

Өрқашанда адамгершілікке жүгініп, тату-тәтті өмір кешіп өткен ата-баба дәстүрін ұмытпауымыз керек.

Қ.Қайсенов

– Анночка, бұл дүние не болды?! Құрыдық қой! Біздің армияға не болды?.. – деген Иван Дементьевич тағы да сары уайымға салынып, Анна Ивановнаға қарады. Анна Ивановна күрсініп:

– Қайдан білейін! Әлі еш нәрседен хабарым жоқ. Бұл бір уақытша жағдай шығар. Совет халқының жеңілуі, фашистерге құл болуы мүмкін емес. Қашан да болса, әділеттілік жеңеді. Фашистер елімізге басып кірді, бұл – әділеттілік емес.

Біздің халық болса, енді өз Отанын қорғайды, басқыншыларды туған жерімізден қуу үшін оларға қарсы күреседі, бұл – әділеттілік. Олай болса, біз жеңеміз! – деді.

– Осында Антон Архипович, Тамара Чуляктар немістердің алдынан нан мен тұз алып шығып, «Совет үкіметі құрыды» деп жүр, – деді қарт. Сол кезде Анна Ивановнаның көзі шарасынан шығып кете жаздады. Ол сасқалақтап:

– Папа, не дейсіз? Тамара дейсіз бе?.. Антон шалды қойшы. Ол өмірі колхоз малын ұрлаумен абақтыда келе жатыр. Ал Тамараны не қара басты?

– Ол – бұзылған әйел. Неміс офицерлері үйінен шықпайды. Ол бұрынғыдай емес. Біздікіне келуді қойды. Сен онымен енді байқап сөйлес, – деп, Софья Павловна да сөзге араласты...

Өзінің әке-шешесінің бұрынғыдай Совет үкіметіне берілген күйінде қалғанына Анна Ивановна қатты қуанып, бар ықылас-денімен риза болып, өзін шын бақыттымын деп есептеді осы кез...

Анна Ивановна Тамараны үш-төрт күннен кейін көрді. Есік алдында кір жуып жатқан Анна Ивановнаны көріп, Тамараның өзі бұрылған-ды. Амандасып тұрып, ол:

– Қашан келдің? – деп сұрады.

– Осы, жаңа ғана, – деп жауап берді Анна Ивановна. Сол сәтте Серік пен Борис үйден шыға келді.

– А, мыналар кімнің балалары? – деп, Тамара шегір көзімен балаларды түйреп өтті.

– Өзімнің балаларым ғой, – дей салды да, Анна Ивановна Тамараға жирене қарап.

Сөзмаржан

Шегір көз – сарғыш көз

Комендант – әскери бекіністің, қорғанның, қалалық горнизонның бастығы.

Комиссар – айрықша уәкілдік берілген, үкімет жүктеген ерекше, ресми қызметті атқаратын адам.

Коммунист – Коммунистік партия мүшесі.

– Сенде бала біреу-ақ емес пе еді?

– Жоқ, екеу, – деді Анна Ивановна. Осы тұста: «Жаман айтпай жақсы жоқ. Комиссардың әйелі деп мені осы Тамараның өзі ұстап бермесін», – деген жаман ой да сап ете түсті. Тамара ұзақ тұрмады, салқын ғана сөйлесіп, село орталығына қарай жүріп кетті.

Анна Ивановнаның ойлаған күдігі Тамараның залымдық әрекетінің үстінен дәл шықты. Оның кеткеніне екі сағат өтпей-ақ, Анна Ивановна «Екі бала-

ңызбен комендантқа келіңіз» деген шақыру қағаз алды. Ол не істерін білмей, сасып қалды. Бірақ амал не, бармаса болмайды. Екі баланы ертіп, комендантқа келді. Комендант бұрынғы орта мектеп үйіне орналасыпты.

Үстіне көк шұға жапқан төрдегі ұзын стол басында отырған ат жақты, көзілдірікті, ұзын бойлы неміс Анна Ивановна мен екі балаға көзілдірігінің үстінен сүзе қарады. Неміс офицерінің сол жағында отырған мосқал әйел:

– Фамилияңыз кім? – деп сұрады орыс тілінде.

– Полищук, – деп солғын жауап берді Анна Ивановна.

– Комиссар Савченконың әйелі емессіз бе? – деп, тілмаш әйел сиқырлана күлді.

– Иә, бұрынғы күйеуім комиссар екені рас. Бірақ онан айырылып кеткеніме он бір жыл болды. Қазіргі күйеуім – паровоз машинисі, ұлты – қазақ. Одан бір балам бар. Мынау бала соңғы күйеуімнен, – деп, Анна Ивановна Серікті нұсқады. Неміс офицері орнына тұрып, «не дейді?» дегендей, тілмаш әйелден немісше бірдемелерді сұрады. Тілмаш әйел Анна Ивановна мен екі баланы кезек нұсқап, немісше сөйлеп кетті. Тілмаш сөзін аяқтаған кезде, офицер қос ауыз мылтықтың аузындай шүңірейіп кеткен көзіне көзілдірігін баса түсіп, Серікке қарады. Серік те оған тайсалмай, кектене қарай қалды. Комендант тілмаш әйелге қарап, айқайлай бастады. Оның даусы қатты шыққан сайын, оң жағында жатқан тік құлақ қара сұр ит иесіне елең етіп, әлдебір әмір күткендей, тілін шығарып, тамсанып қояды. Иесі «айт» десе, Анна Ивановна мен екі баланы ала түсетіндей, кейде ырылдап, кейде қозғалақтап оларға да қарайды. Комендант даусы бәсеңдей берген кезде:

– Сіз өтірік айтасыз. Коменданттың қолындағы мәлімет бойынша, сіз комиссар Савченконың әйелісіз. Өзіңіз коммунистсіз.

Неге жасырасыз? Шыныңызды айтыңыз! Бәрібір шыныңызды айтқызады! – деді тілмаш әйел комендантқа қарап қойып.

– Шыным сол. Шынымды айттым! – деп қысқа жауап қатты Анна Ивановна.

Сөзмаржан

Мосқал – біраз жасқа келген, егде.

Қарғыбау – иттің мойнына тағатын жалпақ қайыс.

– Онда, өз обалыңыз өзіңізде болсын, пан комендантқа шыныңызды айтқаныңыз жөн болатын еді. Бәрібір айтқызамыз! – деп тілмаш әйел комендантқа бар денесімен бұрылып, немісше бірдемелерді мыңқылдап айта бастады. Бірақ комендант оның сөзінің аяғын тыңдамастан, айқайлап орнынан атып тұрды. Жанындағы жәрдемші иті де «ыр» ете түсті. Сол кезде Серік пен Борис шошып кетті. Комендант Анна Ивановнаға жақындап барып, оң қолының сұқ саусағын шошайтып, «Большевик!», «Комиссар!» деп тебінді. Анна Ивановна тіл қатпады. Ит Анна Ивановнаға төніп келіп қалған сәтте «ең алдымен өзім қабайын, итті ұстай тұр» дегендей, тілмашына белгі берді. Тілмаш әйел итті қарғыбауынан екі қолымен ұстай алып, кейін тартты. Екі бала үрейі ұшып, не істерін білмей тұр. Ашуға булығып, екі көзі қанталап кеткен жендет Анна Ивановнаны бар пәрменімен жақтан салып жіберді. Сол кезде «Мама!» деп, Серік бар даусымен айқайлап жіберді де, бетін алақанымен баса қойды. Борис те баж ете түсті. Залым комендант Серікке жетіп барып: «Мама, мама!» – деп қабырғаға сүйеніп тұрған Анна Ивановнаны нұсқады. Серік енді өзін ұрады екен деп, тағы «Мама!» деп баж ете түсті. Сонда ғана комендант шегініп, стол басына барып, тілмаш әйелге бірдемелерді айтқандай болды. Ол әйел «білмеймін» дегендей, екі иығын қусырып, басын шайқады.

Сөздің көркі – мақал

Мейірімділік – жүректен,
Мейірімсіздік – білектен.

Жақсылыққа жақсылық –
Әр кісінің ісі.
Жамандыққа жақсылық –
Ер кісінің ісі.

Мың жаудан бір жансыз
жаман.

Серік өз мамасынан айырылып, Анна Ивановнаға ергелі көп уақыт өткенді. Ол Борис не десе, сол деп, Анна Ивановнаны «мама» деп кеткен еді. Енді, міне, Анна Ивановнаға жендеттің қанды қолы тиген сәтте, бір кезде өз мамасының жантүршігерлік өлімін көріп, шошынып қалған бала, енді Анна Ивановнаны да өлтіреді екен деп, «мамалап» жанұшырған себебі сол еді. Тілмаш әйел иттің қарғыбауын босатып қоя беріп, Серікті өзіне шақырды. Серік көзінің жасын сүртіп, аяғын ақырын басып, оған жақындады.

– Мынау сенің мамаң ба? – деп сұрады.

– Мамам. Менің мамам! – деп іркілмей жауап берді Серік. Серік жауабы соққы көріп тұрған ана жанына ерекше бір қозғау салғандай еді осы кез. Баланың мінезі, өжеттігі Анна Ивановнаны да жігерлендіре түскендей болды.

Тілмаш әйел комендантқа, комендант оған қарап қалды. Сәлден соң комендант екі баланы нұсқап, бірдемелерді тілмашқа айтты да, «тұтқындарға осы айтқанымды түсіндір» дегендей иек қақты.

– «Жетісіне бір рет келіп, осындағы комендант көмекшісіндегі тізім кітапшасына өзіңіздің осында екендігіңізге белгі жасатып отырсын», – дейді пан комендант. Қазір жүре беруіңізге болады, – деді тілмаш әйел.

Анна Ивановна екі баласын ертіп сыртқа шықса, комендатураға қарай Тамара келе жатыр екен. Сатқынды атарға оғы, асарға шамасы болмаған Анна Ивановна Тамараға оқты көзімен бір қарады да, тіс жармай өте шықты...

Арада үш күн өткен соң Анна Ивановнаны екі баласымен комендант тағы шақырды. Мұның тағы да Тамарадан келген бөле екенін сезе қойған Анна Ивановна барарын да, бармасын да білмей, дал болып отырған шағында, бақ жақтағы терезені біреу қақты. Жүйрік сезім күші жетегіне алған Анна Ивановна өз адамдарының бірі екенін бірден түсініп, терезеге келсе, ойлағандай-ақ Полина Петровна екен. Ол терезенің тесігіне аузын төседі де:

– Аня, саған Борис Андреевич селодан тез кетсін деп сәлем айтты. Комендант сені бүгін тұтқынға алмақшы. Уақыт өткізбе, тез кет! – деп, қоштасқандай қол бұлғады да, баққа қарай жүгіре жөнелді.

Анна Ивановна апыл-ғұпыл жиналып, Серік пен Бористі ертіп, бақ ішімен селодан шығып кетті.

Артық болмас білгенің

Кешегі сұрапыл Ұлы Отан соғысы кезінде он жасар қазақ баласы Украина жерінде, жау тылында, партизандар қатарында болды дегенге, бәлкім, сене де қоймассыздар. Сөйткенмен, осы бір сәбидің басынан кешкен қилы-қилы өмір соқпақтарын оқушыларға айтып беру көптен бергі борышым сияқты болып келген еді. Қайда барсам да, сол бала көңілімнен бір шықпай, әлдебір балалық мұңын шаққандай,

көз алдымда мөлтендейді де тұрады. Сәби жүзі, бұғанасы қатпай ауыр күндерге душар болған балғын шағы жан-жүйемді тебіренте беретін болды.

Сол баланың өмірі туралы жолдастарыммен әңгімелесіп, оқиғаның ұзын-ырғасын баяндап бергенімде: «Жазсаңшы осыны, балаларға мұндай жағдайды білудің өзі бір сабақ емес пе? Жаз, оқысын замандастарың!», – дейтін еді. Содан бері көп уақыт өтсе де, оқиға барған сайын ойымда ұялап, әңгіменің айтылар толғағы жиілеп, жанымды мазалай берді. Сөйтіп, енді сол бір қиын-қыстау күндерден бері есімде жүрген оқиғаның ізіне түскелі отырмын.

Қ. Қайсенов

1

Білу

1. Қасым Қайсенов туралы не білдіңдер?
2. Шығармадағы оқиға қай кезеңді суреттейді?
3. Екінші дүниежүзілік соғыс туралы не білесіңдер?
4. Қазақ баласы Серіктің тағдыры қандай күйге ұшырады?
5. Анна Ивановна деген кім, Серікке оның қандай көмегі тиді?

2

Түсіну

1. Туынды неліктен «Жау тылындағы бала» деп аталады?
2. Неліктен Серік Анна Ивановнаның қамқорлығында қалды?
3. Серіктің орыс әйелін «мама» деу себебі неде?

3

Қолдану

1. «Қасым» телехикаясынан үзіндіні тамашалап, жау тылына арнайы тапсырмамен жіберілген қазақ жауынгерінің іс-әрекеттері туралы біліңдер. Қасымға тән қасиеттердің тізбегін құрыңдар.
2. Повестен алынған үзіндіні оқып шығып, келесі тапсырмаларды орындаңдар:
 - үзіндіні бірнеше бөлікке бөліңдер;
 - әр бөлікке атау беріңдер;
 - әр бөліктің негізгі ойын білдіретін сөйлемді табыңдар;
 - мәтіндегі барлық кейіпкерлерді кезегімен атап беріңдер;
 - кейіпкерлерді сипаттайтын сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді анықтаңдар;

- мәтіндегі оқиға болған жерді атаңдар;
 - үзіндіні аяқтаудың нұсқасын ұсыныңдар.
3. Шығарманы композициялық құрылысына қарай талдаңдар.
 4. Оқулық, хрестоматия материалдарын пайдаланып, шығарманы мазмұндаудың жоспарын құрыңдар.
 5. Өздерің ізденіп, Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан туралы Power Point бағдарламасында таныстырылым дайындаңдар.
 6. «Топтастыру» әдісін қолдана отырып, «соғыс» сөзімен түйген ойларыңды сызба түрінде көрсетіңдер.

4

Талдау

1. Оқулық, хрестоматия материалдарын пайдаланып, кейіпкерлерге салыстырмалы мінездеме беріңдер.

Әңгіме кейіпкері	Мінез-құлықтары, іс-әрекеті	Менің пікірім

2. Серік пен Бористің нағыз партизанға айналғанын қандай деректер дәлелдейді? Повестен мысалдар келтіріңдер.

5

Жинақтау

«Бейбітшілік – ел ұраны» тақырыбына эссе жазыңдар.

6

Бағалау

1. Ерлік дегенді қалай түсінесіңдер? Қазіргі заманда ерлікке орын бар ма? Серіктің орнында сендер қандай әрекеттерге барар едіңдер? Ой бөлісіңдер.
2. Анна Ивановнаның өз басын қатерге тігіп, қазақ баласына жасаған қамқорлығын қалай түсіндіресіңдер?
3. Жазушының:
*Мен дағы өр қазақтың Қасымымын,
 Демеймін қатардағы жасығымын.
 Тағдырдың талайынан талмай өткен,
 Алтайдың алышы түскен асығымын,* – деген өлең шумағы оны қандай қырынан танытады? Пікірлеріңді білдіріңдер.
4. Жауды тізе бүктіріп, адамдарды жеңіске жеткізген қандай күш деп ойлайсыңдар? Сыни шолу жазыңдар.

Бағалы дерек

Бір жылдың ішінде барлау ісінің қыр-сырын меңгерген сарбазды Украинаның Богуслав деген қаласының маңындағы орманға қарамағындағы он жауынгермен бірге парашютпен түсіреді. Қалың дұшпанның ортасында жанындағы серіктері қаза табады. Он шақты күн орман ішінде аштан-аш жүреді. Сол жерде жау тылында астыртын жұмыстар атқарып жүрген Иван Кузьмич Примактен кездесіп, партизандық қызметіне кіріседі.

1941–1943 жылдары партизан құрамасындағы №6 отрядтың командирі болады. 1941–1944 жылдары Қ.Қайсенов жау тылына төрт рет десантпен түсірілген. Әуелі 1941 жылы Украинаға, 1943 жылы Молдова жеріне, 1944 жылдың басында Румынияға, осы жылы маусымда Карпат тауына парашютпен тасталған. Өзінің Вася атанып кетуі жайлы батыр: «Жау тылына жіберерде біздің қолымызға жалған құжат берген. Ол құжаттағы аты-жөнім – Булатов Василий Михайлович. Немістердің қолына түсіп қалған жағдайда сол құжатымды көрсетемін. Содан «Вася» атанып кеттім», – деп еске алатын.

<https://sputnik.kz/>

Кітапсүйерлер үшін

Қ.Қайсеновтің «Жас партизандар», «Ажал аузында», «Жау тылында», «Партизан соқпақтары», «Переяслав партизандары» шығармаларын оқындар (<https://kitap.kz>). Соғыс кезіндегі балалардың жеңісті жақындатуға қосқан үлесі туралы ой бөлісіңдер.

Әдебиет теориясы

Повесть туралы түсінік

Повесть дегеніміз – эпикалық проза жанры. Көлемі жағынан әңгімеден үлкен, романға жақын, баяндау түрінде күрделі сюжетке құрылған, қарасөзбен жазылған оқиғалы көркем шығарма түрі. Повесть жанрының тарихи, деректі, лирикалық, фантастикалық, әлеуметтік деген шартты түрлері бар.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалық

Тапсырма

Қ.Қайсеновтің «Жау тылындағы бала» шығармасының повесть жанрына жататындығына дәлелдер келтіріңдер.

Қазақ балалар әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан жазушылардың бірі – Сансызбай Сарғасқаев.

САНСЫЗБАЙ САРҒАСҚАЕВ

САНСЫЗБАЙ
САРҒАСҚАЕВ
(1925–1995)

Естеріңе түсіріңдер:

Қандай балалар ақын-жазушыларын білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

С.Сарғасқаевтың балалар әдебиетін дамытуға қосқан үлесі қандай?

Жазушының «Тәмпіш қара» повесінің тақырыбы мен идеясы қандай?

Сансызбай Сарғасқаев 1925 жылы қазіргі Жамбыл облысы Қордай ауданы Сұлутөр ауылында туған. Соғыс жылдарында қолына қару алып, майданға қатысқан қаламгердің жазушы болып қалыптасуына осы кезең ерекше әсер еткен. Оның көптеген шығармаларына соғыс жылдарындағы халықтың күйзелісі, ауыр тұрмысы, жас жеткіншектердің өмірі, ішкі жан дүниесі арқау болған. Кейіннен жазушы соғыс жылдарындағы естеліктер ізімен *«Бір отрядта»* повесін жазады. С.Сарғасқаев – балаларға арналған *«Сұлутөр»*, *«Ұстаз»* романдарының және *«Достар»*, *«Сәуленің жаңа достары»*, *«Бір көшенің бойында»*, *«Сынған тіс»*, *«Ақиқат»*, *«Шындық»*, *«Көңілді балалар»*, *«Алғашқы асулар»*, *«Тәмпіш қара»* т.б. көптеген повестер мен әңгіме жинақтарының авторы.

Сансызбай Сарғасқаевтың кейіпкерлері – ауыл балалары. Ол әңгіме,

Зерделі сөз

Сансызбай Сарғасқаев – қазақ балалар әдебиетінің қаламы қайраты, көрнекті өкілі.

Даналық ойдан дән ізде

Балаңды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле.

Халық даналығы

хикаяттарында жас жеткіншектердің ой арманы, қоғамға пайдалы істері, өнер-білімге деген құштарлығы, бір-біріне адалдығы, достық қарым-қатынасы жайлы жаза отырып, оларды парасаттылыққа, қайырымдылыққа, төзімділікке, еңбекқорлыққа, өз ісіне адал болуға, адамгершілікке баулиды.

«Тәмпіш қара» – ауыл балаларының өмірін, тыныс-тіршілігін, таным-түсінігін суреттейтін туынды. Шығарма сюжетіне негіз болған оқиғалар өткен ғасырдың 30–40 жылдарын қамтиды. Повесть негізгі кейіпкердің балалық шағын суреттеуімен басталады.

Повесть: «Танысу», «Тілеп алған азап», «Әзілі ме шыны ма?», «Өкініш», «Теке қарт», «Не болды бізге?», «Бұдан кейінгі күндерде...», «Ойламаған жерден», «Үш күн қалғанда» атты тоғыз бөлімнен тұрады.

Оқиға Сұлутөрдің жағасындағы Қосарық ауылында орын алған. Жазушы ауыл үйлерін: «Біздің ауылдың үйлері – ол кезде бір-бірінен аумайтын шымнан жасалған тапал тамдар. Сырты әктелгені бірен-саран. Үйлердің аулалары да біріне-бірі ұқсас. Шым дуалмен қоршайтын. Үйге іргелес мал қора. Онан шыққан қи жаз ортасына дейін ауланың дәл ортасында шошайған мола құсап үйіліп тұратын. Ағаш атаулы атымен жоқ. Тек мектеп түбінде екі терек бар-ды», – деп суреттейді.

Жазғы шілденің ыстығында арықтың суын бөгеп, көлшік жасап, күнге қыздырынып, суға рақаттана түсетін ауыл балалары күнде көлшік жасаудан жалықпай, балалықтың бал дәуренін кешетін. Ертай мен Шаншатай да алғаш рет осы көлшік жағасында танысады. Көлшік жағасынан киімін таппаған Ертай жыларман болып, дүниедегі барлық қарғысты жаудыртып жатқанда, Иманбек теуіп жібереді. Бақырып орнынан тұра бергенде, қарсы алдына Иманбек топ ете түседі. Қайта ұмтылғанда біреу кеудесінен итеріп жібереді, әлдекімді балағаттап тұра берген Иманбекті тағы да ұшырып түсіреді. Қараса, өзін итеріп, Иманбекті ұшырып жіберген – тәмпіш қара бала. Жазушы тәмпіш мұрын қара баланы: «Дөңгелек жүзіне сүйкімді бір арай ойнап шығып, қысыңқы көзінің ноқаттай қара жанарында ерекше бір ұшқын тұрды. Ол ұшқын балаларды өз маңына үйіріп, оның ақкөңіл жанын айқара ашқандай. Сонымен бірге осы бір ұшқыннан бұрын мен көрмеген, маған тіптен беймәлім бір батылдықты аңдағандай болдым. Бейтаныс баланың түр-әлпетінде пәлендей сымбат жоқ еді. Денесі түтінге ысталғандай қара қоңыр әрі май жаққандай жылтырап тұр. Бұлшық еттері білеуленіп шығып, бүлк-бүлк

етеді. Екі шекесі торсықтай, жалпақ маңдайынан ұйысып түскен бұйра қара шашында су тамшылары күн сәулесімен таңғы шықтай жалтырайды. Қабасы да төңкере салған кесе секілді, бетінің еті де қалың. Бірақ ерні жұқа. Ақырын ғана жымып күлгенде, қаз-қатар аппақ тістері тізілген ақ моншақтай көрінеді. Оншама бойшаң да емес, төртпақ, шымыр», – деп сипаттайды. Тәмпіш қара баланың аты Шаншатай еді.

Иманбек туралы шығармада: «Біз оны «көсеу қол» дейміз. Айтса айтқандай, бойы да, қолы да ұзын бала. Өзі ап-арық. Жүргенде дәл сұрақ белгісі секілді, басын төмен салып иміп жүреді. Жағына пышақ жанығандай, терісі сүйегіне жабысып қалған. Көзі де мөліп, өлімтік малдың көзі құсап тұрады. Қысқасы, кескінсіз», – деп айтылған.

Шаншатай ауылға келіп, ауыл балаларының өміріне өзгерістер әкеледі, күнделікті тіршілігіне жан кіріп, жаңа бір дүние құшағына кіргендей әсерге енеді, қиялдың қанатына мініп, рақатқа шомылғандай күй кешеді. Шаншатай сыпайы, әдепті, ұқыпты бала екенін әр қимылынан танытып, ауыл адамдарының ықыласына бөленеді. Басқа балалар оған қызыға да, қызғана да қарайтын еді.

Шаншатайдың Ертайдан «сендер күнде не істейсіңдер?» деген сұрағына Ертай «ойнаймыз» дегеннен басқа жауап айта алмайды. Шаншатай «қырманға, егіс қосына барайық» деген ұсыныс айтады. Басында келіспеген Ертай кейінірек комбайнды көруге асығады. Бейсекүлден Ертайдың сурет салатынын, мектепте суреті ілініп тұрғанын біліп алған Шаншатай оған қарындаштарын өзімен бірге ала келуді өтінеді. Егін басында Шаншатай балаларға өз байлауын айтып, жаңа бір серпін береді. Олар масақ та тереді, бидай да баулайды, шаршағандарын да сезбейді. Олар кеш болуын тағатсыз күтетін, өйткені кешке Шаншатайдың әңгімесін тыңдап, қиял қанатында самғайтын. Шаншатай әңгімеші ғана емес, сонымен қатар әнші де болып шықты, көп ән үйретті. Шаншатайдың көмегімен Ертай «Кірпі» газетін шығарып, үлкендердің мақтауына ие болды. Пионерлердің «Октябрь газетін» балалар қолдан-қолға тигізбей оқитын болды. «Күні кеше шаң кешіп, көше кезетін, күн батса, бақшаға түсіп, қауын-қарбыз ұрлайтын, көлшіктегі лай суға түскенде ғана басы бірікпесе, жаз күндері шашылған тарыдай бытырап жүретін «сабаздар» енді оқта-текте жұдырықтасуға да мұршалары келмей, «пақыр» болды да қалды. Енді олардың күнделікті тірлігі де, ермегі де өзгерген еді». Шаншатай балаларды сапқа тұрып ән айтуға, кітап оқуға, доп ойнауға, еңбек етуге үйретті.

Ертайға Бейсекүлдің суретін салдырып, «Егін орағында» деген атаумен газетке шығуына себепкер болды. Шайтанның жоқтығын дәлелдеу мақсатымен түнде молаға барып, соққыға жығылса да, Иманбекті кешіріп, достарының қатарына қосады. Ертайдан сурет салуын, газет шығаруын тоқтатпауды сұрайды.

«Тәмпіш қара» шығармасы адамгершілікке, шыншылдыққа, еңбексүйгіштікке, қайырымдылыққа, жауапкершілікке тәрбиелейді, достықты бағалауға үйретеді.

Артық болмас білгенің

Бұл отызыншы жылдардың орта шені еді. Қызыл галстук тағып алған біздер мақтанышпен колхозды аралап жүрміз. Ал қызықты істеріміз қаншама еді десенізші! Біз кішкентай үгітшілер едік, бригадалар мен фермаларды аралайтынбыз, газеттер мен журналдарды оқып беретінбіз, жауынгерлік листоктар шығаратынбыз, концерттер қоятынбыз. Біз сауатсыздыққа қарсы күрестік, ауылшаруашылығы дақылдарының зиянды жәндіктерін құртыстық, масақ терістік. Жорыққа шығатынбыз, жас бөбектер мен қарттарға жәрдемдесетінбіз. Мұны ешқашан да ұмыта алмайсың. Мен пионерлерді тапқырлығы үшін, ұжымшылдығы мен шынайы достығы үшін жақсы көремін. Міне, сондықтан да олар менің шығармаларымның басты кейіпкеріне айналды.

С.Сарғасқазев

Тәмпіш қара (повестен үзінді)

Танысу

Содан бері талай жылдар өтті. Сол кезде мойындарына ал қызыл галстук тағып, сапқа тұрып: «Бір, екі үш... жастар – алыш күш», – деп ауыл көшелерімен ән шырқап жүретін балалардың кейбірі бұл күндері немересін сүйіп отыр. Көбі күні кешегі Ұлы Отан соғысы майдандарынан оралмай да қалды. Топырағы торқа болсын олардың!

QR

Тәмпіш қара кім? Шығармада ауыл балалары мен ауыл өмірі қалай суреттелген?

Ал күні бүгінге дейін бейнесі көз алдымда елестеп тұратын тәмпіш мұрын қара баланың тағдыры не болғаны маған белгісіз. Үлкен-кіші оны «өзіміздің тәмпіш қара» дейтін. Осы бір сөзден-ақ соншама бір ықыласты, ыстық сезімді аңғару қиын емес. Шынында да, ол өзіміздің Тәмпіш қара еді.

Ол кезде біз Сұлутөрдің етегіндегі Қосарық деген жерде тұратынбыз. Қолхозымыздың аты да «Қосарық» болатын. Бұлай деп кім, қашан қойып жүргені бізге беймәлім. Бірақ әр жерде бір шоқиған тамдардың ара-арасымен ирелеңдеп ағып жататын жалғыз арық бар болатын. Неше жылдар бойына су шайып, мүжіле-мүжіле, арнасының екі жиегі биіктеп, жарқабақтанып кеткен. Соның түбінде жылыстап аққан суды кей жерлерінен бөгеп, өзімізше терең көлшік жасап алатынбыз. Мұның өзі соншама мехнаты көп ауыр жұмыс еді біз үшін. Жазғы шілденің таңдай күйдірген ыстығында қорғалақтап жанға сая шақыратын жерің сол көлшік болса, суды бөгемеске шараң не? Былай-ақ түсейін десең, суы тым таяз.

Сөзмаржан

Мехнат – ауыр азап, қиыншылық, бейнет.

Қорынатын – қорғанатын.

Сілем – (ауыл.) сарқыншағы, қалдығы.

Тәмпіш – кішкене келген, қысқа, келте мұрын.

Тапал – аласа бойлы.

Жарқабақтану – үгілу.

Қызыл кеңірдек болу – керісу, жанжалдасу, айғайласу.

Төртбақ – дембелше, мығым денелі.

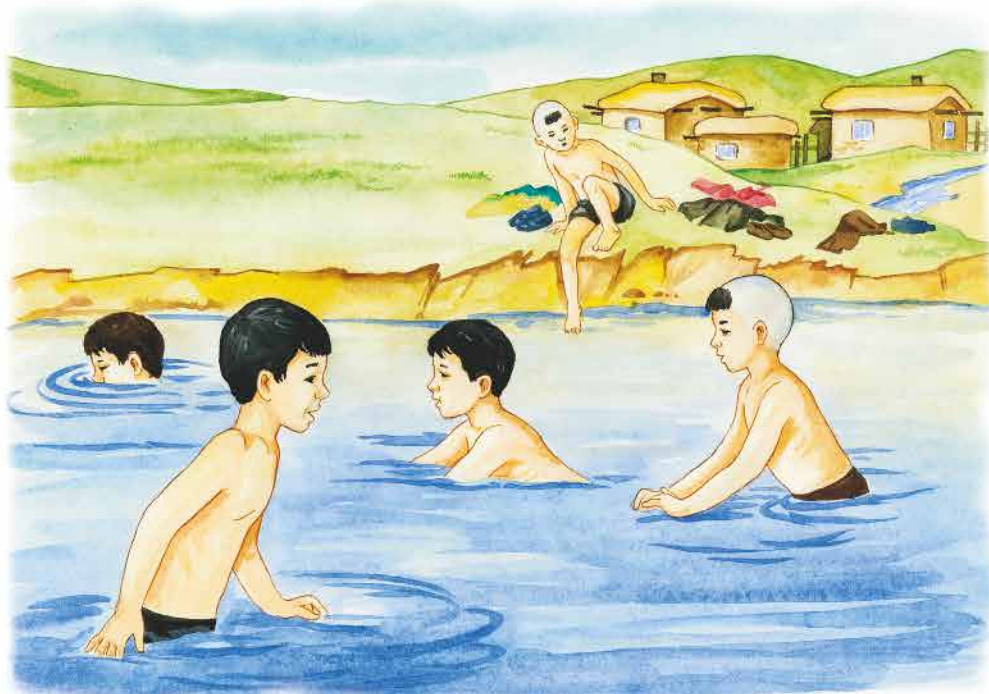
Суды бөгеу үшін, біз сол арықтың жар қабағын қопаратынбыз. Су тисе, шекердей үгіліп, су тимесе, тастай сіресіп, қатып қалатын құмдақ сары топырақ. Көлшік жасау үстінде кейде қызыл кеңірдек боп ұрсысып, кейде жағаласып та қалатын едік. Оның есесіне бөгетке толған суға рақаттанып түскенімізде көңілдегі кірбің жуылып кетуші еді.

Бірақ бұл рақатымыз көпке созылмайтын. Кешке дейін лайланған суға түсіп мәз-мейрам боп үйге қайтқанмен, келесі күні келгенде көлшігіміздің жайрап жатқанын көретінбіз. Кешегі үйген топырағымыздың сілемі де қалмай, тып-типыл болады. Түнде біреу келіп тиеп кетті ме, әлде

мына жылыстап аққан судың өзі ағызды ма, ол жағы бізге белгісіз. Арықтың жағасына тұрып алып, жатып кеп таласамыз. Ақыры бір шешімге келеміз. Ол – тағы да көлшік жасау, сонымен бірге қайткен күнде де кешкісін бөгеттің маңын торып, кім бұзғанын білу.

Ертеңгіліктегі осы байлауымыз кешке қарай божырап кететін. Шындап келгенде, аңдуға ешкім шықпайтын. Оның өз себебі бар. Біріншіден, біз бөгетті ауылдан тысқарырақ жасайтынбыз. «Шуылдап маза бермедіңдер!» – деп ауыл ортасынан жеңгейлер қуып шыққан. Екіншіден, осы араға кешкісін келіп, таң атқанша

күзетуге, шынын айтсақ, қорқатынбыз. Үшіншіден, арамыздан батылдау біреу белсене шықса, оның батылдығы үйіне барғанша еді. «Кешкісін қайда барасың? Тырп етпей үйде отыр. Күнұзақ ойыннан басқа түк білмейсің», – деп шешен немесе әжең жекірсе болды, көжектей жым болатынсың. Соның бірі – өзім едім.

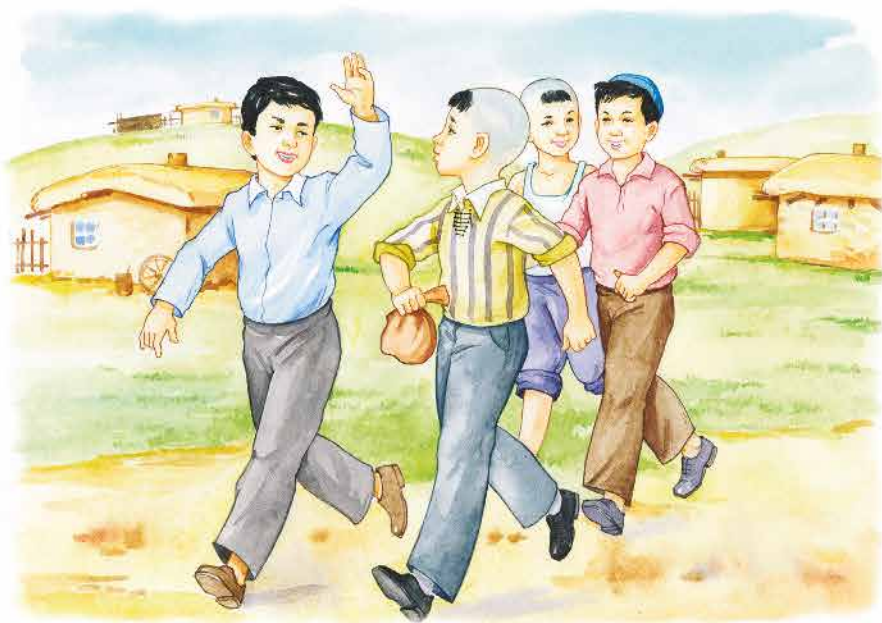
Көліш

Біздің ауылдың үйлері – ол кезде бір-бірінен аумайтын шымнан жасалған тапал тамдар. Сырты өктелгендерінің өзі бірен-саран. Үйлердің аулалары да біріне-бірі ұқсас. Шым дуалмен қоршайтын. Үйге іргелес мал қора. Онан шыққан қи жаз ортасына дейін ауланың дәл ортасында шошайған мола құсап үйіліп тұратын. Ағаш атаулы атымен жоқ. Тек мектеп түбінде екі терек барды. Жаз күндері оның көлеңкесінен қой-ешкі, бұзау арылмайтын. Атамның қыршаңқы қара биесін де, көршіміз Тілектің көк есегін де іздесең, сол арадан табатынсың.

Жасыратыны не, мектебіміз сол маңайда мақтан етерлік еңселі, биік, төбесі қызыл қаңылтырмен жабылған, терезелері де үлкен, әдемі үй болатын. Рас, едені сол өңірдегі барлық үйлердей топырақ еді. Кейіннен Келдібай деген жаңа директор келіп, ұзын залдың табанына жалтыратып тас салған. Кейін білдік, цементпен

сылатқан екен ғой. Кей күндері біз терезеден жасырынып түсіп, осы тас еденге асық ойнаушы едік.

Мектептің қарауылы Әміре деген қатып-семген жүдеу, көк көз шал еді. Шіркіннің шіңкілдеген даусы құлағыңды жаратын. Оның бір ұл, бір қызы бар. Ұлы менімен бірге үшінші класты бітірген, сол жазда. Бірақ менен үш жас үлкен. Қызы бір класс жоғары оқығанымен, жасы ересек, нағыз бойжеткен. Әміре шал көктем шығысымен-ақ, ауылдың сыртындағы бақшасына барып, күрке жасап, соған көшіп алады. Сары күзге дейін оның қарасын көрмейсің. Сонда мектепті күзету – ұлы Оңалбек пен әпкесі Күлдәрінің еншісінде. Шешесін сырқаты көп адам дейді. Өз басым көрген емеспін.

Көшікке асыққан балалар

Оңалбек екеуіміздің ымы-жымымыз бір болатын. Өзі аңқау, не айтсаң, соған сенгіш. Басқа балалар секілді шымыр емес, болбыр әрі жуас. Сондықтан өзінен кішкентайлардан да таяқ жеп қалатын. Сондағы арашашы менмін. Ал әпкесі қиқар, тілі де қыршаңқы. Қыздан гөрі ер балаға ұқсас: жауырынды келген, қол-аяғы балғадай ақ сары қыз.

Бізді жасырып мектептің ішіне кіргізетін – Оңалбек те, көре қалса, бізді тырқыратып қуып шығатын – Күлдәрі. Оның қолына

түссең, аямайды. Ұрса бір сәрі ғой, құрғырың шымшиды. Ұстаған жерін жұлып алады-ау!..

Сөзмаржан

Шаңын қағу – ұрсу.
Ым-жым – қулық-сұмдық, айла-тәсіл.

Шымыр – шыныққан, мығым.

Болбыр – сылбыр, босаң.

Колхоз (орысш. *коллективное хозяйство*) – Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында пайда болған ұжымдық шаруашылық. Сол кезеңде «колхоз» сөзі ауылдың синонимі тәрізді болды.

Айтпақшы, Күлдәрі бұраған құлағым бірнеше күн күп боп ісіп кеткенде, әжем олардың үйіне барып, шаңын қаққан көрінеді.

...Дүниені күйдіре жалмап тұрған ыссы күннен қорынатын жерің – көлшік. Суға түсіп сайран салғанда, шақырайған күнмен егеске түскендей әсерде боласың.

Бұл күні, әйтеуір, көлшігіміз бұзылмапты. Ерте бардым-ау десем де, бірнеше бала суға түсіп үлгеріп, боз топырақта аунап жатыр екен. Кейбірін танимын, кейбірін танымаймын. Танымайтын себебім, біздің колхоздан үш-төрт шақырым жерде тағы бір ауыл бар. Айналдырған он шақты үй. Оларды сиыршы

дейді. Себебі көлікке жігер аты да, мінер көлігі де – сиыр мен өгіз.

Келдім де, дереу шешініп, суға қойып кеттім.

Көп ұзамай бұл арада балалар құжынап кетті. Суды шалпылдатып шашамыз, сүңгіміз. Жүгіріп барып топыраққа аунаймыз, тіптен тамаша!

Осы арада ойламаған жерден шатақ шықты. Су қызығымен жүріп, әбден тоңғанымды білмеппін. Енді жағаға шығып, киінбек боп, жейдем мен шалбарымды іздесем, ұшты-күйлі жоқ. Шашылып жатқан балалардың киімдерінің арасынан да таппадым. Әбден жыларманға келіп:

– Ой, әкеңнің... Кім тықса... Қолы сынып, аузына жетпесін, бар пәлекет басынан кетпесін. Көзін шел бассын. Омақасып, тоңқалаң ассын. Мұрны пұшық болсын, көзі қысық болсын!.. – деп қарғысты жаудырдым-ай кеп.

– Ей, сен не оттап отырсың! – Дауыс желке тұсымнан шықты. Қарасам, Иманбек. Қасында Оңалбек тұр. «Тыққан осы» дегендей көзімен белгі беріп, қасын қағады.

– Сенің не шаруаң бар? – дедім Иманбекке.

– Кімді қарғадың?

– Кім жасырса, соны. Шығар күнді көрмесін, жер бетінде тірі жүрмесін. Осы көргені көп болсын, үрім-бұтағы жоқ болсын! – деп, тағы да шұбыртып ала жөнеліп ем.

– Міне, саған жоқ болған! – деп, Иманбек жауырынымнан теуіп жіберді. Арқамды сипалай бақырып мен де орнымнан ұшып тұра беріп ем, Иманбек қарсы алдыма топ ете түсті.

– Әй, әкеңнің... – деп, төне бергенім сол еді, біреу:

– Тоқта! – деп, кеудемнен кейін серпіп итеріп жіберді.

Иманбек те әлдекімді балағаттап тұра бергенде, тағы да жерге жұлынынан түсті. Сонда ғана барып байқадым, Иманбекті ұшырып түсірген де, мені итеріп жіберген де тәмпіш мұрын қара бала.

Ол жығылып жатқан Иманбекті иығынан ұстап, көтеріп алды да:

– Қане, қайқай! – деді сабырлы зілді үнмен. – Түйедей болып, ұялсаң етті!

Міне, қызық! Әншейінде әркімге бір тиісіп, орынды-орынсыз қоқаңдай беретін қылжақбас Иманбек жүні жығылған әтешше тілге келместен тайып тұрды.

Ал енді тәмпіш мұрын қара балаға келейік. Кетіп бара жатқан Иманбектің артынан біраз қарап тұрды да, басын шайқап, мырс етіп күлді. Әлгі бір қадалған көзіндегі суық айбардан із қалған жоқ. Дөңгелек жүзіне сүйкімді бір арай ойнап шығып, қысыңқы көзінің ноқаттай қара жанарында ерекше бір ұшқын тұрды. Ол ұшқын балаларды өз маңына үйіріп, оның ақ көңіл жанын айқара ашқандай. Сонымен бірге осы бір ұшқыннан бұрын мен көрмеген, маған тіптен беймәлім бір батылдықты аңдағандай болдым.

Бейтаныс баланың түр әлпетінде пәлендей сымбат жоқ еді. Денесі түтінге ысталғандай қара қоңыр, әрі май жаққандай жылтырап тұр. Бұлшық еттері білеуленіп шығып, бүлк-бүлк етеді. Оның суға түскенін байқамасам керек. Екі шекесі торсықтай жалпақ маңдайынан ұйысып түскен бұйра қара шашында су тамшылары күн сәулесімен таңғы шықтай жалтырайды. Қабағы да төңкере салған кесе секілді бетінің еті де қалың. Бірақ ерні жұқа. Ақырын ғана жымиып күлгенде, қаз-қатар аппақ тістері тізілген ақ моншақтай көрінеді. Оншама бойшаң да емес, төртпақ, шымыр.

Балалар Иманбек ұзап кеткенше артынан ысқырып, келемеждеп мәз боп жатқанда, әлгі бала күлімдеген бойы маған қолын ұсынды:

– Кел, танысып қояйық. Менің атым – Шаншатай.

Сөзмаржан

Шел – көздің қарашығын жауып тұратын ақшыл еті.

Жұлынынан түсу – мұрттай ұшу, жалп етіп құлау.

Ноқат – кішкентай ғана қара дақ, нүкте.

Төртпақ – дембелше, мығым, денелі.

Шымыр – жұмыр, мығым.

– Менің атым – Ертай.

Екі алақан енді ешуақытта ажырамастай шарт етіп қабысты. Қолы темірдей қатты екен.

Тілеп алған азап

...Кешкісін біз Шаншатайдың әңгімесін тыңдайтынбыз. Ал оның білетіні көп еді, оның бәрі біз үшін жаңалық еді. Батыр пионер Павлик жөнінде де біз сонда алғаш рет Шаншатайдың аузынан естіп ек.

Ол әңгімені қалай айтады десейші! Кәдімгі бір шым-шытырық оқиғасы мол ертегі тыңдағандай әсерде қалатынсың. Ертегі көбіне

жын-шайтан, дию-жезтырнақтарымен үрей шақырса, кейде түсіңе кіріп шошытса, Шаншатайдың әңгімелерін естігенде, тәтті бір қиял тербеп, сол қиял қайығында кейде жүзіп, кейде сол қиял қанат бітіріп, самғап ұшқандай болатынсың, бірде: «Шіркін-ай, Павликтей пионер болсам!» – деген арман жетелесе, енді бірде сонау ну тайгада Комсомол қаласын салып жатқан аға-әпкелердің қасында жүрсемші деп ойға бататынсың.

Шаншатай әнші екен. Сыбызғыдай сиқырлы даусы құлағымда тұр әлі. Ол бізге көп ән үйретті. Енді біз ертеңгісін жұмысқа сап түзеп, ән шырқап баратын болдық. Кешкілікте әнмен ораламыз...

Мен әкелген бояу қарындаштар да кәдеге жарады. Бір күні Шаншатайдың айтып көрсетуімен мен үлкен ақ қағазға «Кірпі» деп бадырайтып жаздым да, тұсына кірпінің суретін салдым. Ал сонан соң...

Сонан кейін оны Қызылқұрдағылардың көрмегені де, ондағы жазуды оқымағаны да қалмаған болар.

Алғашқы газетімізді жұрт тамақ ішетін бастырманың жалпақ діңгегіне жапсырғанбыз. Оқығандар қыран күлкіге батты. Қарғыс сөздер де шығып-шығып қалады. Бірақ жұрт дән риза. Алғыс сөздер де жауды.

– Шешектің тілі келімдәрідей ащы екен...

– Жә, өйтпе... Жұмыстан гөрі ұйқыны тәуір көретінің өтірік пе? Айтшы, кәне!

Бағалы дерек

Пионер – француз тілінде «бастаушы» деген ұғымды білдіреді.

Қазақстанда пионерлер ұйымы 1922 жылдың 26 қарашасында құрылды. Пионерлер қатарына оқуда озат, тәртіпті, қоғамдық іске белсене қатысатын оқушылар қабылданды. Пионер екендігін айқындайтын белгі – үшбұрышты қызыл галстук.

– Әй, мынау біздің Шәймен бе? Ой, дәйт дерсің! Тасбақаға мініп, жарбиюын шіркіннің!

– Бетім-ау, үлкен Жәкемді неғып қойған?

– Ха-ха-ха... ха-ха.

– Хы-хы... хі...

– Ой, айналайындар! Ой, көсегелерің көгерсін, көп жасағырлар! – деп, апамның иіріп қойған шуда жібіндей домалана қалған бригадиріміз батасын да, алғысын да жаудырып жүр. – Міне, жігіт деп осыларды айт. Жұмыс та қолынан келеді. Сауыққа да кенелтті. Енді, міне, жалқауларды қатырды, бөлем... Ой, айналайын!.. Ой...

Сөздің көркі – мақал

Әдептілік – ардың көркі.

Әдептілік, ар-ұят –
Адамдықтың белгісі.
Тұрпайы мінез, тағы жат –
Надандықтың белгісі.

Мұнан соң мен есірмей кім есірмек. Сөзге тоқтауы жоқ Бейсекүлге пысқырып қарар емеспін. Тіптен, оның да суретін салып іліп қоймақ ойым бар. «Бөлем, бір шыж-быж болсын!».

Мұныма Шаншатай тоқтау айтты:

– Бұлай етуге болмайды. Бейсекүл жалқау емес. Кіп-кішкентай боп алып масақты қалай тереді.

– Терсе ше? Ал тілі ше... шиқандай... – деп көріп ем.

– Болмайды! – деді Шаншатай шорт кесіп, – тым мақтаншақпысың, ө?

Мына сөз инедей қадалды. Тасқындаған көңілімді басып тастады. Үнсіз жатқан қызбалық осы сәтте сумаң етіп шыға келді.

– Мен бе мақтаншақ? – дедім тіксініп келіп. – Сен өзің тым әлдекімсің бе, білдің бе? Мә, қағазың өзіңе...

Мен оралған бірнеше қағазды лақтырып тастадым да, сырт беріп жүріп кеттім. Осыныма өкініп, опық жеймін-ау деу жоқ. Қыр көрсетіп барамын.

Шаншатайда үн жоқ. Түсі де өзгермеді. Ештеңе болмағандай, шашылған қағаздарды жинап алды да, күркеге беттеді. Жас та болса, өзін қалай ұстайды десейші!

Сонымен, мен ол күні жұмысқа шыққам жоқ.

Үйге кетіп қалуға бірер оқталдым да, ол райымнан тез қайттым. «Қашқын...» – деп балалар мазақтап жүрсе қайтпекпін. Бейсекүлдің өзі-ақ бүкіл Қосарық пен Сұраттың өңіріне жайып бітер.

Кеудемнің түпкірінде: «Шаншатай менен кешірім сұрап жалынар», – деген үміт шоғы да бықсиды.

Не дерімді білмедім. Аузыма түскені:

– Ішім, – дедім тыжырынып.

– Ой, қызталақ, ауырған адам өстіп жата ма екен?

– Күнге қыздырынып.

– Көне, тұр, – деді бригадир. – Көне, менің күркеме жүр. Сонда көрпе-жастық бар, оранып жат.

Амал жоқ. Сау басыма сақина тілеген – өзім. Сөлбіреп бригадирдің алдына түстім.

Сол күні кешті батыра алсамшы. Әшейінде шатынап тұратын бригадир де сол күні мейірімді бола қалыпты. Көрпеге қымтап орап, қос басында жүретін Ләйлім деген кемпірге тапсырды...

Балалар не десе, о десін, мана қолымды бір сілтеп, ауылға кетіп қалуым керек екен. Осы кезде бригадирдің «суретші жігіт» деген сөзі есіме түсті. Бригадир айтты дегенше, менің өнерім ауызға ілініп, бүкіл ауылға жайылды дей бер. Дәл қазір көрші қатындар әжемді ортаға алып, немерең суретші болды деп бізден қорып сақтап жүрген қарындағы майдың аузын аштырмасына кім кепіл? Біздің ауылда еріннен шыққан сөз от тиген қау секілді лап ете түсетін әдеті ғой. Осындайда әлгі Шаншатай айтқан сонау Мұзды теңізге безіп кетсең, шіркін.

Түу, тағы да Шаншатай ретсіз жерде ауызға ілігуін! Жә, мен енді оған жоламаспын. Өзінше кісімсіп... Ол менің қандай екенімді білмейтін болар!

Мен көрпені басыма тарта жамылып, саңылауынан көңілді бей-жай етер ми қажайтын ойлар кірмесін дегендей тұмшаланып алып едім, тарамыс кемпірге жан біткендей:

– Қарағым-ай, тер шығайын деді ме? Көп тыпыршып ең, жаныңа қатты батқан ғой. Енді тыншысың, – деп, бәйек ұрды да қалды.

Ішімнен кіжініп мен жатырмын. Тұра салып, сыртқа безіп кетейін десем, мына кемпірдің тіріде айырылатын түрі жоқ. Бригадирдің сөзі дәл Құдайдың өзі берген жарлық секілді оған.

Көзім ілініп кетіпті, әбден су-су болып терлеппін. Күркенің іші қараңғы тартқан. Қасымда күн ұзақ күзетіп отырған кемпір көрінбейді. Күркенің алдында әлдекімдер сөйлеседі. Мына шіңкілдек дауыс, әрине, Бейсекүлдікі. Не дер екен, құлағымды түрдім.

Сөзмаржан

Тарамыс – мұнда: еті қашқан, арық.

Күрке – шағын баспана, қос.

Кісімсу – өзінше болу, бөлсінү, дандайсу.

Қау – тығыз өскен қалың ну шөп, боз.

– Жіберіңізші, бір-ақ ауыз сөзім бар, – деп жалынады ол. Күбірлей сөйлеген дауыс кемпірдікі:

– Жібермеймін, мазасын алма, күн ұзақ дөңбекшіп, әлгінде ғана тыншықты.

– Ол сап-сау, – дейді Бейсекүл күліп. «Мәссаған, безгелдек! Менің өтірік ауруымды Шаншатай айтқан ғой, шамасы». Енді Шаншатайға деген жыным қатты қозды. Дәл қасымда тұрса, тұмсығын бұзар едім.

Кемпір ашуға мінді.

Сөздің көркі – мақал

Жақсы өз басынан
кереді,
Жаман жолдасынан
кереді.

Бітер істің басына
Жақсы келер қасына.

Бағалы дерек

Балалар мен жасөспірімдерге арналған республикалық «Ұлан» газеті алғаш 1930 жылы «Пионер» атауымен жарық көрген. 1937 жылдың наурыз айынан газет «Октябрь балалары» деген атаумен шыға бастады. 1941 жылы соғыс жағдайына байланысты газет өз жұмысын тоқтатады. Тек 1946 жылдан «Қазақстан пионері» деген атаумен қайта жарыққа шықты. Тәуелсіздікке қадам басқан 1990 жылдан бастап газет «Ұлан» болып өзгертілді.

wikipedia.org

– Шіңкілдемей бар әрмен, о несі түге, бірінен соң бірі келіп.

«Е, басқа балалар да келген екен ғой. Қап, мына кемпірді-ай!»

– Ертай, – деп дауыстады Бейсекүл.

«Ә», – дей жаздап, аузымды баса қойдым. «Мұның не?» – деп кейідім өзіме-өзім. – «Шалқиып жатысың мынау. Мені жұрт ауруға санады. Әй осы...»

Тыңдап жатырмын. Кемпір есік алдынан кетер емес. «Бұл шіркін тамақ ішпей ме?» Осы кезде менің ішім шұрылдады. Таң атқалы нәр татпасаң, қарның ашпақ тұрмақ, қабысып қалар. Мана бригадирдің:

– «Көзің ауырса, қолыңды тый, ішің ауырса аузыңды тый» деген. Жігіт емессің бе, бүгінше шыда, – дегені бар.

Біrer рет суыған қызыл күрең шай бергені болмаса, күнұзақ кемпір нәр татырмады.

Енді неде болса, түнді күтпек болдым. Ендігі байлам – «тысқа шығам» деу, сонан соң тайып тұру.

Тағы да біреулер күңкілдесті.

– Әже мен Ықсанмын ғой, көрейін бе? Кемпір сөзге келмей жалпақтап:

– Кіре ғой, ақырын... ұйықтап жатыр, – деді сыбырлай сөйлеп. – Оятпа.

Көрпені қымтай түстім.

– Әй, Ертай, – деді Ықсан қасыма келіп. Мен үндемедім.

– Оятпа, – деді біреу. «Ойпырмау, бұл Шаншатай ғой». – Мана жүзі тым жабырқау еді. Қатты ауырып қалмаса нетті. – Даусында қатты қамығу бар. Әлгінде ғана жазғырып ем. Тіпті төбелеспек те болдым-ау. Әй, осы ұшқалақтығым-ай!

– Жай ауырған болар, – деді біреу.

– Кім білсін... Мен оған «Октябрь балаларын» әкеп ем.

Құлағым елең ете қалды. Пионерлердің сонау Алматыда шығатын осындай газеті барын естігем, оны Шаншатайдың өзі айтқан.

– Ол газетте өлең де, әңгіме де, суреттер де басылады. Сен суретті көп сал. Жақсысын сонда жібереміз, сөзсіз басады, – деген еді. Енді, міне, сол газеттерді алып келген. «Айтпақшы, бұл бүгін ауылға барған болды ғой. Әйтпесе газет бұл араға қайдан келмек?».

– Жазылар, – деді Ықсан. – Ұйықтап жатыр ғой.

– Жазылса жақсы болды, – деді Шаншатай. – Мен бүгін оны ренжітіп алып ем. Енді сөйлеспес те.

– Қайда барар дейсің. Өзіміз білетін Ертай ғой.

«Әрине, – деймін мен іштей, – қайта мен ренжіттім ғой сені. Тұра салып, айтсам ба екен... Тұу, осы жеңілтектігім-ай!».

– Мазасын алмайық, – деді Шаншатай, – ұйықтасын.

Енді маған ұйқы келер ме? Желіктіріп кетті емес пе! Жо-о, енді жату... Бірақ екінші ой дымымды құртты. «Бүкіл жұрт сені ауру дейді. Мұның не?».

Сол түнгі өзім тілеп алған «азапты» бастарыңа бермесін!

Бағалы дерек

Сансызбай Сарғасқаев – қазақ балалар әдебиеті ірі классиктерінің бірі. Ол – шын мәнінде өзінің барша шығармашылық талантын жас достарына сарқа арнаған қаламгер, пионер өмірінің жыршысы.

Кел, аралас еңбекке,
Елмен жетіс,
Елге жеміс бермекке, –

деп, Ілияс ақынның өлеңін айтып, жас достарымен бірге ата-аналарына қолғабыс жасауға барған. Балалар кешке дейін еңбек етіп, күркеде тыныстап жатқанда, тарамыстай арық, аласа бойлы, шашын тақырлап алдырған, басына оюлы тақия киген қаршадай бала сия қарындаштың ұшын жалап-жалап қойып, түзу жол бетіне: «Бүгін Красногор мектебінің төртінші класында оқитын пионерлер егіс даласына масақ жинауға шықты. Алғашқы күні 130 килограмм масақ өткізді. Пионерлер өртке қарсы қарауыл қойды», – деп жазды. Арада бірнеше күн өткенде оның осы хабары «Октябрь балалары» (қазіргі «Ұлан») газетінің бетінде жарияланды. Міне, он бір жасында он бір жол хабары республикалық газетте жарық көрген бала қаламгер кейін аты айдай өлемге кеңінен мәшһүр болған үлкен жазушы Сансызбай Сарғасқаев еді.

Ө.Қалдыбаев

1. Жазушы Сансызбай Сарғасқаев туралы қандай мәлімет алдыңдар?
2. «Төмпіш қара» шығармасында қай кезең суреттелген?
3. Төмпіш қара деген кім? Оның портреті қандай?
4. Ертай Шаншатаймен қандай оқиға кезінде танысты?
5. Ауыл балаларының арманы қандай?
6. Шаншатай балалар өміріне қандай өзгерістер әкелді?
7. «Октябрь балалары» газеті туралы не білдіңдер?
8. Қандай балалар басылымдарын білесіңдер?

1. Шығарма неліктен «Төмпіш қара» деп аталған?
2. Ертайдың «ауруының» себебі неде?
3. Төмпіш қараның ауыл балалары өміріне өзгеріс әкелу себебін түсіндіріңдер.
4. Шығармаға сатылай-кешенді талдау жасаңдар:
 Жанр:
 Тақырыбы:
 Идеясы:
 Композициялық құрылымы: оқиғаның басталуы, байланысы, шиеленісуі, шарықтау шегі, шешімі.
 Көркемдік ерекшеліктері: теңеу, эпитет, фразеологизм.
5. Шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
6. Повесть кейіпкерлеріне тән қасиеттерді топтастыру сызбасы арқылы көрсетіңдер.

1. Оқулық пен хрестоматияда берілген тараулар мазмұнына сүйене отырып, «Үш түрлі күнделік» кестесін толтырыңдар.

Мәтіннен ерекше әсер еткен немесе ой салған дәйексөз келтіру	Қандай ой тудырды? Осыған байланысты қандай сұрақ туды?	Түсінік

2. Портреттік мінездеме арқылы кейіпкерлердің іс-әрекетін сипаттаңдар.

Портреттік мінездеме	Кейіпкердің іс-әрекеті

3. Топтарға бөлініп, «Тыңдайтын үшбұрыштар» (спикер, интервьюер, хатшы) ойынын ойнаңдар.

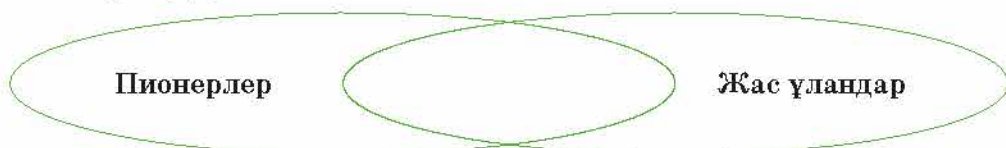
4

Талдау

1. «Венн диаграммасын» қолданып, Шаншатай мен Ертайға салыстырмалы сипаттама беріңдер.

2. Повестегі пионерлер мен қазіргі жас ұландарды салыстырыңдар.

3. Шаншатай мен Иманбекті салыстырыңдар.

4. Шығармада үлкендерге құрмет, кішіге ізет, сыпайылық, әдептілік қалай көрініс тапқан? Мысалдар келтіріп, ұлттық құндылықтар тұрғысынан талдаңдар.

5

Жинақтау

1. Қабырға газетін шығарыңдар. Газеттеріңде қандай өзекті мәселелерді қарастыра едіңдер?
2. «Достық – асыл қасиет» тақырыбында әдеби эссе жазыңдар.

3. Повесть мазмұны бойынша Marvel, Bitstrips, Comic Master құрылғыларының көмегімен электронды комикстер жасаңдар.
4. Иманбектің әрекетін қалай бағалар едіңдер? «Біздің арамызда Шаншатай, Ертай, Иманбек сияқты балалар бар ма?», «Біз бос уақытымызды қалай өткізіп жүрміз?» деген сұрақтарға жауап іздеп көріңдер.

6

Бағалау

1. Кеңес үкіметі кезінде мектеп жасындағы балалар батыр пионер, комсомолдарды идеал тұтқан. Ал қазір сендердің үлгі тұтатын, ұқсауға тырысатын идеалдарың бар ма? Олар кімдер?
2. Шығармада автор бейнесі қандай рөл атқарады? Пікір алмасыңдар.
3. Қай кейіпкердің бойынан өзіңе үлгі алатындай жақсы қасиеттерді байқадыңдар? Өз ойларыңды білдіріп, сыни шолу жазыңдар.

Кітапсүйерлер үшін

Сансызбай Сарғасқаевтың «Сұпутөрдің балалары» кітабы кейіпкерлерімен танысыңдар (<https://kazneb.kz>).

Әдебиет теориясы

Балалар әдебиеті туралы түсінік

Балалар әдебиеті – балаларға арналып жазылған әдеби шығармалар. Сондай-ақ, балаларға арналып арнайы жазылмағанымен, олардың ойлау, түсіну қабілетіне, талғамына, арман-қиялына әсер етіп, оларды өзіне тартатын көркем шығармаларды да балалар әдебиетінің қатарына жатқызуға болады. Мұндай шығармалар оқиғасының қызықты да тартымдылығымен, композициясының ширақтығымен ерекшеленеді. Тілі жеңіл, көркем, түсінікті, айқын әрі әсерлі болуы тиіс. Балалар әдебиетінің негізгі мақсаты: жас буынның санасезімін оятып, ақыл-ойын дамыту, оларды адамгершілікке, отансүйгіштікке, т.б. ізгі мұраттарға баулу. Балалар әдебиеті – жасөспірімдердің

эстетикалық талғамын дамытатын көркем шығармалар ғана емес, оның сырлас досы, қорғанышы және ақылшысы да болып табылады. Олар, негізінен, мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балаларға лайықтап жазылады.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

Қазақ балалар әдебиеті өкілдері мен олардың шығармаларын атаңдар.

Тарауды қорытындылайық!

- I. М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы бойынша төмендегі тапсырмаларды орындаңдар.
 1. Поэмада айтылған ұлттық құндылықтарға мысалдар келтіріп, түсінік беріңдер.

Ұлттық құндылықтар	Түсінік

2. Поэмадан өздеріңе ерекше әсер еткен бір көріністі Autodesk SketchBook, Canva немесе басқа платформаларда суреттеп көрсетіңдер. Суреттер мазмұнын шығармадан қысқаша үзінді немесе ақпарат қосу арқылы ашыңдар.
3. Абылай хан бейнесіне салыстырмалы талдау жасаңдар.

С.Сейфуллин. «Көкшетау» поэмасы	М.Жұмабаев. «Батыр Баян» поэмасы
Әйтеуір, расы сол: Көкшетауды Ел шапқыш хан Абылай мекен еткен... Хан деген жерге тамған қанға құмар, Дірілдеп өлім күткен жанға құмар. Жазықсыз бейпіл жатқан елді шауып, Типыл ғып жер күңгіренткен даңға құмар.	
Абылай ханға қандай қасиеттер тән болған?	

II. М.Әуезовтің «Көксерек» повесін (оқулықта 128–146-беттер, хрестоматияда 129–141-беттер) оқып, сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындаңдар.

1. Повесть мазмұны бойынша 6 неліктен сұрағын құрастырып, дәлелді жауаптар тұжырымдаңдар.
2. Шығармада Шыңғыстаудың табиғаты қалай суреттелгеніне назар аударыңдар, жазушы шеберлігі туралы ойларыңмен бөлісіңдер.
3. Жазушы қасқырлар мекенін, олардың күнкөрісін қалай бейнелеген? Үзінділерді тауып оқыңдар. Сұлу табиғат көріністері мен жыртқыш аңдар тіршілігін қатар суреттеудегі қаламгер шеберлігі туралы пікірлесіңдер.
4. Шығарма эпизодтары негізінде Көксеректің жыртқышқа тән белгілерінің пайда болу, даму реттілігін, тағылық қылықтарын графикалық редактордың көмегімен көрсетіңдер.
5. Құрмаштың әрекетін қалай бағалайсыңдар? Көксеректің қолға үйренбеуінің себебі неде деп ойлайсыңдар?
6. Қолға үйретілген Көксеректің жауыздық әрекетке баруына не себепкер болды? Көксеректің өзін асыраған Құрмашқа шабуы қандай ойларға жетелейді? Құрмаштың Көксеректі тануы мүмкін бе еді?
7. Жазушының орнында Көксерек пен бала Құрмаштың кездесуін қалай суреттеп, аяқтар едіңдер? Өздерің құрастырған оқиға желісі бойынша «хикаялар тізбегін» құрыңдар.
8. Егер Көксерек сөйлей алса, адамдарға не айтар еді? «Көксеректің адамдарға айтары...» тақырыбында ойларыңды ортаға салыңдар.

III. Қ.Қайсеновтің «Жау тылындағы бала» повесін (оқулықта 154–164-беттер, хрестоматияда 141–163-беттер) оқып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Серік пен Бористің бойынан барлаушыларға тән қандай қасиеттерді көрдіңдер?

Кейіпкер	Іс-әрекеті	Барлаушыға тән қасиет
Серік		
Борис		

2. Жау тылындағы балалардың партизандар тапсырмасын орындаудағы бір сәтін өз көзқарастарың тұрғысынан дамытып жазыңдар. Серік пен Бористің орнында сендер қандай әрекеттерге барар едіңдер?
3. Қ.Қайсеновтің «Жау тылындағы бала» повесінен алған әсерлеріңді авторға хат түрінде жазыңдар.

IV. С.Сарғасқаевтың «Тәмпіш қара» повесінен берілген үзінділерді (оқулықта 171–185-беттер, хрестоматияда 163–174-беттер) оқып шығып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. «Ешкім атап сайламаса да, Шаншатай біздің командиріміз секілді. Көбіне соның айтқаны болады». Балалар арасындағы Шаншатайдың беделі туралы ойларыңды 3–4 сөйлеммен жеткізіңдер.
2. «Ауылға келген соң, баяғыдай бытырап кеткеніміз жоқ. Күнде ертеңгісін ешкім айтпаса да, қос теректің қасына жиналамыз. Осы арада бір күнді қалай өткізуді жоспарлаймыз». Балалардың орнында сендер қандай әрекеттер жасар едіңдер? Ойларыңды 3–4 сөйлеммен жеткізіңдер.
3. «Сонымен, біздің өмірімізге тағы бір жаңалық енген еді». Балалар өміріне енген жаңалықтар туралы айтып беріңдер.
4. «Тәмпіш қара бала әбден сүрлеу болған біздің бұрынғы әдетімізді лездің арасында өзгертті». Осы пікірмен келісесіңдер ме? Пікірлеріңді нақты деректерге сүйене отырып жазыңдар.

Келісемін, өйткені...

Келіспеймін, себебі...

5. «Осы күні жазушының шығармасына қойылған жақсы фильмді көргенде, үйге келіп, сол шығарманы тағы да оқимыз ғой. Сан оқыған шығармаң енді саған жаңа бір қырымен көрініп, әсер етпей ме?» – деген Ертай пікіріне қатысты өз көзқарастарыңды білдіріп, ойларыңды дамытып жазыңдар.
6. Шаншатайды қалай елестетесіңдер? Тәмпіш қараның іс-әрекеттері мен өмірге деген көзқарасына қарап, мінезін анықтаңдар. Жазушы Шаншатай образын сомдауда қандай сөздер, сөз тіркестерін, көркемдегіш құралдарды қолданған? Шығармадан мысалдар келтіріңдер.
7. Ертай: «Мені ойға қалдырған осылар еді...», – дейді. Ертайды қандай ойлар мазалайды?

IV ТАРАУ

ТУҒАН ӨЛКЕ ПУБЛИЦИСТИКА БЕТТЕРІНДЕ

Бұл тарауда сендер:

- Қазақстан өңірлеріндегі газет-журнал беттеріне әр жылдары шыққан мақалаларды оқып, публицистикадағы туған өлкенің тыныс-тіршілігімен танысасыңдар;
- туған өлкеміздің дамуы мен гүлденуі – халқының, сол жердің тұрғындарының, әртүрлі мамандық иелерінің ерен еңбегінің арқасы, сол себепті әр өңірден шыққан батыр, ғалым, ұстаз туралы мақалаларды оқып, талдайсыңдар;
- Жеңіс туын желбіреткен қазақтың қаһарман ұлы Рақымжан Қошқарбаев ерлігінің куәсі болып, тұлғалық болмысын гуманистік тұрғыдан танысыңдар;
- тұңғыш фарабитанушы Ақжан әл-Машанидің ғылыми-шығармашылық еңбегі туралы сыр шерткен мақала мазмұнына терең бойлап, тарихи және көркемдік құндылығын бағалайсыңдар;
- ардагер ұстаз Құмаш Нұрғалиұлы туралы мақаладан соғыстың отты жылдарын басынан өткізген қайсар жанның өмір үшін күресі, еліміздің білім саласына қосқан үлесі туралы ой қорытасыңдар;

Ұлы Отан соғысы кезінде майданға 1 200 000 қазақстандық аттанса, шамамен олардың 600 мыңы үйлеріне оралған жоқ. Бейбіт өмір үшін өшпес ерлік жасап, Отан үшін жанын пидеткен ерлер есімі ел есінде сақталып, есімдері тарих беттеріне алтын әріптермен жазылды. Жас офицер Рақымжан Қошқарбаев жауынгер Григорий Булатовпен бірге жаңбырдай жауған оқ пен оттың арасынан аман өтіп, ең алғашқы болып Рейхстагқа ту тіккен. Жеңіс туын желбіреткен қазақ жауынгерінің ерлігі туралы ой тербеген қаламгер мақаласына кезек берейік.

ЖЕҢІС ТУЫН ТІККЕН БАТЫР

РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВ
(1924–1988)

Сөзмаржан

ГУЛАГ – еңбекпен түзеу лагерьлері. КСРО-да 1930 жылы Сталиннің бұйрығымен пайда болып, 1921–1953 жж. 4,1 миллион адам қамалды. Көбі не саяси, не қылмыстық айыпкер емес, қарапайым еңбек адамдары, «Үлкен террордың» құрбандары еді. Олар «халық жауы» болып саналды.

Естеріңізге түсіріңдер:

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан туралы не білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Мақала кейіпкері Р.Қошқарбаев қандай ерлік жасаған?

Екінші дүниежүзілік соғыста ерліктің ерен үлгісін көрсетіп, Кеңес Одағының Батыры атанған отандастарымыз аз емес. Алайда кеудесін оққа тосқан апайтөстеріміздің кейбірі көзі тірісінде батыр атағын алған жоқ. Бірақ бұл олардың даңқын аласартпады, керісінше, ақиқат ашылған сайын халықтың шексіз құрметін артыра түсті. Солардың бірі әрі бірегейі – Рақымжан Қошқарбаев.

Рақымжан Қошқарбаев 1924 жылы Ақмола облысы Тайтөбе ауылының маңындағы қыстақта дүниеге келген. Төрт жасында анасы дүниеден өтіп, әкесі жалған саяси жаламен сотталып, ГУЛАГ лагеріне айдалған. 13 жасында жетім қалған Рақымжан Тайтөбе балалар үйінде тәрбиеленеді. Соғыс басталғанда

ол 16 жаста болыпты. 1942 жылдың тамызында 18 жастағы боз-бала Қазақстан және Орта Азия сарбаздарын әскери даярлықтан өткізетін Көкшетау қаласындағы атқыштар полкіне алынып, осы жерде 1943 жылдың жазына дейін болады. Одан соң оны Ресейдің Тамбов қаласындағы жалпыкомандалық жаяу әскер училищесіне оқуға жібереді. 1944 жылдың қазанында кіші лейтенант Қошқарбаев училищені үздік тамамдап, майдан шебіне қосылды.

1945 жылы 16 сәуірде Рақымжан Қошқарбаев басқарған шабуылшы взвод Одер өзенінің батыс жағалауында орналасқан Гроенойндорф елді мекеніндегі жаудың бетін қайтарады. Жау кеңес әскерін ілгері жылжытпай тоқтаусыз оқ жаудырып тұрғанда, атылған оқтың астымен жорғалаған Қошқарбаев взводы немістің тұрағының үстінен түсіп, олармен бетпе-бет соғысады. 40 немісті жайратып, үлкен калибрлі 3 пулеметті қолға түсіреді. 1945 жылдың 29 сәуірінде Шпре өзені маңында қанды қырғын болады. Тағы да жауға Рақымжан Қошқарбаевтың взводы тойтарыс береді. Осылайша Одерден басталған шайқас Рейхстагқа дейін жалғасады. Осы аралықта Рақымжан Қошқарбаевтың взводы 200 фашистің көзін жойып, 184-ін қолға түсіреді. Майдан даласында жаудың 14 зеңбірегін, 27 үлкен калибрлі пулеметті, одан бөлек көптеген мылтық, оқ-дәріні тәркілейді. Осы ерлігі үшін Рақымжан Қошқарбаевтың взводы «Бірінші дәрежелі Ұлы Отан соғысы» орденімен марапатталады. Соғыстың соңына қарай лейтенант Рақымжан Қошқарбаев 150-атқыштар дивизиясы құрамындағы 647-атқыштар полкінің барлау взводының командирі болады. Осы кезде шапшаң әрі көзсіз батырдың есімі майдан шебінде аңыздай тарайды.

Рақымжан Қошқарбаев Берлин операциясы кезінде асқан ерлік көрсетті. 30 сәуірде жауынгер Григорий Булатов екеуі кеңес әскерлері арасынан Рейхстагқа бірінші болып жетіп, Жеңіс туын тікті. Осы ерлігі үшін лейтенант Рақымжан Қошқарбаев пен жауынгер Григорий Булатов Кеңес Одағының Батыры атағына ұсынылды. Алайда оған тек «Қызыл Жұлдыз» ордені берілді.

Осы жерде сәл шегініс жасағанымыз дұрыс болар. Соғыс аяқталып, бейбіт өмір тіршілігі өз ағынымен жүріп жатты. Ұлы Отан соғысын басынан аяғына дейін өткерген даңқты Бауыржан Момышұлын сол зұлматта асқан ерлік көрсеткендердің еңбектерінің лайықты бағаланбағаны қатты толғандыратын. Сондай батырлықтың, батылдықтың, қайтпас қайсарлықтың үлгісін көрсетіп, Рейхстагта алғаш Жеңіс жалауын желбіреткен Рақымжан Қошқарбаев қайда жүр? Халық оның ерлігінен неге бейхабар?

Баукең бір күні жас журналист Кәкімжан Қазыбаевты шақырып алып, осы сауалды төтесінен қояды:

– Сендер, журналистер, не бітіріп жүрсіңдер? Ұлы Отан соғысының батыры Рақымжан Қошқарбаевты неге іздемейсіңдер, оның өмір жолын, ерлік ісін неге халыққа жария етпейсіңдер? – деп тапсырма береді.

Момышұлының айтуымен журналист Кәкімжан Қазыбаев Рақымжанды тауып алып, өмірбаянын, ерлігін халыққа танытты.

1965 жылы Жеңістің 20 жылдығы тойланды. Бұл Рақымжанның ерлігі халық арасына кеңінен танылған кезең еді. Жер-жерде, түрлі оқу орындарында ардагерлермен кездесу өткізіліп жатқан уақыт. Сондай кездесудің бірі 24 мамырда ҚазҰУ-де (қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) өтті. Университеттің 5-курс студентіміз. Сол кездесуде батыр Рақымжанның әңгімесі былай өрілді:

Сөзмаржан

Рейхстаг – Берлиндегі әйгілі тарихи ғимарат, мемлекеттік жиналыс (Бундестаг) үйі.

«... 30 сәуір, түс кезі.

– Батальон командирі капитан Давыдов шақырады, – деді. Төртінші қабаттан жертөлеге жүгіріп түстім. Терезесі Рейхстаг жаққа қараған бөлмеде тұр екен. Қасында политрук Васильченко мен бір топ жігіт бар. Терезеден бәрі көрініп тұр. Сәл толастайды да, оқ бұршағы ұлып үдей береді.

– Лейтенант Қошқарбаев, саған жауынгерлік тапсырма, – деді Давыдов.

– Орындауға әзірмін.

Қастарына шақырып, Васильченко екеуі ортаға алды.

– Анау үйді көріп тұрсың ба? Рейхстаг деген – сол. Ендігі қалған жау ұясы.

– Көріп тұрмын.

– Қызыл жалау апарып тігу керек! Полктен лейтенант Сорокин басқарған барлаушылар взводын жіберіпті, – деді қасындағы жігіттерді нұсқап.

– Бұлар да сенімен бірге аттанады. Бүкіл батальон болып қолдаймыз.

– Құп, жолдас командир, – дедім.

Сол арада жалау да дайын болды. Ұзындығы бір жарым метрдей қызыл шүберекті байлап алдық. Туды ресми түрде маған Васильченко тапсырды».

Зерделі сөз

Шын мәнісінде біздің жауынгерлерді бүркіт пен қыранмен салыстыру еш керек емес. Ешқандай бүркіт Қошқарбаевпен тең келе алмайды. Ол менің көзімше Рейхстагқа Жеңіс Туын тіккен. Бұндай батырды сипаттау үшін мүлдем басқа теңеулер мен образдар, жаңа поэзия керек.

Б.Горбатов

Бұл әңгімені біз ерекше тебіреніспен тыңдадық.

Рақымжанды дәл сол сәтте: «Бұл туды елден ерек маған неге тапсырады? Сондай сенімге ие боларлық көзге түсе қойдым ба?» – деген сұрақтар мазалаған. Сөйтсе, комбат Твердохлебов Рақымжан взводының Одерден өткендегі ерлігін мақтаған екен.

«Бел бекем буылды. Туды сабына орап, қойныма тығыш алдым. Қайраттандым. Оқ бұрқасыны толастаған бір сәтте терезеден шыбын жанымды қолыма алып, ытқи жөнелдім. Ұмар-жұмар үйдің сыртындағы бір шұңқырға кеп құладым. Көріп қалды ма, оқты тағы да сеуіп жіберді. Бас көтеруге мұрша жоқ. Бір уақытта артыма бұрылып қарасам, доп-домалақ бір жас жігіт өкшелей кеп құлапты.

– Амансыз ба, жолдас лейтенант?

– Өзің ше?

– Мен де аманмын-ау деймін. Бірақ арттағылар шыға алмай қалды.

Сәл күттік. Жау біз шыққан терезеге бұрынғыдан бетер қатты шүйілді.

– Тәуекел, жылжиық! – дедім жанымдағы жолдасыма», – деп жалғастырды әңгімесін батыр.

Бізді тудың қалай ілінгені қызықтырды. Бәріміз Қошқарбаевтың әр сөзін міз бақпастан тыңдап отырмыз. Батыр әңгіме нүктесін былай деп қойды:

«Күн батты. Кешкі сағат 7-лер шама-сы. Бір кезде біздің артиллерия аспанды айшықтап, Рейхстагты үсті-үстіне ұрмасы бар ма? Снарядтар үстімізден зымырап өтіп, жаудың соңғы ұясын мылжалап жатыр.

– Гриша, ең қолайлы сәт, ал жүгірейік!

Зытып келеміз, зытып келеміз. Бір абыройы – екеуіміз қатар келеміз. Алғашқы баспалдаққа аяғымыз ілінді. Жоғарыға өрлеп келеміз. Қаңғыған оқтар жан-жағымыздан зу-зу етеді. Өлден уақытта үлкен баспалдақтың қанатына мініп алып, жоғары қарай жорғалай жылжыдым. Григорий қатарлас баспалдақпен келеді.

Бағалы дерек

Тәуелсіздік алғаннан кейін, 1999 жылы 7 мамырда ҚР Президентінің жарлығымен Рақымжан Қошқарбаевқа «Халық Қайсары» атағы беріледі.

Ресейдің Өскери тарих институты 1-Беларус майданындағы 150-атқыштар дивизиясының лейтенанты Р.Қошқарбаев пен Г.Булатовтың 1945 жылдың 30 сәуірінде Рейхстагқа ту тіккені туралы тарихи оқиғаны 2007 жылдың 7 мамырында ресми түрде растады.

«Адырна» ұлттық порталы

– Тоқта, әкел қолыңды! – деп, бас-аяғы бір тұтам кішкентай жігітті балаша көтеріп алдым. – Сал аяғыңды иығыма!

Ол ыршып, менің иығыма шықты. Қойнымдағы жалауды суырып алып, қолына бердім:

– Іл! Байла!

Мөлшері екінші қабаттың терезесі болу керек. Қараңғыда қалай желбірегенін де анық көре алмадық».

Міне, бұл – Рейхстагқа тігілген алғашқы ту еді... Елге еңбегі сіңген елеулі тұлғалар ұмыт қалмай, ұрпаққа насихатталуы керек.

Қарақат Шалабаев, ардагер-ұстаз.

«Солтүстік Қазақстан» газеті

1

Білу

1. Ұлы Отан соғысы туралы не білесіңдер?
2. Мақаладан Рақымжан Қошқарбаевтың соғысқа дейінгі өмірі туралы қандай мәлімет алдыңдар?
3. Батырдың қазақ еліне танылуына кім себепші болды?
4. Рақымжанның ерлігін халқына танытқан кім?
5. Батальон командирі Давыдов лейтенант Қошқарбаевқа қандай жауынгерлік тапсырма жүктейді?

2

Түсіну

1. Неліктен батальон командирінің таңдауы Рақымжан Қошқарбаевқа түседі?
2. Мақалада соғыс батыры, даңқты Бауыржан Момышұлы есімі де аталған. Қандай себеппен? Б.Момышұлы туралы не білесіңдер?

3

Қолдану

1. Мақалада баяндалған оқиға сюжетін анықтаңдар, құрамдас бөлшектеріне талдау жасаңдар.
2. «Креативті жазу» әдісін қолданып, оқиға желісін өзіндік көзқарас тұрғысынан дамытып жазыңдар, мақаланы аяқтаудың нұсқасын ұсыныңдар.
3. Берлин операциясы кезіндегі Р.Қошқарбаевтың ерлігін батырдың өз атынан әңгімелеңдер.
4. Батырдың қызы Әлия Қошқарбаева естелігінде: *«Соғыс аяқталып, бейбіт заман орнағаннан кейін әкем Кәкімжан Қазыбаевпен танысты. Кәкімжан аға Қазақ телеграф агенттігінде және қазақстандық «Правда»*

газетінде істейтін. Бауыржан Момышұлы одан әкем жайлы жазуды өтінген екен. Кәкімжан аға қазақ тілінде шығатын газетке «Рейхстагқа ту тіккен қазақ» деген атпен очерк жазды. Бұл 1958 жыл еді. Осылай 13 жыл бойы құпия болып келген Григорий Булатов пен Рақымжан Қошқарбаев жасаған ерлік көптің құлағына жетті. Осыдан кейін шындық үшін күрес басталды...», – дейді. Қандай шындық үшін күрес басталады? Қосымша деректер тауып, жауаптарыңды подкаст түрінде ұсыныңдар.

5. Мақала «Солтүстік Қазақстан» газетіне жарияланған. Газеттің бүгінгі тыныс-тіршілігі туралы таныстырылым дайындаңдар.

4

Талдау

1. «Осы кезде шапшаң әрі көзсіз батырдың есімі майдан шебінде аңыздай тарайды». Мақаладан деректер келтіріңдер. Кейіпкердің іс-әрекеті мен портреттік мінездемесін салыстырыңдар, тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.
2. Рақымжан Қошқарбаевқа тән қасиеттерді топтастыру сызбасы арқылы көрсетіңдер.
3. Мақалада суреттелген ерлікті 1958 жылы 28 ақпанда «Лениншіл жас» газетінде шыққан Р.Қошқарбаевтың өз сұхбатымен салыстырыңдар (Интернет желісінде қолжетімді. <https://sputnik.kz/>).

5

Жинақтау

1. Мақала түйінін үш сөйлем арқылы тұжырымдап, қорытынды жасаңдар, мазмұнын тірек сызба арқылы көрсетіңдер.
2. «Өмірбаяны отпен жазылған Рақымжан» тақырыбына эссе жазыңдар.
3. «Диаманта» әдісін қолданып, «Соғыс», «Жеңіс» сөздерімен жеті жолдан тұратын өлең құрастырыңдар.
 - 1 және 7-жолы – антоним зат есімдер;
 - 2-жол – бірінші зат есімге екі сын есім;
 - 3-жол – бірінші зат есімге үш етістік;
 - 4-жол – зат есімді екі сөз тіркесі;
 - 5-жол – екінші зат есімге үш етістік;
 - 6-жол – екінші зат есімге екі сын есім.

1. Р.Қошқарбаев пен Г.Булатов әрекеттерін қалай бағалайсыңдар?
2. Мақала авторының соғысқа деген көзқарасының көркемдік құндылығына баға беріңдер.
3. Шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі қандай?

Артық болмас білгенің

Генерал-майор В.В.Шатилов естелігінен: «Төртінші қабаттағы менің позициямнан алаңда шашыла орналасқан адамдардың орнынан қалай көтерілгені, жүгіргені немесе қимылсыз қалғаны – бәрі алақандағыдай көрініп тұрған еді. Осы адамдардың барлығын Рейхстаг ғимаратының бас есігі мен оңтүстік-батыс бұрышы өзіне қарай магниттің екі полюсі тәрізді тартып тұрғандай еді. Мен кенет оң жақ колоннадағы баспалдақтардың үстінде алаулаған алқызыл түсті Туды көрдім». Бұл – Рақымжан Қошқарбаев пен Григорий Булатов тіккен ту еді.

А.Байтанұлы

Әдебиет теориясы

Публицистика – қоғамның ағымдағы өмірінің өзекті мәселелері мен құбылыстарына арналған шығармалар түрі. Қоғамдық пікірдің, оның ішінде өмірдің өткір мәселелері төңірегінде ой білдірудің құралы ретінде маңызды саяси және идеологиялық рөл атқарады. Публицистикалық стильге мақала, очерк, репортаж, фельетон, ескерту, үндеу, саяси жазу, ұран т.б. жатады. Публицистикада естелік, хат, күнделік сияқты жанрлар ерекше орын алады.

Тапсырма

Туған өлкелерің туралы публицистикалық стильде газетке мақала жазыңдар.

«Кісіліктің өлшемі – білімділік» деген қағиданы берік ұстанған, өнеге мен үлгінің нұрын шашқан, таусылмас қазына қалдырып кеткен академик, Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, профессор Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидің ерлікке пара-пар келетін теңдессіз қызметінің бір қыры туралы сыр ақтарған мақала мазмұнына бойлайық!

ҒАЛЫМҒА ТАҒЗЫМ

АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ
(1906–1997)

Зерделі сөз

Кісіліктің өлшемі – білімділік. Қазақ жастары тек білімге ұмтылуы керек. Тәуелсіз мемлекетіміздің тұтқасын ұстау үшін де білімді болуы керек.

Ақжан әл-Машани

Естеріңе түсіріңдер:

Қазақстан ғылымын дамытуға айрықша үлес қосып, артында өшпес мирас қалдарған қандай ғалымдарды, ұлы адамдарды білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани кім?

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидің ғылыми-шығармашылық еңбегінің маңызы қандай?

Арқаның сұлу өлкесі Қарқаралыға жолымыз түсті. Басты мақсат – әлемнің екінші ұстазы, ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби бабамызды қазаққа қайтарған Ақжан әл-Машанидің кіндік қаны тамған атажұртын көру, көңілге мықтап тоқу. 1960 жылдарға дейін еңбектері мүлде зерттелмеген әлемнің екінші ұстазы әл-Фарабиді елімізге қайтарған Ақжан әл-Машанидің ғылыми мұрасын насихаттау – бәрімізге парыз.

Алдымен Қарқаралы мен Қарақуыс тауларының арасында ағып жатқан Тайшық өзенінің жағасында, қырдың басында орын тепкен Ақжан әл-Машанидің ұлы бабалары – Тоты әулетінен тараған Байтемір, Машан, Бошан,

Құдабай, Алдажұман, Байжұман, Ақын, Сауғабай жатқан қорымға тағзым жасап, аруақтарына құран бағышталды. Машан би тіршілігінде ақылы асқан мәмілегер, халық қамын ойлаған дана адам болған. Дүниеден өткенде замандастарының «Машан! Машандай ұл туғанша қашан?» деген мәтелі халықтың көкейінде сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткен.

Сөзмаржан

Қорым – ертедегі ғұрыптық жерлеу орны. Қорым, негізінен, тастан қаланып, кейде топырақтан тұрғызылған немесе қиыршық тастан үйіп жасалған бірнеше обалардан, қорған-қоршаулардан тұрады.

Зерделі сөз

Ақжан ағамыз – заманымыздың нағыз батыры. Бес қаруын асынып, елін, жерін жаудан қорғап қалған ерді батыр дейміз. Ал досыңды да жау еткен «қасірет империясының» кезіндегі мәмілесіз идеология майданында «Көшпенді елде мәдениет те жоқ, ғылым да жоқ», – деген идеологияның шаңырағын шайқалтқан Ақжан Машанов болды. Дүниежүзілік екінші ұстаз әл-Фарабиді Тұран тумасы, Отырарда кіндік қаны тамған, Қыпшақ ұланы деп, қазақтың ұлы бабасы екендігін дәлелдеуі – ұлты үшін идеология майданында өзін-өзі оққа ашық байлаған көзсіз батырлық.

Қ.Қайсенов

Екінші ат басын тіреген жеріміз – Ақжан әл-Машанидің дүниеге келген жері Қызылсиыр қыстауы. Жарты ғасырдан артық ғұмырын әл-Фарабидің мұрасын зерттеуге арнаған жанкешті ғалымның кіндік қаны тамған, балалық шағында асыр салып өскен жерін көру де бір бақыт.

Алматыдағы Орталық мемлекеттік мұрағатта ғалымның «1906 жылы қарашаның 2-сі күні дүниеге келіпін» деген жазбасы тасқа басылғандай көкейімде жазылып қалған. Қызылсиыр қыстауында әл-Машани су ішкен бұлақ әлі күнге дейін адамдар игілігіне жарауда.

Қызылсиырдан шыққан соң таудың етегіндегі жолмен жүріп отырып, Сарыбұйрат қыстауындағы Ақжан әл-Машанидың әкесі Жақсыбек Машанұлының басына барып, құран бағыштап, тағзым жасадық. Ғалымның әкесі туралы «Әкем Жақсыбек Машанұлы мұсылманша сауатты, жайдары, домбырашы, орта шаруа адам еді. Ол кісі Машанның ең кенже ұлы болған», – деп жазған естелігі қайта-қайта есіме түсе берді.

Сарыбұйраттан шығып, Қарқаралы дуанының аға сұлтаны болған Жамантай ханның қонысы Қарақуысқа бардық. Бұл жердің қыста қар түспейтін өзіндік ерекшелігі бар. Жергілікті тұрғындардан «Қарақуыста қар жатпас» деген нақылды да естідік.

Түгін тартсаң, майы шығатын осынау өлкені мекендеген Ақжан әл-Машанидің бабаларының тегін адамдар болмағанын түсінгендей болдық.

Даналық ойдан дән ізде

Әл-Фарабидің ұзақ ғұмырындағы іздегені – өмірдің шындығы, мәңгілік рухтың сыры. Шындық іздеген адам адаспайды, азбайды. Сол себептен мен талапты жастарға: «Әл-Фараби бабаңнан шындық іздеу әдісін үйрен», – дер едім. Тегінде адам өмірінің мазмұны – сол шындықта. Шындық жоқ жерде тұрақтылық, әділет, уағда, инабат, махаббат, қанағат, рахымдық, ар-ұят меңзелдес адамгершілік категориялары жоқтың қасы.

Ақжан әл-Машани

Адалдық пен әділдікті өмірлік ұстанымы қылған қайсар ғалым Ақжан әл-Машани 1968 жылдың 23 қыргүйегінде Шам (Дамаск) шаһарынан Әл-Фарабидің қабірін тауып, басына Отырардан бір уыс топырақ апарып салуын ешқандай сөзбен жеткізе алмасымыз анық. Араға мың жылдан артық уақыт салып, Тұран жерінен ұрпағы іздеп барды. Мемлекетшілдігіміздің басты құндылығы Ақжан әл-Машанидің әрекетінде жатса керек.

1975 жылы Ақжан әл-Машанидің жанкешті ғылыми-шығармашылық қызметінің арқасында қазақ халқы әлемнің екінші ұстазы, ұлы ойшыл Әл-Фарабидің 1100 жылдығын ЮНЕСКО көлемінде зор абыроймен атап өтті.

Көптен бері ойымызда жүрген аманатпарызды атқарып болған соң, Қарқаралыдан Қарағандыға жолға шыққанда, Ақжан әл-Машани бабамыздың халқының болашағы үшін тарихтың алдында ұлы істер атқарып кеткенін жан-дүниемізбен түсіндік.

Нұртас Смағұлов.

«Орталық Қазақстан» газеті

Бағалы дерек

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани (1906 жыл, Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Нұркен ауылы – 02.05.1997, Алматы қаласы) – геолог ғалым, тау-кен инженері, геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық ғылым академиясының алғашқы құрылтайшыларының бірі және академияның корреспондент мүшесі, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы

Ақжан әл-Машани үш көркем шығарма жазды. Бірі – жастарды ғылымға баулитын фантастикалық «Жерастына саяхат» романы, екіншісі – ұлы ғұламаның азаматтық бейнесін сомдаған «Әл-Фараби» тарихи-деректі романы, үшіншісі – қазақтың дүниетанымына арналған «Табу» романы.

Ш.Әбдіраман

1**Білу**

1. Қарқаралы Қазақстанның қай өңірінде орналасқан елді мекен?
2. Жолаушылар алдымен қайда тоқтады?
3. Мақалада айтылған Машан би қандай адам болған?
4. Ақжан әл-Машанидің дүниеге келген жері туралы қандай мәлімет алдыңдар?
5. Ғалым өз әкесі туралы қандай естелік қалдырған?

2**Түсіну**

1. Мақала неліктен «Ғалымға тағзым» деп аталған?
2. Ұлы бабамыз әл-Фараби туралы білетіндеріңді тірек сызба түрінде көрсетіңдер, түсінік беріңдер.
3. Жолаушылардың Қарқаралыға барудағы мақсаты қандай болған?
4. Неліктен Қарқаралы Арқаның сұлу өлкесі болып саналады? Жауаптарыңды деректермен бекітіңдер.

3**Қолдану**

1. Қарқаралы туралы қосымша тарихи, әдеби, географиялық мәліметтер жинап, Google Slides немесе Genially платформасында таныстырылым дайындаңдар.
2. «Креативті жазу» әдісін қолданып, оқиға желісін өзіндік көзқарас тұрғысынан дамытып жазыңдар, мақаланы аяқтаудың нұсқасын ұсыныңдар.

4**Талдау**

Мақалада Ақжан әл-Машанидің қандай игі ісі туралы айтылғанына түсінік беріңдер. Тұлғалық болмысын гуманистік тұрғыдан талдаңдар.

5**Жинақтау**

«Қарқаралы – алаш жұртына ең аяулы перзенттерін сыйлаған ырысты мекен» тақырыбына эссе жазыңдар.

6**Бағалау**

1. Геолог, философ, маркшейдер, жазушы, діни қайраткер, тарихшы Ақжан әл-Машаниға академик Салық Зимановтың «Бүгінгі күннің тірі жүрген Фарабиі» деп баға беруі орынды ма? Ойларыңды ортаға салыңдар.

Маркшейдер – тау-кен, құрылыс, геология саласында жер қыртысын зерттейтін маман.

2. Тақырып бойынша кестені пайдаланып, талдаңдар.

Болжам (Тақырып бойынша не білемін? Бұл туралы не білуім керек?)	Жаңа ақпарат (Енді не білдім? Қандай маңызды сәттерді анықтадым?)

3. Мақаланың жалпы мазмұны бойынша пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» арқылы білдіріңдер.

Бірінші сөйлем: *«Менің ойымша, ...».*

Екінші сөйлем: *«Себебі мен оны былай түсіндіремін: ...».*

Үшінші сөйлем: *«Оны мен мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».*

Соңғы сөйлем: *«Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».*

Артық болмас білгенің

Қоғам қайраткері, белгілі жазушы Әбіш Кекілбаев бар, барлығы 15 шақты адам Сирияға бардық. Ақаң қазақша да, орысша да әдемі сөйлейтін. Қыпшақ, араб тілдерін білетінін Шам шаһарында ғана білдік. Осы жолы ол әл-Фарабидің зиратын іздеп тапты. Ақаңның айтуы бойынша, Шам шаһарын айналдыра салған қорғанның «Кіші қақпа», «Үлкен қақпа» деп аталатын қақпалары болған екен. Әл-Фараби «Кіші қақпа» деп аталатын қорымға жерленіпті. Бұл мәліметті жергілікті тұрғындарға Ақаңның өзі айтып жүріп, қорымды тапты. Бір арабтанушы ғалымды көмекке алып, Ақаң зиратты бірінші болып ашты. Біз куә болдық. Басына белгі қойып қайттық...

Біз әл-Фарабиді батыс елдерінің аудармасы арқылы оқып жүрміз ғой. Ақаң әл-Фараби еңбектерін араб тіліндегі жазбалар арқылы таныған еді.

Ә.Бейсенова

«Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп сондай болмақшы» деген А.Байтұрсынұлы қағидасын өмірлік ұстанымы еткен, өз уақытын аямай, өзгенің бақытын аялай білген, жүрегі мектеп деп соққан, ұстаз деген ұлы есімді ерен еңбегімен дәлелдей білген, өмірі ерлікке толы адам туралы білуге асығайық!

ХАЛЫҚ МҰҒАЛІМІ

ҚҰМАШ НҰРҒАЛИЕВ
(1925 – 1988)

Естеріңізге түсіріңдер:

Ұстаздық еңбегімен елге танымал болған қандай ұлы тұлғаларды білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Халық мұғалімі атанған Құмаш Нұрғалиев кім?
«Нұрғалиев мектебінің» ерекшелігі қандай?

Біздің бет алған бағытымыз – күллі жұртқа мәшһүр болған ұлағатты ұстаз, КСРО халық мұғалімі Құмаш Нұрғалиевтің отыз жылдан артық (1957–1988 жылдар аралығы) ғұмырын арнаған мектебі, шалғайдағы шегара шебіндегі Боран ауылында орын тепкен, «Нұрғалиев мектебі» атанған белгілі білім ордасы.

Мектептің ақ түспен сырланған қақпасынан Талант Құмашұлы қарсы алып, ішке бастады. Аулаларда жинақылық қана емес, балалардың көңіліндей риясыз тазалық пен әсемдік еседі. Оқушының жұмсақ алақанымен мәпелеп өсірілген гүлдердің ғажап көркі мен хош иісі, жөндеуден өтіп, жарқыраған ғимарат жуырдағы бір салтанатты күткендей. Бұл кезде мектеп ұжымы білім ордасының, ауылдың, Марқа елінің ғана емес, Шығыс

Зерделі сөз

Бұл керемет адамның өмірінің өзі – ерлік.
Д.А.Қонаев

өңірінің, қала берді қазақ ұлтының абыройын асырған ұстаздың мерейтойына өзірленіп жатыр екен. Мектеп директоры Талант Құмашұлы әке мұражайымен таныстырды.

Озат жылқышы Нұрғали мен Күлдәрінің шаңырағында дүниеге келген бала інілерімен, көршілерімен ойнап жүргенде ылғи «мектеп», «сынып», «мұғалім», «оқушы» деген сөздер аузынан түспейді екен. Өзі үнемі мұғалім болып ойнайтын баланың оқуға деген ынтасы да зор болды. Алайда кенеттен келген әке қазасы үкілеген арманымен қоштаса тұруға мәжбүр еткен-ді. Бар-жоғы сегіз сыныптық білімі бар бала анасына қолғанат болып, соңындағы үш бауырын өсіру үшін ауылдық кеңесте қызмет атқарды. Көп кешікпей ауылдастары оны кеңшар комсомолының хатшысы етіп сайлайды. Қос қызметпен қатар, өз бетімен тоғызыншы сыныптың оқулықтарын оқып жүрген жасөспірім шабындықта шөп шауып жүріп, сұм соғыстың басталғанын естиді. Соғысқа сұранды. Әскери комиссариат жасы толмаған баланы жібере қоймайды.

Сөзмаржан

Дзот (деревоземляная огневая точка) – жауға зеңбіректен оқ жаудыруға, әскерді снаряд, мина, авиация бомбасы жарықшақтарынан сақтауға арналған бекініс, далалық қорғаныс құрылысы.

1943 жылдың көктемінде ғана боз-бала еңбек майданынан қан майданға аттанып, кіші командирлер даярлау курсынан өтеді. Соғысқа кірген 18 жастағы жауынгер әйгілі Александр Матросов полкінің құрамын толықтырған еді. Ауце қаласын азат ету кезінде ауыр жарақат алады. Өлім мен өмір ортасындағы Құмаш өзіне өте ауыр ота жасалғанын, екі аяғы мен бір қолынан айырылғанын білген жоқ. Шала-жансар жатқан

жауынгерге фашистер дзотын жоюда көрсеткен батырлығы үшін берілген «Қызыл Ту» орденін дивизия командирінің орынбасары дала госпиталіне өзі келіп тапсырды. Алайда жаралы жолбарыстың жағдайы жақсармады.

Біраз күннен соң ұшақпен Мәскеуге жеткізіліп, әскери госпитальдың аса ауыр жарақаттанғандар палатасына орналастырылды. Білгір, тәжірибелі дәрігерлердің арқасында 19 күрделі ота жасалған жаны сірі жігіттің аурухана төсегіне таңылған азапты күндері осылайша жалғасады. Ерік-жігері мен мойымас табандылығының арқасында бір жылдан кейін төсектен тұрып, жасанды аяқтарына нық тұра бастайды. Төсекке тағылған уақытын бекер өткізбегені, онжылдық білім аттестаты мен бүкілодақтық

бухгалтерлер курсын сырттай бітіргендігі туралы куәлігін алғаны – көңіліне демей.

Алып-ұшып Алматыға жетіп, әрі қарай Алтай асқан азамат ауылына он екі мүшесі түгел болмаса да, аман оралғанына шүкірлік етеді. Ғазиз анасы құшағына қысып, көзіне жас алады. Қоғамға пайдалы еңбек ету туралы ойын Құмаш ауруханада сабақ беріп жүрген ұстазы Александра Толстиковаға сыр етіп айтқан-ды. Бала кезгі арманы мұғалім бола алатынына сұңғыла оқытушысын сендірген. Осы ойға берік табан тіреген ол Сармөңкеге келе салып, мұғалімдік қызметке орналасты. Ежелгі арманы орындалған майдангер ұстаз бар ынтасымен балалардың жүрегіне жол табуға кірісті. Орыс тілі мен әдебиетінен сабақ жоспарын жазуға бастапқыда Зайсандағы педагогтық училищені бітірген жары Қанипа көмектесіп жүрді. Құмашпен бір ауылда, бір күнде дүниеге келген Қанипа соғыстан оралған солдатқа адал жар болды, алтын басын қадірлей білді. Күн өткен сайын білім-білігі толысып, шыңдала түскен Құмаш өзін нағыз мұғалім ретінде сезіне бастады. Арманына қанат байлап, дем берген Мәскеудегі ұстазы Александра Толстиковаға «Мен мұғаліммін!» деп, зор сүйініші мен рақметін білдіріп хат жазуы еңбектің бағасын білген жанның тұңғыш жеңісі еді.

Зерделі сөз

Ол санасы бар адамның бәріне де өмір үшін күрестің жанды үлгісіндей болып көрінуші еді. Оның алдында шаршағаныңды, қажығаныңды сездіру – барып тұрған дәрменсіздік, рухсыздық болатын.

Б.Кіманбаев

Құмекең жөнінде ең алғаш жазғандардың бірі – «Социалистік Қазақстан» газетінің тілшісі, көрнекті қаламгер Жекен Жұмақанов екен. Ол 1948 жылы жарық көрген «Өлімнен махаббат күшті» атты очеркінде осы бір қайсар жанды республика жұртшылығына алғаш таныстырған. Кейін «Социалистік Қазақстанның» Шығыс Қазақстан облысындағы меншікті тілшісі болған Мұқан Әбуғалиев «Өлімді жеңген өмір» атты кітап жазды. Мұқан майданнан оралған

жас Құмашпен таныстығының облыстық газетте тілші болып жүргенінде басталғанын айтады. Бұл шығарманы Мүзкен Шегендіковтің «Құмаштың мектебі» атты еңбегі толықтыра түсті.

Құмаш соғыстан соң білімін жетілдіріп, зайыбы Қанипамен бірге Абай атындағы педагогикалық институтын тәмамдады. Кеңес Одағының Батыры, институт ректоры Мәлік Ғабдуллиннің өзі майдангер-студентті қанатының астына алып, «Ағаш аяқты бауырым-ай» деп қамқорлық көрсетіп, мектептің жоғары

сыныптарын Сармөңкеде аяқтай алмауына байланысты емтиханға кіргізбей, қызыл диплом алуына тосқауыл қойып, қысастық көрсеткісі келген әлдекімдерге қырандай шүйіліп, тастүлек балапанын қорғай білгені – сабақ аларлық іс.

Алғашқыда аудан орталығындағы мектепте еңбек етіп, есімі елдің аузына ерте ілінген жігерлі жігіт жаңадан бой көтерген Боран ауылының мектебін басқаруға жіберіледі. Талапқа сай емес осы білім шаңырағына бар күш-жігерін жұмсап, республикадағы алдыңғы қатарлы білім мекемесіне айналдырады.

1972 жылы бұрынғы жұпыны, жұтаң ғимараттың орнына салынған сәулетті мектептің кіре берісіне «Боран мектебі оқушыларының Мәскеу мектептерінің оқушыларынан несі кем!» деген жазу жазғызып қоюының өзі, сол заманның көзқарасымен қарағанда, оқушылардың ғана емес, ересектердің санасына да төңкеріс жасаған батыл қадам еді.

Бастырмалатып сабақ түсіндіруді емес, бала жүрегіне жол табуды көздейтін әдістемелік кешен жасақтаған ол: «Бала – халықтың ататын таңы, шығатын күні», деп, бала тәрбиесінің жаңа моделін қалыптастырды. Жетпісінші, сексенінші жылдардың өзінде көсем атын иеленген білім мекемесінің «Нұрғалиев мектебі» атануы бекер емес. Сол кезде-ақ жоғары сынып оқушылары мектеп жанындағы оқу-өндірістік кешенде жүргізуші, тракторшы, элекрик сынды кәсіптік мамандықтарды алып шығатын. Қырықтан астам кабинеттің барлығы сол уақытқа сай озық техникалық құралдармен жабдықталып, республикадағы тұңғыш техникалық орталық пен телестудиямен жасақталады. Техникалық орталықта фильмотека, диатека, 3 500-ден астам диафильмі бар дыбыс жазу студиясы, мыңнан астам күйтабақтар болған. Ленинградтағы оптика-механикалық бірлестікке тапсырыс беріп жасалған телевизиялық жүйе арқылы сабақ барысы бақыланып отырған.

Облыс орталығынан 400 шақырым шалғайда жатса да, бұл мектепті көргісі, үлгілі әдістемелік қызметімен танысқысы келген ұстаздар мен мектеп директорлары әлі күнге дейін үзілмейді. Бүгінге дейін ғылыми-тәжірибелік конференцияларда, ғылыми жинақтарда Құмаш Нұрғалиевтің педагогикалық мұрасы жиі талқыланып, жаңа буынның бағдаршамындай ұлттық білім саласында көдеге асып келеді.

Құмаштың әулетінен 30-ға жуық ұстаз шыққан екен. Бүгінде Талант Құмашұлы әке жолын лайықты жалғастырып келеді. Даңқты мектеп әлі өз биігінде. ЮНЕСКО-ның қашықтықтан

оқытуға тәжірибе ретінде осы мектепті таңдап алуы кездейсоқтық емес. Республикалық деңгейдегі «Озық ауыл мектебі», «Үздік олимпиада мектебі» және көптеген облыстық атақ-дәрежелерден-ақ мектеп ұжымының осал еместігін, атақты педагог атына кір келтірмегенін көруге болады.

*Думан Анаш. Шығыс Қазақстан облысы.
«Егемен Қазақстан» газеті.*

Бағалы дерек

Құмаш Нұрғалиев – Жауынгерлік Қызыл Ту, Ұлы Отан соғысының I дәрежелі ордені, 5 медальмен, Ленин, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен марапатталған, сонымен қатар «ҚазКСР еңбек сіңірген мұғалімі», «ҚазКСР халық ағарту ісінің үздігі», «КСРО ағарту ісінің үздігі», «КСРО Халық Мұғалімі» атақтары мен КСРО Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамоталарымен марапатталған.

Құмаш Нұрғалиевтің көзі тірісінде «Өлімді жеңген өмір», «Құмаштың мектебі» атты кітаптар жазылып, «Здравствуй, солнце!», «Учитель», «Открытый урок» және т.б. деректі фильмдер түсірілді. Боран ауылындағы мектепке, Өскемен қаласындағы №43 мектепке, жоғары кәсіптік колледжге Құмаш Нұрғалиевтің есімі берілді.

*Құмаш Нұрғалиев
атындағы мектеп*

*Құмаш Нұрғалиев атындағы
жоғары кәсіптік колледж*

Құмаш ұстазға арнап Ғ.Қайырбеков «Адамда кісі-ақ еді Құмаш деген», М.Өлімбаев «Құмашқа хат», С.Ғабдуллин «Тағылымды тағдыр», З.Ыбыраев «Октябрь өрени», Ғ.Байбатыров «Аңыз адам», С.Алдажаров «Құмашқа арнау» және т.б. арнау өлеңдер мен жыр-дастандар жазды.

1

Білу

1. «Егемен Қазақстан» газеті туралы не білесіңдер? Ол қандай басылым?
2. Мақалада кім туралы жазылған?
3. Мақала кейіпкерінің өмір жолы туралы қандай мәлімет берілген?
4. Қ.Нұрғалиев туралы ең алғаш қалам тербеген журналист кім?

5. Ауыл мектебін республикадағы алдыңғы қатарлы білім мекемесіне айналдырудағы Қ.Нұрғалиевтің атқарған еңбегі туралы не білдіңдер?

2

Түсіну

1. Неліктен Құмаш Нұрғалиев ұстаздық жолды таңдаған?
2. «Нұрғалиев мектебінің» ерекшеліктері туралы қандай деректер келтірілген?
3. Құмаш Нұрғалиевтің педагогикалық мұрасы, ізбасарлары, өке жолын жалғастырған ұрпақтары туралы қандай мәліметтер берілген?

3

Қолдану

1. Мақаланы мазмұндаудың жоспарын құрып, композициялық құрылысына талдаңдар.
2. Мақала мазмұнына сүйеніп, ұстаздың еңбек жолы туралы айтып беріңдер.
3. Шығарма мазмұны бойынша ашық, жабық сұрақтар кестесін құрыңдар.

Ашық сұрақтар	Жабық сұрақтар

4. Мақала мазмұнына сүйене отырып, «Үштүрлі күнделік» кестесін толтырыңдар.

Мәтіннен ерекше әсер еткен немесе ой салған дәйексөз	Қандай ой тудырды? Осыған байланысты қандай сұрақ туды?	Түсінік

4

Талдау

1. Концептуалдық кесте толтырыңдар.

Кейіпкер	Өмірге қызығушылығы	Адамгершілік қасиеті	Кейіпкерге берілетін баға

2. Өмірге құштарлығымен, қайтпас қайсарлығымен өлімді жеңген Құмаш Нұрғалиевты қандай болашақ күтіп тұр еді? Тұлғалық болмысын гуманистік тұрғыдан талдаңдар.
3. Мақала кейіпкерінің іс-әрекеті мен портреттік мінездені салыстырыңдар.

5

Жинақтау

1. Интернет желісінен, басқа да дереккөздерінен ұлағатты ұстаз туралы қосымша мәліметтер жинаңдар. Word программаларының бірінде тұсаукесер дайындаңдар, фотосуреттер жинап, постер құрыңдар.
2. *«Құмаш Нұрғалиевтің ерлікке толы өмірінің тұп төркіні, қайнары маған осынау табиғаты қатал да жомарт, жер ұйығы Алтайдан, ну қарағайлы тау бесігінде тербеліп, балығы тайдай тулап жатқан Марқакөлден, осы бір сұлу көлдің жағасындағы кішкене Сармөңке ауылынан басталады», – деген С.Қалиевтің пікіріне дәлелдер келтіріңдер.*
3. «Ұлт мақтанышына айналған ұстаз» тақырыбына эссе жазыңдар.

6

Бағалау

1. Мақала мазмұнын қорытындылап, алған әсерлеріңмен бөлісіңдер. Мақаланың тарихи және көркемдік құндылығын бағалаңдар.
2. Қалай ойлайсыңдар, халық мұғалімінің арманы орындалды ма?

Артық болмас білгенің

Марқакөл ауданы – Шығыс Қазақстан облысының шығыс бөлігінде орналасқан әкімшілік-аумақтық бірлік. Орталығы – Марқакөл ауылы. Боран ауылы аудан орталығынан оңтүстік-батысқа қарай 72 км жерде, Ертіс өзенінің оң жағалауында Қалжыр өзенінің құяр сағасында орналасқан.

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ

Бұл тарауда сөндер:

- Қазақстанның халық жазушысы, ақын Мұхтар Шахановтың шығармашылығымен танысып, Махамбеттің күрескерлік болмысын, ақындығы мен азаматтығын танытатын «Нарынқұм зауалы» поэмасының идеялық мазмұнын ашасындар;
- ақын Темірхан Медетбектің Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуын, оның әлемдегі орнын бейнелейтін «Тәуелсізбін» өлеңінің тарихи және көркемдік құндылығын бағалап, тұлғалық болмысты гуманистік тұрғыдан талдауды игересіңдер;
- қазақ прозасында өзінің ерекше қолтаңбасы бар белгілі жазушы Төлен Әбдіковтің «Қонақтар» әңгімесіндегі автор бейнесін анықтап, шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдауды меңгересіңдер;
- орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің поэтикалық өсиеті – «Ескерткіш» өлеңінің әдеби-эстетикалық құндылығын бағалауды үйренесіңдер.

«Поэзиясы әр адамның жүрегін түрткілеп, санасына салмақ салар сұрақтарды сұлу жырдың өзегіне айналдыра білуімен ерекшеленетін» ақын шығармашылығымен танысайық!

МҰХТАР ШАХАНОВ

МҰХТАР ШАХАНОВ
(1942 жылы туған)

Естеріңе түсіріңдер:

Қазақ балалар жазушылары туралы не білдіңдер?

Меңгерілетін білім:

Мұхтар Шаханов кім?

Ақын шығармаларының тақырыптары қандай?

Зерделі сөз

Мұхтар Шаханов – ақындық толымы талант пен күрескер азаматтық қасиеттердің қорытпасынан жаралған өрелі тұлға. Мұхтардың XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқы дүниеге әкелген айрықша құбылыс екені содан.

С.Шәймерденов

Қазақстан Республикасының халық жазушысы Мұхтар Шаханов қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданында дүниеге келген. М.Шахановтың алғашқы өлеңі 1959 жылы *«Сырдария»* деген атпен жарияланса, *«Бақыт»* атты тұңғыш өлеңдер жинағы 1966 жылы жарық көрді. Ақынның *«Балладалар»*, *«Ғасырларды безбендеу»*, *«Уақыт бедерлері»*, *«Зерде»* атты өлеңдер, балладалар мен поэмалар жинақтары бар.

М.Шахановтың *«Танакөз»*, *«Сенім патшалығы»*, *«Сейхундария»*, *«Күретапырды іздеу»*, *«Махаббатты қорғау»*, *«Нарынқұм зауалы»* мен *«Жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны немесе Шыңғыс ханның қателігі»* атты поэмалары оқырмандардың сүйіспеншілігіне бөленді. Оның шығармалары бірнеше тілге аударылып, шетелдерде жарық көрді.

Ақынның *«Нарынқұм зауалы»* поэмасы – халық батыры әрі дауылпаз ақын Махамбетке арналған поэзиялық шығарма.

Поэманың I бөлімі «Махамбеттің соңғы монологі» деп аталады. Туындыда Махамбет өмірінің соңғы күндері суреттеледі. Өзінің өмірлік ұстанымы туралы ақын:

Бостандыққа шақырып ем,
Сенің заңғар ақылың ем,
Едім әрі өлшемің.
Жанашырың, жақының ем
Және қайсар ақының ем мен сенің, –

дейді. Ол өзінің түсі арқылы ақындық пен батырлықты дәріптеп, ел болашағына деген зор сенімі мен үмітін білдіреді:

Мен сенемін күні ертең
Пенделіктен тазарар деп ұлы өлкем.
Жә, қашанғы баққа зорлық мінгеспек?
Сенем, ертең оттыға отсыз күлмес деп.
Тек тұлпарлар ғана алатын бас бәйге
Есектердің мойынында жүрмес деп.

Ақын Махамбеттің монологі арқылы күндей жарқын болашақты меңзейді:

Туған елім,
Құдіретімсің аңсаған.
Алдан жарқын Күн шыққанша,
Кескініңді көрмейінші шаршаған.
Пасық ойлар тұншыққанша,
Дулығаны қақ жарып гүл шыққанша,
Жер астынан қарап жатам мен саған.

«Әке үкімі» тарауы әке мен бала арасындағы диалогке құрылған. Үйіне кіріп келген шомбал жігіт «төрде отырған әкесінің алдына маң-маң басып барды да, алтын жіппен өдіптелген жағасы сүр ішікті тастай салды».

Әкесі баласынан қандай ерлігі үшін сыйлық алғанын сұрағанда, баласы төрт адам болып, Махамбеттің жақыны Ықыласты үгіттеп, қапысызда ақынды алдап соғып, басын сұлтанға сыйға тартқандарын жеткізеді. Мұндай сұмдықты естіген әкесі:

Ой, залым-ай,
Жүзіқара залым-ай!
Мұнша залым екеніңді қалай келгем танымай.
Бұдан өткен зор қасірет болар ма,
Бұдан өткен зор қасірет болар ма?! – деп,
Жас үйірді жанарға.

Баласы таңғалып, әкесінен сұрайды:

Есіңде ме,

Менің бала күнімде

«Махамбетті жек көремін» дегенің?

Әкесі оның пенделік екенін, жарының жасынан Махамбетке ғашық болғанын, Махамбеттей батырға бүкіл қазақ ғашық болса да, айып емес екенін тым кеш ұққанын жеткізеді. Ақынды киелі құс – аққуға балаған әке баласын «оңбаған», «ел дәстүрін қорлаған надан» деп, бұндай қасиетсіз оқиганың бұрын-соңды қазақ даласында болмағанын, қандай қиын кезде де халық ақындарын қорғағанын, енді өзіне де туған жерде орын жоқ екенін айтып, қатал шешім қабылдайды. Келер ұрпақ баласының бетіне түкірмес үшін, сол қорлықтан құтқарайын деп, қолына ішігін ұстатып, батар күнмен бірге, үлкен қара жолға түсіп, бір төбенің басында, құлазыған көңілімен баласына шығарған үкімін орындайды.

Мына жолмен өткен жұрттың аузынан

Махамбеттің жырын тыңдап жат енді.

Мүмкін, сонда ұғынарсың қатеңді.

Кім аяққа басса заңын даланың –

Ұмытқаны қатал тарих сабағын.

Кешір мені,

Таусылды бар амалым.

Дала заңы – баба заңы, қарағым, –

Деп әкесі қолына алды садағын...

Поэмада Махамбеттің Отанына, туған жерге, еліне деген махаббаты, күрескерлігі, азаматтық парасаттылығы танылады. Сонымен қатар ақын М.Шахановтың қаламынан туған жыр жолдарында халқымыздың рухани құндылықтары дәріптеліп, халықтың дауылпаз ақынына деген ниеті, кіршіксіз таза сезімі мен қалтқысыз сенімі жатыр.

Артық болмас білгенің

Мұхтар Шаханов – Түркия, Әзербайжан, Солтүстік Кипр мемлекеттері тағайындаған «Түркі әлеміне сіңірген ерен еңбегі үшін» атағының иегері. 2002 жылы М.Шахановқа «Түркі тілдес халықтар арасындағы ең үздік әлем ақыны» атағы берілді. «Нобель» сыйлығының 100 жылдығына орай Тамбов қаласында өткен «Нобель» сыйлығы лауреаттары мен нобельшілердің халықаралық конгресінде «Нобель» ақпарат орталығы, «Нобель» қоры, Ресей жаратылыс ғылымдары академиясы бірлесіп бекіткен «Нобельдің Алтын медалімен» марапатталды.

Бағалы дерек

Нарын құмы Каспий маңы ойпатының солтүстік-батыс бөлігінде, Еділ мен Жайық өзендері аралығында орналасқан. Әкімшілік тұрғыдан Атырау облысының Құрманғазы, Махамбет аудандары және Батыс Қазақстан облысының Бөкей Ордасы, Жаңақала және Ақжайық ауданының оңтүстік бөлігін қамтиды. Аумағы 40 мың км². Құмды өңір орта есеппен теңіз деңгейінен 21 м төмен жатыр. Еркекшөп, жүзгін, қияқ, құмаршық, ойыстау жерлерінде жыңғыл, терек, қандыағаш, көктерек өседі. Киік, қоян, қарсақ, дала күзені т.б. кездеседі.

«Қазақ энциклопедиясы»,
VII том

Сөзмаржан

Нала – қарғыс, лағынет.

Алап – аймақ, өлке, атырап.

Әдіптеу – көмкеру, киімнің етек-жеңін қайырып тігу, сәндеу.

Зауал – қиындық, қайғы.

Шомбал – алып, ірі.

Тіршілікпен қоштасар сәт жетті-ау
деймін маған да.
Қоштасар сәт жетті-ау деймін,
туған елім, еңселім,

Бостандыққа шақырып ем,
Сенің заңғар ақылың ем,
Едім әрі өлшемін,
Жанашырың, жақының ем
Және қайсар ақының ем мен сенің.

Жұлдыздай боп жанар алдан
Ақындықта елден ерек басқа заң.
Батырлығы жоқ адамнан
Үлкен ақын шыққан емес ешқашан.

Туған елім – арман, мұңым,
Енді сені жетелейді жол қалай?
Менің бассыз қалғандығым
Сенің бассыз қалғандығың болмағай!

Иә, шындықтың ащы даңқы,
Шындық үшін жалғыз түстім егеске.
Ақындықтың басты шарты –
Басты алса да, шындықты айту емес пе?

Өлімге сан жақын бардым,
Қорғансыз боп көрінсем де жай көзге.
Шындықты айтқан ақындардың
Бірақ жолы болып еді қай кезде?

Керде де енді сен жайлы ойға батамын,
Бұл іңкәрлік созылады қаншаға?
Кім қаншама шексіз сүйсе Отанын,
Оның тартар азабы да соншама.

Мен сенемін күні ертең
Нұрлы үмітпен оянар деп ұлы өлкем.
Күліп жайсаң күн ғажайып,
Ел наласы тарқар деп.
Ақымақтар күрт азайып,
Сұмдар қорқақ тартар деп.

Мен сенемін, күні ертең
Пенделіктен тазарар деп ұлы өлкем.
Жә, қашанғы баққа зорлық
мінгеспек?

Сенем, ертең оттыға отсыз күлмес деп.
Тек тұлпарлар ғана алатын бас бөйге
Есектердің мойынында жүрмес деп.

Мен сенемін, күні ертең
Ақыл-ойын пір тұтар деп ұлы өлкем,
Мына дәурен бұрқан-тарқан
Ертең қайта өзгерер.
Ақындарын сұлтандардан
Артық сыйлар кез келер.

Қадір тұтам қиялдауды,
Ертең талғам өзгерер.
Шындап құлай сүйе алмауды
Қылмыс санар кез келер.

Туған елім,
Құдіретімсің аңсаған.
Алдан жарқын күн шыққанша,
Кескініңді көрмейінші шаршаған.
Пасық ойлар тұншыққанша,
Дулығаны қақ жарып гүл шыққанша,
Жер астынан қарап жатам мен саған.

2. Әке үкімі

Шомбал жігіт кіріп келді ентелеп,
– Әке, – деді ол кірген бойда,
– Әке, – деді еркелеп,
– Жүруші едің маған ылғи өкпелі.
Кеюші едің,
«Мал болмайсың» – деп мені.
Сол сөзіңді, сірә, қайтып аласың-ау, шамасы.
Аты шулы Баймағамбет сұлтанның
Маған берген сыйлығына қарашы!

Тәрде отырған әкесінің алдына,
Маң-маң басып барды да,
Алтын жіппен әдіптелген жағасы
Сұр ішікті тастай салды баласы.
– Иә, сөйле, – деді әкесі, –
Қандай ерлік көрсеттің,
Екі ай бойы, қане, қайда жол шектің?
Баласы айтты:
– Топ бастадық төрт адам.
Махамбеттің жақыны
Ықыласты үгіттеп,
Мақтап, қағып арқаға
Қосып алдық ортаға.
Бұл – түгелдей мына ұлыңның ақылы.
Еркін жетер өңгіме ол бір таңға.
Қапысызда қармақ салып,
Махамбетті алдап соғып,
Басын кесіп, сыйға тарттық сұлтанға.
– Ой, залым-ай,
Жүзіқара залым-ай,
Мұнша залым екеніңді қалай келгем танымай.
Бұдан өткен зор қасірет болар ма,
Бұдан өткен зор қасірет болар ма?! –
деп әкесі жас үйірді жанарға.
– Қабағыңды жаба қалды неге мұң,
Әке, сенің қай сөзіңе сенемін,
Есіңде ме,
Менің бала күнімде
«Махамбетті жек көремін» дегенің?
– Рас, ұлым, айтылған сөз оқпен тең,
Бір кезде мен Махамбетті жек көргем.
Әлде, кемшін шағым ба еді ол ақылға?!
Пенделік қой салған мені тақымға.
Оған себеп –
Сенің анаң жасынан
Ғашық болған сол Махамбет ақынға.
Азаппенен атса да асау таңдарым,
Қайрағам жоқ қызғаныштың қанжарын!
Іштен тынып жүре бердім төзген боп.
Өзін шексіз құлай сүйген жан барын
Қайран ақын сезген жоқ.

Бағалы дерек

Махамбет Өтемісұлы (1804–1846) – қазақтың әйгілі ақыны, күйші-композиторы, отаршылдыққа қарсы Исатай Тайманов бастаған көтерілісті (1836–1837) ұйымдастырушылардың бірі, осы көтерілістің жалынды жыршысы.

Сөзмаржан

Пенделік – адамның ұнамсыз қасиеттері.
Ғаламат – орасан, зор.
Үкім – шешім, билік.
Кею – ренжу.
Налу – ренжу, қапа болу.
Ішік – бағалы тон.

Анаң марқұм ол дегенде от жалындап
 көзінен,

Тамсанатын,
 Нақ бір бақыт табардай әр сөзінен,
 Ұлы ақынға деген іңкәр сезімін
 Көрге бірге ала кетті ол өзімен.
 Өттең, біздің сор маңдайлы Жайықта
 Ерлер аз ғой бара алатын байыпқа.
 Тым кеш ұқтым,
 Махамбеттей батырға
 Бүкіл қазақ ғашық болса айып па?
 Құдіретті шындығынан танбаған,
 Парасатын ізгілікке жалғаған,
 Ақын деген киелі аққу самғаған.
 Ал, ендеше, аққуды атқан пендені
 Қай атаңнан көріп едің, оңбаған?!
 Бұл салада сен бірінші адамсың,
 Адам емес,
 Ең бірінші надансың,
 Ел дәстүрін,
 Ер дәстүрін қорлаған.
 Нақ мынадай қасиетсіз оқиға
 Бұрын қазақ топырағында болмаған.
 Қандай қиын кезеңде де
 Туған ел
 Ақындарын жанын салып қорғаған.
 Түсінбедім,
 Армандап ең нені, ұлым?
 Ертең сені қойып желдің өтіне,
 Ызалы ұрпақ түкіреді бетіңе.
 Сол қорлықтан құтқарайын сені, ұлым!
 Және ол зар оңайлықпен тыйылмас,
 Қанымыз бір,
 Жолымыз да шиырлас.
 Енді сенің кесіріңнен
 Маған да
 Туған жердің топырағы бұйырмас.
 Жә, не қайыр, налы, мейлі, налыма,
 Сорлы балам,
 Туыпсың-ау сорыма.
 Өзің түстің өзің қазған орыңа.

Кеттік, көне,
Ішіңді ал қолыңа!

Ұясына күн тұр еді батқалы,
Түксиеді меңіреу құм шатқалы.
Олар үлкен қара жолға түсіп ап,
Бір төбенің басына кеп тоқтады.

– Мынау төбе саған соңғы шығар шың
Болатынын ұғарсың.
Сен, әрине, құралайды көзге атқан,
Атқан оғын маздатқан
Менің мерген екенімді ұмытпаған шығарсың? –
Деді әкесі құлазып нар көңілі.
Дір-дір етіп:
– Ұмытқам жоқ, – деді ұлы.
– Балам, үміт-қызығымның өлшемі
Өзің едің,
Қайғым болдың еңселі.
Басына шық, көне, мына төбенің,
Осы арада қалдырамын мен сені.
Қараладың қасиетті мекенді,
Жараладың тұрмастай ғып өкеңді,
Мына жолмен өткен жұрттың аузынан
Махамбеттің жырын тыңдап жат енді.
Мүмкін, сонда ұғынарсың қатеңді.
Кім аяққа басса заңын даланың –
Ұмытқаны қатал тарих сабағын.
Кешір мені,
Таусылды бар амалым.
Дала заңы – баба заңы, қарағым, –
Деп әкесі қолына алды садағын...

1

Білу

1. Мұхтар Шаханов кім?
2. «Нарынқұм зауалы» поэмасы кім туралы?
3. Махамбет Өтемісұлы туралы не білесіңдер?
4. М.Өтемісұлы өмір сүрген тұстағы қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік жағдайы қандай еді?
5. Поэмада қандай оқиға баяндалады?

6. Поэма оқиғасы еліміздің қай өлкесінде болған? Географиялық атау туралы мәлімет беріңдер.

2

Түсіну

1. Әке мен бала диалогінің мәні қандай? Неліктен әкесі баласын өлімге қиды?
2. *«Ақын деген киелі аққу самғаған,
Ал, ендеше аққуды атқан пендені
Қай атаңнан көріп едің, оңбаған?»* – деген жолдарды қалай түсінесіңдер? Неліктен ақынды «киелі» деп аққуға теңейді?
3. «Дала заңы – баба заңы» деген нені білдіреді?
4. Поэма неліктен «Нарынқұм зауалы» деп аталады? «Зауал» сөзінің мағынасын түсіндіріңдер.
5. Поэманың тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

3

Қолдану

1. Әке мен бала диалогін рөлдерге бөліп оқыңдар.
2. Поэманы композициялық құрылысына қарай талдаңдар.
3. Поэмадағы көркемдегіш құралдардың (риторикалық сұрақ, анафора, эпифора, теңеу, эпитет) қолданысын анықтаңдар.
4. Мағынасы түсініксіз сөздерді тауып, сөздікпен жұмыс жасаңдар.
5. Поэма мазмұны бойынша «Орындаушы», «Сыншы», «Қорғаушы», «Бақылаушы» рөлдік ойынын өткізіңдер. Ұсынылатын тақырыптар: «Туған елім, құдіретімсің аңсаған...», «Кім аяққа басса заңын даланың – ұмытқаны қатал тарих сабағын».

4

Талдау

1. «Ұқсастық пен даралық» тәсілін қолданып, әкесі мен баласына тән қасиеттерді салыстырыңдар.

Әке образы	Бала образы
Ұқсастық	
Даралық	

2. Махамбет үмітін, әке өкінішін, бала зұлымдығын өзіндік көзқарас тұрғысынан 3 сөйлеммен тұжырымдаңдар.
3. Поэма мазмұнындағы адалдық пен сатқындықтың әсерлерін салыстырыңдар. Адалдық пен сатқындық туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер ұсыныңдар.
4. Ақын шығармасының әдеби жанр тұрғысынан ерекшелігі неде? Сөз қолданысына талдау жасаңдар.
5. Әке үкімінің дұрыс, бұрыстығына пікір таластырыңдар.

5

Жинақтау

Таңдауларың бойынша «Туған елім, құдіретімсің аңсаған», «Ақын деген киелі аққу самғаған» тақырыптарының біріне эссе жазыңдар.

6

Бағалау

1. Әке үкімінің танымдық, тәрбиелік мәні неде деп ойлайсыңдар? Оқиға шешімі қандай ойларға жетелейді? Ойларыңмен бөлісіп, сыни шолу жазыңдар.
2. Қазіргі кезде Махамбеттің арманы орындалды деп ойлайсыңдар ма? Поэмадағы Махамбет монологі туралы қандай ой түюге болады? Поэманың маңыздылығы неде? Шағын топтарға бөлініп, «Құнды ой» стратегиясы бойынша ойларыңды 7 сөйлеммен тұжырымдаңдар.

Кітапсүйерлер үшін

М.Шахановтың өлеңдер жинағынан ақын шығармаларын оқыңдар (<https://kitap.kz/>, <https://adebiportal.kz/>), ұнаған өлеңін жаттап алыңдар. Хрестоматияда берілген «Арман» өлеңінің мазмұнымен танысыңдар.

Әдебиет теориясы

Өлең – белгілі бір тақырыпқа арналған, ырғағы мен ұйқасы бар шағын поэтикалық шығарма. Ол бөлшектерден құралатын біртұтас шығарма. Сол бөлшектердің бірі – шумақ. Шумақ – кемінде төрт жолдан (кей жағдайда екі немесе алты) құралып, аяқталған синтаксистік біртұтас ойды білдіретін өлең бөлшегі.

Мысалы:

Қалаул(ы) ақын бола алдым ба,
Қалың қауым күнде тыңдар!
Аңқылдаған еп алдында
Азаматтық міндетім бар.

(Қ.Мырза Әлі. «Парыз»)

Ұйқас – өлең жолдарын біріктіріп, белгілі бір үйлесімде ұстап тұратын өлең бірлігі. Ұйқас болуы үшін өлең кемінде екі жолдан тұруы керек.

Мысалы:

Ана тілің – арың бұл, – а
Ұятың боп тұр бетте. – б
Өзге тілдің бәрін біл, – а
Өз тілінді құрметте! – б

(Қ.Мырза Әлі)

Ұйқас түрлері: *қара өлең ұйқасы, шұбыртпалы ұйқас, кезекті ұйқас, шалыс ұйқас, егіз ұйқас.*

Өлең шумағының тағы бір бөлшегі – тармақ. Тармақ деп, өлеңнің әрбір жолын айтады. Тармақ бунаққа, бунақ буынға бөлінеді. Бунақ – әр тармақтың белгілі бір дауыс ырғағымен бөлінуі. Буын саны сөздегі дауысты дыбыстарға байланысты анықталады.

Қазақ өлеңі – силлабикалық, яғни буынға негізделген өлең болып табылады.

Монолог – кейіпкердің көпшілікке қарата немесе өзіне арнап айтқан сөзі, толғанысы, өсиет-уағызы. Монолог – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу мақсатында қолданылатын тәсіл. Монолог ауызша да, жазбаша түрде де кездеседі. Екі жағдайда да (ауызша және жазбаша) негізгі ерекшелігі – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы. Мәтінде монолог диалог үлгісінде де, диалогпен араласып та келе береді.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

1. Таңдауларың бойынша бір өлеңді құрылысына талдап үйреніңдер.
2. Көркем әдебиеттен монолог үлгісіне мысалдар табыңдар.

Қазіргі қазақ поэзиясына тың дүние толқынын тудырып, жаңа леп әкелген, өткір тілді, оқшау ойлы ақын туралы біліп алайық!

ТЕМІРХАН МЕДЕТБЕК

ТЕМІРХАН МЕДЕТБЕК
(1945–2025)

Естеріңе түсіріңдер:

Балалар әдебиетінің дамуына үлес қосқан қандай ақын-жазушылардың шығармаларын білесіңдер? Кейіпкерлері қандай істерімен естеріңде сақталды?

Меңгерілетін білім:

Темірхан Медетбек кім?

«Тәуелсізбін» өлеңінің идеясы қандай?

Зерделі сөз

Темірхан – тасқа тамыр,
темірге жан бітірген ақын.
Ол – біздің поэзиямызда-
ғы құбылыс.

Ұ.Есдаулет

Темірхан Медетбек 1945 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданы Амангелді ауылында дүниеге келген. Түркістан қаласында орта мектепті аяқтаған, Алматыдағы Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық институттың тіл-әдебиет факультетінде оқыған. Қазақ теледидарында, Маңғыстаудағы барлау экспедицияларында, Қазақстан Жазушылар одағында, «Ақиқат», «Жұлдыз» журналдарында қызмет еткен.

«Әдебиетке 8–9-кластан құмартқан екем. Сол тұста аудандық «Қызыл Түркістан» газетіне екі өлеңім шықты. Осыдан кейін-ақ қанаттана түстік. Тіпті өлеңге құлай жығылдым десем артық емес. Әуелден-ақ кітапты көп оқыдым. Бала кезімнен есейгенше М.Әуезов, С.Мұқанов шығармаларынан бастап, ауылдың шағын кітапханасындағы дүниелерден түк қалдырмадым-ау деймін», – деп еске алады ақын әдебиетке басқан алғашқы қадамын.

Алғашқы жыр жинағы «Жанымның жас құрағы» деген атпен 1970 жылы жарық көрді. 1983 жылы «Көгершін қауырсындары» атты өлең кітабы үшін Қазақстан Жазушылар одағы сыйлығының, 2000 жылы «Тағдырлы жылдар жырлары» кітабы үшін Қазақстан

Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты болды. Бейбарыс атындағы сыйлықтың иегері, «Құрмет» орденімен марапатталған.

Ақын – «Сапар алдында», «Алыс шақырымдар», «Мәртебе», «Әуедегі толқындар», «Дауыс», «Көгершін қауырсындары», «Аңқа кептірген аңыз», «Сырым бар саған айтатын», «Тағдырлы жылдар жырлары», «Көк түріктер сарыны», үш томдық «Таңдамалы жыр жинағы» секілді оннан астам жыр жинақтарының авторы. «Менің Абайым», «Баба дәстүрдің мұрагері кім?», «Сегіз қырлы сексен сырлы әлем бұл» атты сын кітаптары, «Толғауы тоқсан дүние» атты публицистикалық ой-толғаулар мен эсселер кітабы жарық көрген. Өлеңдері қырғыз, өзбек, украин, орыс, қытай, татар тілдеріне аударылған. А.Пушкин, М.Лермонтов, Я.Колас, Я.Купала, Р.Загович, П.Неруда, Ә.Вахидов сияқты ақындардың өлеңдерін, сондай-ақ Генрих Бельдің «Иесіз үй» романы мен В. Набоковтың бірнеше шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Темірхан Медетбектің шығармаларына арқау болған қоғамдық мәні зор тақырыптардың бірі – азаттық, бостандық, теңдік. Қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы – Тәуелсіз Қазақстанның дүниеге келгенін «Тәуелсізбін» атты өлеңінде жырлайды. Ақын арман болған егемендігіміздің оңайлықпен келмегенін, азаттық жолында қаншама қан төгіліп, қаншама өмір құрбан болғанын:

Заман өтті –
Қансыратып қанаған.
Заман өтті –
Қалтыратып тонаған.
Тәуелсіздік келді, міне, ақыры,
Зорға жеттім,
Зорға жеттім мен оған! –

деп жырға қосады. Шабыттанған ақын қаламында тау да, тас та, орман да, көл де, дала мен бала да, жаны мен қаны да, ары мен жары да, заңы мен бағы да, өні мен дәні де тәуелсіз.

Халқымыздың ғасырлар бойы бодандықта болып, басынан қандай қиын-қыстау кезеңдерді өткізгенін:

Көріп едім бәрін мен, ойып алды көзімді.
Сөз айтып ем шыдамай, қырқып алды тілімді.
Ойымды мен айтып ем, отқа салды жанымды.

Көтеріп ем басымды, қақ айырылды маңдайым, –
деп, туғаннан бұғауда болғанын, көрінбейтін кісенмен жүргенін, өз жерінде көмейге тас тығылып, ауызға құлып салынып, қайғы-мұңға батқанына күңіренеді, Ресейдің отаршылдық саясатын әшкерелейді.

Таптап, қырқыш,
Жоқ етті де нуымды.
Жазарымды отқа салды, қуырды.
Жуынды етті кәусар менен суымды,
Шұлғау етті қасиетті туымды, –
деп, жараланған ақын жүрегі тәуелсіздіктен қанаттанып:
Тәуелсізбін!
Тәуелсізбін мен бүгін.
Келді кіріп азаттығым, теңдігім.
Бостандықта бойлығым мен ендігім,
Шешіл енді, шемен болған шерлі үнім! –
деп әлемге жар салады.

Темірхан Медетбек – қазақ поэзиясында өз үні мен жолы бар, азаматтық болмысы әр шығармасынан көрініс беретін ақын болса, туындылары – рухани құндылықтарды дәріптейтін, ұлттық бояуы қанық, поэтикалық қуаты зор шығармалар.

Тәуелсізбін

Тәуелсізбін!
Тәуелсізбін мен бүгін.
Келді, міне, азаттығым, теңдігім.
Бостандықта бойлығым мен ендігім,
Шешіл енді, шемен болған шерлі үнім!

Зерделі сөз

Темірхан Медетбек – ерекше талант. Даусыз. Ешкімге ұқсамайды. Ұқса – Махамбетке ұқсауы мүмкін. Өлеңдерінде азаматтық әуен, өршіл екпін, тегеурінді мақам бар. Ашық жазады. Жағымпаздану, жарамсақтану, меймөңкелеу, сылап-сипау, жалпақшешейлік, көлгірсу Темірханда кездеспейді.

Г.Бельгер

Даналық ойдан дән ізде

Айналамыздағы елдермен салыстырғанда біздің поэзиямыз әлдеқайда күшті, әлдеқайда қуатты, әлдеқайда бай. Өйткені қазақ поэзиясының топырағы бай. Біріншіден – күрескер поэзия. Екіншіден, әсіресе, Абайдың арқасында Шығысты да, Батысты да бойына сіңірген поэзиямыздың көкжиегі кеңейіп кетті.

Т.Медетбек

Қарсы қарап қатал мынау заманға,
Айналдық біз қайтпас, қайсар қамалға.
Алды бүгін тәуелсіздік тау-тасым,
Орман,

Көлім,
Далам менен балам да!
Жаным менің,
Қаным менің тәуелсіз!
Арым менің,
Жарым менің тәуелсіз!
Заңым менің,
Бағым менің тәуелсіз!
Әнім менің,
Дәнім менің тәуелсіз!

Тәуелсізбін! –
Танып тұрмын өзімді.
Ұшырамын қанат байлап сөзімді.
Ешкім енді көкірегімнен итеріп,
Ешкім енді шұқымайды көзімді.
Тәуелсіз ғой ойым менен ұғым да,
Бақыт құсым қонды келіп тұғырға.
Тәуелсіздік алды бүгін, қараңдар,
Тойым түгіл,
Қайғым менен мұңым да.

Заман өтті –
Қансыратып қанаған.
Заман өтті –
Қалтыратып тонаған.
Тәуелсіздік келді міне ақыры,
Зорға жеттім,
Зорға жеттім мен оған!

Құтылмаған кінәраттан, күнөдан,
Бар шындықты іштей үнсіз құраған, –
Ағыл-тегіл көздің жасын көл етіп,
Күні кеше былай деп мен жылағам:
«Жаным кетті қарайып,
Қопарылды тірегім.

Сөзмаржан

Шемен – қайғы-қасірет, уайым.

Шерлі үн – қайғылы, мұңлы.

Қанау – біреудің адал еңбегін жеу арқылы пайда табу.

Кінәрат – 1) кемістік, ақау, мін; 2) ауру, сырқау, кесел; 3) қаяу, кірбің.

Бұғау – (ауысп.) қапас, қамау, қоршау, құқы жоқтық, құлдық.

Құрық – 1) жылқы ұстау үшін ұшына ілмек арқан бекітілген ұзын сырық; 2) (ауысп.) айла-шарғы, қулық-сұмдық.

Айтыңдаршы, халайық,
Қалай өмір сүремін?!

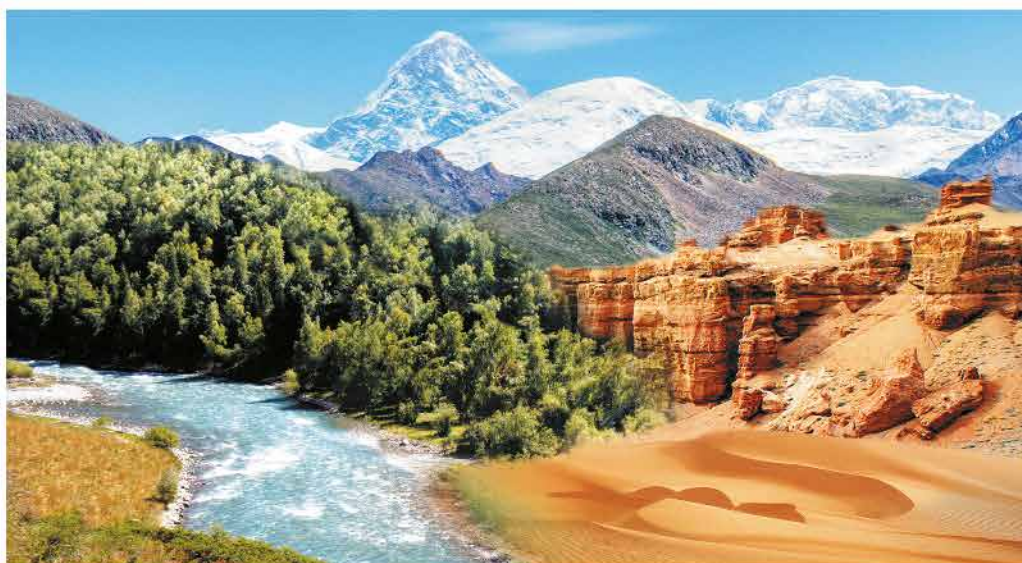
Қалай жүрем темірден
Соғып шыдам төзімді...
Көріп едім бәрін мен
Ойып алды көзімді.

Қалай жүрмін құламай!
Қазды менің түбімді.
Сөз айтып ем шыдамай!
Қырқып алды тілімді.

Қай жерде мен тайқып ем?!
Сынап тағы бағымды –
Ойымды мен айтып ем,
Отқа салды жанымды.

Төктім үнсіз жасымды,
Кеуіп қалды таңдайым.
Көтеріп ем басымды
Қақ айырылды маңдайым».

Күні кеше дәл осылай жылағам!
Жылағанмын –
Көздің жасын бұлағам.

Үмілеген менің жастық демімнен,
Теңіз толқып,
Тау күңіреніп құлаған.

Соны ойласам – У мен зәрді ішем мен.
Соны ойласам –
Қайғы-мұңға түсем мен.
Тудық біздер көрінбейтін бұғаумен,
Жүрдік біздер көрінбейтін кісенмен.

Өз жерімде ала алмастан рұқсат,
Өзімізге жүрдік біздер құрық сап...
Үндетпестен тас тықты да көмейге,
Қойды сонсоң ауымызға құлып сап...

Таптап, қырқып,
Жоқ етті де нуымды.
Жазарымды отқа салды, қуырды.
Жуынды етті кәусар менен суымды,
Шұлғау етті қасиетті туымды.

Мұның бәрін, мұның бәрін ұғынам...
Жүрек жара –
Зарзаманның мұңынан.
Сол кезде мен «азаттық» деп,
«теңдік» деп,
Бөрі болып айға қарап ұлығам.

Тәуелсізбін!
Тәуелсізбін мен бүгін.
Келді кіріп азаттығым, теңдігім.
Бостандықта бойлығым мен ендігім,
Шешіл енді, шемен болған шерлі үнім!

Кеуделерді тарылтпастан кек қысып,
Кетеді одан өр далама өрт түсіп...
Құсқа айналып кеудемдегі жүрегім,
Сүйіншілеп келер күнге кетті ұшып.

...Біз азаттықты бір кездегі жоғалтқан дәуренімізге қайта оралу үшін алған жоқпыз. Ол дәурен бүгінгі адамзат түгілі, біздің өзімізге де ілесе алмай, тарихтың қиян түкпірлерінде қалып қойды. Біз ол кезден мирасқа жеткен мұраларымызды мұқият тексеріп, жоғалта бастаған даралық сипатымызды қалпына келтіріп, бірақ тек соған қанағаттанып қалмай, озып кеткен замана көшін қуып жетіп, сол кезден бергі кеткен қапыларымызды түгендеп, орнына келтіріп, ертең де, бүрсүгіні де, алыс болашақта да ұлт ретінде, ел ретінде жер бетінде қала алуымыз үшін жан аямай күресуіміз керек. Өзімізді өзіміз шыңдап, өзгеде есеміз кетпейтіндей боп, ар-намысқа тырысуымыз қажет. Тәуелсіздіктің бағы сонда ғана жанады. Тәуелсіздік жолында қан да, жас та, тер де төгілген. Бірақ ар төгілмеуі керек. Ар-намыс қана тәуелсіздікке тірек болады. Ол біздің тілегімізді емес, біз оның тілегін тілеуіміз қажет.

Ө.Кекілбаев

1

Білу

1. Ақын Темірхан Медетбек туралы не білдіңдер?
2. Тәуелсіздік дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Темірхан Медетбектің «Тәуелсізбін» өлеңі қандай оқиғаға арналған?
4. Тәуелсіз Қазақстан тарихы туралы не білесіңдер?

2

Түсіну

1. Өлең неліктен «Тәуелсізбін» деп аталады?
2. Өлеңнен тарихи кезеңдерді, қазақ халқының тағдырын бейнелейтін жолдарды тауып, түсінік беріңдер.
3. Шығарманың басты идеясы, негізгі түйіні қандай? Өлеңнің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
4. «Тәуелсізбін» өлеңіндегі лирикалық кейіпкердің ішкі толғанысы мен сезімін білдіретін жолдарды топтастырыңдар.
5. «Тәуелсіздік» ұғымын сызба арқылы көрсетіңдер.

1. Canva немесе Genially платформасында өлеңдегі қазақ халқына тән ұлттық құндылықтардың көрінісін сипаттайтын постер жасаңдар.
2. Өлең үзіндісінің ұйқасын, шумағын, бунағын, буын санын анықтаңдар.
3. Өлеңдегі көркемдегіш құралдарды (теңеу, риторикалық сұрақ, анафора, эпифора) анықтап, талдау жасаңдар.
4. Өлеңді жаттап алыңдар.

1. FILA» кестесін қолданып, автор бейнесіне талдау жасаңдар.

F – дерек	I – ой-пікір	L – сұрақ (мәселені зерттеу)	A – іс-әрекет
Өлеңнен автор бейнесін ашатын деректер табу	Автор туралы ой-пікір жазу	Сұрақтар құрастыру	Мысалдар келтіру

2. Тәуелсіздік алғанға дейінгі Қазақстан мен бүгінгі Отанымызды салыстырыңдар.

1. «Тәуелсіздік» сөзімен сөзжұмбақ құрастырыңдар.
2. «Менің елім – тәуелсіз Қазақстан» тақырыбына эссе жазыңдар.
3. Тәуелсіз Отанымыздың тарихын өткен шақта, осы шақта, келер шақта баяндаңдар.

1. Ақын неге: *«Бостандықта бойлығым мен ендігім, Шешіл енді, шемен болған шерлі үнім!»* – дейді? Пікір алмасыңдар.
2. *«Құсқа айналып кеудемдегі жүрегім, Сүйіншілеп келер күнге кетті ұшып»*, – деген автор тұжырымына ойларыңды білдіріп, сыни шолу жазыңдар.
3. Өлең мазмұнынан алған әсерлерің туралы ой бөлісіңдер.
4. Егер сендер ақын болсаңдар, бүгінгі Қазақстанды қалай жырлар едіңдер? Өз туындыларыңның жоспар-тезисін құрыңдар.

Артық болмас білгенің

1991 жылдың 16 желтоқсаны күні КСРО-ның ыдырауына байланысты Қазақстан өз егемендігін жариялады және Халықаралық қауымдастық тарапынан тәуелсіз мемлекет ретінде мойындалды. 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы қабылданды. 1992 жылдың 2 наурызынан бастап, БҰҰ-ның толыққанды мүшесі. Сонымен қатар Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік келісімі ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы сияқты халықаралық ұйымдардың құрамына кіреді.

«Қазақстан тарихы» оқулығынан

Кітапсүйерлер үшін

Т. Медетбектің өлеңдер жинағынан ақын өлеңдерімен танысыңдар (<https://adebiportal.kz>). «Күлтегін», «Тоныкөк», «Махамбет рухының монологі» дастандарын оқыңдар.

Әдебиет теориясы

Лирика туралы түсінік

Лирика – әдебиет тегінің бір түрі. «Лира» – грекше музыкалық аспап атауы. Лираға қосып айтатын өлеңді «лирика» деп атаған.

Лирика – ақынның сезімін, қуанышы мен сүйінішін, арманын, өмірге деген көзқарасын, дүниетанымын сыр қып шертетін өлең.

Лирикалық шығарма өлеңмен жазылады, онда автордың немесе кейіпкердің дүниеге көзқарасын, оның сезімін, нақты ойын, көңіл күйін суреттеу әсерлеп бейнелеу арқылы көрсетіледі. Лириканың бірнеше түрлері бар: азаматтық лирика, махаббат лирикасы, табиғат лирикасы, философиялық лирика, көңіл күй лирикасы.

З.Қабдолов. «Сөз сыры»

Тапсырма

Лирикалық өлеңдерге мысал келтіріңдер, жатқа оқыңдар.

Достар! Шығармалары философиялық ойларымен, өзгеге ұқсамайтын даралығымен ерекшеленетін, өмір шындығын бейнелеуде соны соқпақ салған жазушының шығармашылығы сендерді өз әлеміне шақырады.

ТӨЛЕН ӘБДІКОВ

ТӨЛЕН ӘБДІКОВ
(1942 жылы туған)

Естеріңе түсіріңдер:

Тәуелсіз Қазақстанның қандай ақын-жазушыларын білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Төлен Әбдіков кім?
«Қонақтар» атты шығармасындағы автор ойы.

Зерделі сөз

Төлен Әбдіков – әдебиет көгінде жарқ етіп көрінген аса үлкен талант. Осыдан жарты ғасыр бұрын алғашқы туындылары жариялана бастаған қаламгер атына айтылған жоғары құрмет күні бүгінге дейін өз биігінен еш аласарған емес. Керісінше, дүниеге келген әр шығармасы қазақ прозасында құбылыс саналған жазушының жұлдызы тым асқақтап, одан бетер жарқырай түскен.

Ж.Елшібек

Жазушы, драматург, қоғам қайраткері Төлен Әбдіков 1942 жылы қазіргі Қостанай облысы Жангелдин ауданында туған. Ең алғашқы әңгімелер жинағы *«Көкжиек»* деген атаумен жарық көрді. Одан кейінгі шығармалар жинақтары *«Күзгі жапырақ»*, *«Ақиқат»*, *«Айтылмаған ақиқат»* деп аталады.

Танымал жазушы *«Оң қол»*, *«Бас сүйек»*, *«Қайырсыз жұма»*, *«Екі кездесу»*, *«Райхан»*, *«Қонақтар»*, *«Сәндікөл»*, *«Жат перзент»*, *«Қыз Бәтіш пен Ерсейіт»*, *«Парасат майданы»*, *«Әке»*, *«Ақиқат»*, *«Оралу»* *«Ақшоқыда қыс қатты»* т.б. шығармаларында адам мінезінің құпия сырларын, өмірдің қайшылықты құбылыстарын, қоғамдық мәселелерді кеңінен суреттейді. Т.Әбдіков драматургия жанрында да жемісті еңбек етіп, *«Біз үшеу едік»*, *«Ардагер»*, *«Ұлы мен ұры»* спектакльдерінің сценарийін жазды.

«Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» повесі бойынша *«Өтелмеген парыз»* атты көркемфильм түсірілді.

Төлен Әбдіков шығармашылығында елеулі орын алатын туындының бірі – **«Қонақтар» әңгімесі**. Әңгімеде жалғыз ұлы Сапабекті асыға күткен Ерғабыл қария мен оның кемпірінің сарғайған сағынышы суреттеледі.

Балалары үйге келгенде «Ерекең жаңа қаз тұрған балаша төлтіректей көтеріліп, ат жақты, қапсағай сары жігітті құшағына қысты. Одан соң омырау, жеңдері ашық, шұбар көйлек киген, шашын қидырған топ-толық, ақсары, ажарлы келіншекті шіміркеніңкіреп, маңдайынан сүйген болды. Шал өзіне зорға келген немересін бауырына басып, бетінен сүйді».

Сапабек – елге танымал геолог, шетелдерде көп болған маман. Бірақ әкесі Ерғабыл қарияға керегі бұл емес, ата дәстүрді сақтаған, қара шаңыраққа ие болатын, ата-анаға қамқор ұл қажет. Келіні Тома – қазақша білмейтін, ауыл тұрмысынан хабары жоқ, ашық-шашық киінетін жан. Аяқ-қолы шидей, көзі қитар, алтылар шамасындағы немересі Жеңістің де қазақша білмейтіні қарияның жанын жаралайды.

Жалғыз ұлы Сапабек жылына бір рет ауылға келгенімен, бір күннен артық түнемейді, оның өзінде курорттан қайтып келе жатып, қонақтарша жолшыбай соғады. Әңгіменің «Қонақтар» деп аталуы да осыдан. «Әке жолын қуса, менің жолымды қусын! Ие болсын мына қу шаңыраққа!» – деп ата салтты қатты ұстанған Ерғабыл қарт жоғарғы білімді емес, ұлттық құндылықтар мен қара шаңырақты сыйлайтын перзент қажеттігін айтады.

Геологияның қыр-сырымен ауыл адамдарын аузына қаратып отырған ұлына: «...осы тастардың соңында кеттің ғой өзіңмен-өзің боп. Тым болмаса, жылына үйге бір апта да түнеп кетпейсіңдер», – деп қарт ренішін білдіреді. Ерғабыл қарт ауылдан кеткісі келмейді: «...әкем көрген, әкемнің әкесі көрген қара орнымнан айырылып көрген күнім жоқ», – деп, балаларымен еріп кеткісі келетін кемпіріне айтатын жауабы дайын.

Ауылдан аттанарда «Сапабек әке-шешесімен тура өткен жылғыдай сүйісе қоштасып, «ренжімеңдер» деп ақыл айтып, ауылдан шығып кетті. Машина қарасы үзілген кезде ғана кемпір үн-түнсіз жаулығының шетімен көзінің жасын сүртті... Келесі күні Ерекең кетпенін алып, «қысқа отын жоқ, бар кезінде қи ойып алайын» деп, қыстау жанындағы қораға кетті. Уайымын басу үшін, тағы да жігіттік дәуренін, бұрынғының адамдарын

еске түсірмек болды. Қаншайымды, баяғы Сырға көшкен ағайынды ойлады. Бірақ құлазыған көңіліне ештеңе алданыш болмады...».

Жазушы қоғамдағы өзекті жағдайды – өз үйіне өзі қонақ болып келіп-кететін ұрпақ мәселесін тілге тиек етіп, отбасы құндылықтарын дәріптейді.

Көркем туындыларында халқымыздың озық салт-дәстүрін ардақтап, адамгершілік, ізгілік мәселелерін көтерген қаламгер. Қазақ әдебиетіне философиялық проза жанрын ала келген белгілі жазушы Төлен Әбдіков – Франц Кафка атындағы Халықаралық сыйлықтың және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері.

Артық болмас білгенің

Төлен ағамыз домбыраға бала кезінен әуес болған.

«Жалпы, домбыраның менің өмірімде алатын орны үлкен деп айтуыма болады. Жан дүниеме қатты әсер ететін оқиғалар тұсында өзім де күй шығаратын бір әдет тауып алғанмын. «Жарық дүние», «Төрт түгін», «Қосбасар» атты – үш күйімді радиоға жазып алған болатын. Күй тақырыбына жазған «Көрші» атты әңгімем 2018 жылы «Қазақ әдебиетінде» жарияланды», – деген.

Ақын М.Мақатаевтың «Өмір жайлы» өлеңінің әуені де жазушы ағамыздікі.

А.Ахмадиева

Даналық ойдан дән ізде

Әдебиет өзінің құнын жоғалтса, ұлттық сипат та бірте-бірте өз ерекшелігінен айырыла бастайды. Ал ұлттың құруы – адамдардың қырылып қалуы емес, әрине, ұлттың жойылуы – тілінен, дәстүрінен айырылып, сипатсыз тобырға айналуы.

Адамды жануарлар әлемінен бөліп ұстайтын – адамгершілік. Адамгершілік қасиет тәрбиемен келеді, ата-ананың бойынан да келуі мүмкін. Содан кейін білім деген болады, білімнің ішінде әдебиет пен өнер.

Әдебиет пен ұлт – бір-біріне өте жақын ұғымдар. Біріншіден, әдебиет, негізінен, ұлттық көркем ойдың жемісі болса, екінші жағынан, ұлттың өзі – белгілі бір дәрежеде әдебиет беретін тәрбиенің жемісі. Өйткені ұрпақ тәрбиені әдебиет пен өнерден алады.

Т.Әбдіков

Қонақтар (ықшамдалып алынды)

Курорттан қайтып бара жатқан сапарларында жолай үйге соқпақ болған балаларын күтіп, Ерғабыл шал түн ортасы ауғанда жатса да, ертеңіне күн шықпай оянды. Алагеуімде үндемей жүріп, киініп алды. Мәсісін де, шұлғауын да ешкімнен сұраған жоқ. Кенет әжептәуір қатал дауыспен:

– Әй, шақшам қайда? – деді ұйқылы-ояу жатқан кемпіріне.

Кемпір естіді ме, естімеді ме, міз бақпады. Ерғабыл оның үстіне сәл төне түсіп:

– Кемпір, шақша көрмедің бе? – деді жұмсарып.

– Байғұс, «қайдалайды да» жүреді екенсің. Қойған жеріңді ұмытып қаласың ба?.. Мә!

Ерекең ләм-мим демей, алдымен бір атым насыбайды ерніне тастап, шақшасын қалтасына салды. Кемпірі басын ұстап, қайтадан төсегіне жантайды.

– Басым сынып, өлейін деп жатырмын, мазалай бермеші.

– Өлсең, Бағила кемпірді алып келемін, – деді шал бағанадағыдай емес, көңілденіп.

– Иә, жетісерсің! Бала бір жақта, біз бір жақта. Мына қу моладан сүйегімізді табар бір күні. Осы Қаратүбектің басында жұмақ тұрғандай, екі елі қия баспайсың... Бүгін келсін балалар, көрерсің, еріп кетемін. Қал, жалғыз өзің омалып.

– Кеше ноқтаның сағағын байламапсың ғой, кер құлын ағытылып кетті.

– Иә, бұған бірдеңе айтсаң, бұл бірдеңе айтады.

– Е, не ғыл дейсің маған. Бала ыһ... тартып жіберші мына шетін, көтерсейші басыңды... мықтап ұста... ешқайда кетпес, оралар... Туып-өскен жері, елі... Ұста деймін, қаттырақ ұста. Қарайған малды тастап, қайда барасың?

– Сен шал, алжисың. Осы ғой, міне, алжыған деген осы шығар. Екі бие сенің басыңа көктас қоя ма? А-а-а, осыны алмаған Құдайдың тамағы тоқ.

Ерекең ыңырана әндетіп, таяғына сүйенді. Сыртқа шықты. Күншығыс аппақ. Ауа сәл-пәл дымқыл екен. Қолын көлегейлеп, маңайына қарады. Көкжиек шыңылтыр ашық болатын. Бірақ шалға тұманытып көрінді. «Кешке кер құлынды бастау қосақтап едім, оралып қалмады ма екен? – деп ойлады ол. – Анау Қарабидайықтың табанында жүрген солар шығар. Тұсауымен сонша жерге кетеді. Бұл иттерді байлап қоямын ба, не істеймін?»

Бір қолымен белін ұстап, шық басқан көк шөптерді таяғымен анда-санда қағып қойып, шабылған бидайықтың жиегімен келе жатты. Лезде белі ұйып, шаршап қалды. Таяғына сүйеніп аз тұрды да, буындары сытырлап, сүрлеу жиегіндегі төмпешікке келіп отырды.

– Көрілік! Е-е, жарықтық-ай! Уһ! – орамалын алып, терін сүртті. – Күн жылынған шығар, – деп, жұқа барқыт бешпентін шешіп, қолына алды. Уқаланған өңірін жазып жатып: «Ертең сүйегіме шапан жетпей қалса, – деді ішінен, – Бектемірден қалған жалғыз Ерғабылдың басында түк болмады деген атаққа қалармын».

Әлдеқалай шалдың көз алдына өлгеннен кейін мұны жұрттың қалай шығарып салатыны елестеді. Елестегенде, «құданың құдіретімен» өткендегі Айтбай шалдың сүйегін шығарғандағыдан бір айнымайды. Бірақ мұның жұртқа үлестіретін киімі одан көп екен. Аққұдық пен Сарыөзек тегіс келген секілді. Бата оқырын бергеннен кейін атпен жарысып мүше алып қашқандар да бар. Жұрттың бәрі:

– Е-е, қайран дүние, кімге опа берген, бұл кісілер де кетті-ау дүниеден. Мұндай кісілер енді тумайды, тумайды, – деп аза тұтып, енді біреулері:

– Шіркін, бала деген осы ғой! Сапабек әкесін қандай қып жөнелтті, ө! Ойпырмай, мұндай ұлы дүбірмен біздің елде әлі ешбір шал аттанбаған шығар, – десіп, таңғалысып бара жатқанға ұқсайды.

Шал күлімсіреп таяғын ұстады. «Айдалада өлген кәрі қасқырға ұқсамай, ел-жұрттың алдында абыроймен өлу – осыдан артықтың енді керегі жоқ». Орнынан тұра беріп:

– Сапабекжандар кеше келмегені несі, – деді күшене сөйлеп, – телеграмда кеше еді ғой.

Әлсін-әлсін дамылдаумен Қарабидайықтың табанына келді.

Бағанағы ойы бекер екен. Жылқылар әріде – Шайтанкөлдің маңында жүр...

Ерекең қайтып жаяу жетпесін білді де, кер құлынды ағытып, биені тұсауымен ноқталап алды. Арықтың ішіне енгізіп, жиектен асылып мінді. Әрең дегенде түзеліп отырды.

Сөзмаржан

Алагеуім – таң енді атып келе жатқан уақыт, апақ-сапақ.

Шақша – насыбай салатын ыдыс.

Сағақ – жылқының сағалдырық тұратын тамағының астыңғы жағы.

Көлегейлеу – қолын маңдайына апарып күннен қорғану.

Сүйек шығару – өлген адамды жерлеу.

Мүше алу – (этно.) тарту-таралғы, сыйлық.

Аза тұту – өлген кісінің қазасына қайғыру рәсімі.

Желі – құлындарды байлау үшін екі қазыққа кере тартылған арқан.

Уыттана қарау – суық, сұсты жүзбен қарау.

– А-а-а, жетпіс бес, – деді дауыстап, көзге көрінбейтін тап сондай біреумен сөйлесіп тұрғандай, – сен болар ма екенсің, мені алып кететін, жоқ, сексен бес пе екен? Түсімде айырып ести алмағанымды қарашы! Фью-фью, әй, жетер түнімен оттағаның.

...Кер бие үйреншікті желінің басына тоқтады.

– Немене, ұзап кетіп пе? – деді кемпірі құлынды байлап жатып. – Қажыған шығарсың, шай қояйын ба, мызғып аласың ба?

– Шөлдедік. Шайыңды қой.

Ерекең есік алдындағы бөгетке шықты. Әлдебір мұңды әнді ыңылдай айтып, таяғына сүйеніп біраз тұрды. Өзен жиегіндегі қыстауын көріп, бағанағы кемпірінің сөзін есіне алды: «Осы Қаратүбек басында жұмақ тұрғандай, екі елі қия баспайсың. Балаларға еріп, өзім кетем».

«Әй, кемпір, – деді ішінен, бағанағы жерде айтатын сөзі ойына жаңа түсіп, – азды-көпті ғұмырымның ішінде талай бақтан айырылып, талай баққа қолым жетті. Дүние бірде алдын берсе, бірде артын береді. Бірақ әкем көрген, әкемнің әкесі көрген қара орнымнан айырылып көрген күнім жоқ. Не танып отырсың!» Ерекең желі басында әлі күйбеңдеп жүрген кемпіріне зекіп жібергісі кеп, уыттана, шақшия қарады. Кенет оның түк жазығы жоқ екені есіне түсіп, сабырмен ойға шомды.

Ертеректе, осыдан алпыс жылдай бұрын, сонау қыстау маңы тізілген үйлер болатын. Бектемір әулеті тегіс осы араны қыстайтын. Өмір-бақи жан-жаққа пышырап көрген емес, ағайыншыл еді ғой бәрі де. Көктемде ел қыстаудан көп ұзамай, өзен жиегіне қазқатар киіз үй тігеді...

Сөзмаржан

Қитар – 1) екі көзінің жанары бір-біріне қиғаштала біткен, қисық.
2) (ауысп.) жөнге келмейтін бірбеткей, қыңыр, қиқар.

Жерошақ – қазан асу үшін жерден қазып, от жағатын шұңқыр ошақ.

Шіміркену – түршігу, тітіркену.

Шарбы бұлт – селдір, сирек бұлт.

Қапсағай – зор денелі, ұзын бойлы, сүйегі ірі.

Ол күндердің куәсі боларлық бір пендені тірі күйінде кездестірем бе деген үмітінің шындыққа үйлеспейтінін сезген шал өзін-өзі сөгіп, қай-қайдағы ойдың қайдан келетініне кейіп, шошынып, «алжыппын» деп мойындап, бөгеттен түсті. Жерошақ басынан қолын шайып, шайға отырды. Ерекең шай үстінде көп сөйлемейтін. Сол әдетімен үнсіз тұқиып, қолдарының білеуленген тамырларын ұстап, ақселеу сақалын сипап ойланып отыр. Бас жағында сүйеулі тұрған ескі домбыраға шұқшиып қарады, қолына алған жоқ.

– Бір құй, – деді тершіген ақшыл білегімен кесесін нұсқап, – шөл қанатын емес. Ішім кеуіп кетті. Сапашжандар неге кешікті екен. Кеше емес пе келем дегені.

– Келетін шығар бүгін. Сен шал, осы жөніңді айтшы дұрыстап. Осы келгенде Жеңістайды алып қаламын деп тұрсың ба? Жоқ, әлде өзіміз еріп кетеміз бе?

– Бос сөз сөйлем.

– Несі бос сөз? Менің өлейін деп отырғаным мынау. Шай қайнатып беруге де шамам келетін емес.

– Ыһ. Баяғыда қосыларда кәрісініп ең, жарамауға айналдың ба?..

Кемпір жауап қатпай, самауырды алып шығып кетті. Ерекең шалқасынан жатып, ашық түндіктен аспанға қарады. Ақ шарбы бұлттар көшпей бір орында тұр екен. «Қара арғымақ арыса, қарға адым жерге мұң болар», – деп мақалдап көзін жұмды.

Ерекең ұйықтамаса да, көзін жұмып отыруды ұнататын. «Уақыт шіркін зымырап өтті де шықты. Төңірінің құдіреті күшті-ау! Енді, міне, тірліктегі ырыздық, несібенің таусылуы да тақады. Әйтеуір артымызда бір жаман бар. Тұяқсыз пенде емеспіз... Жылда қолдарына шақырады. Ерекеңнің ойына кемпірінің сөзі түсті. Уай, ақымақ кемпір! Өлер шақта тұрмыс қуып, тентіреп жүре алмаспын. Ағайын-жұрт, өз еліңдей елді табамын деп отырсың ба басқа жақтан?!. Айдаладағы бір қаладан»...

Ерекең уақыт қуалап, өзінің ұзақ ғұмырындағы бірлі-жарымды ерлік істерін көз алдынан өткізіп жатты. Сөйтіп жатып, Ерекеңнің көзі ілініп кетті.

Машинаның гүрілінен оянды. Шаңқай түс. Іргеге созылған сол қолына күн сәулесі түсіп, қыздырып тұр.

– Ойбай, бала келіп қалды, – деп, кемпір үйге жүгіріп кірді. – Әй, біліп ем ғой бүгін келерін.

Заматта гүріл үй сыртына келді. Бір-екі рет үстемелете арылдап өшіп қалды. Машинадан улап-шулап түсіп жатыр. Бала дауысы, әйел дауысы... Ерекең қапелімде тұра алмай қалды. Тырбаңдап қолымен жер тіреп жатқанда:

– Ассалаумағалайкүм, – деген бірнеше дауыс қатарынан шықты. Ауыл жігіттерінің бірі болу керек:

– Үйбай-үйбай, шалды қара, тұра алмай жатыр, – деп шиқылдап күліп жіберді.

– Қуаныш қой, қуаныш. Қуанған мен қорыққан бірдей дейді ғой.

– Қуаныш құтты болсын!

Сөздің көркі – мақал

Ата – балаға сыншы.

Бала – адамның бауыр еті.

Ерекең тәлтіректей көтеріліп, ат жақты қапсағай сары жігітті құшағына қысты. Одан соң омырау, жеңдері ашық шұбар көйлек киген, шашын қидырған, топ-толық, ақ сары, ажарлы келіншекті шіміркеніңкіреп маңдайынан сүйген болды.

– Әлгі жаман қайда? Әкеліп пе едіңдер?

– Әкелдік қой. Әй, Жеңіс қайда? Жеңіс!

Жаюлы сөреден құрт алып үлгерген аяқ-қолы шидей, көзі қитар, алтылар шамасындағы ұл бала табалдырықты кесіп тұра қалды.

– Бар, бар, атаңа бар.

Шал өзіне зорға келген немересін бауырына басып, бетінен сүйді. «Ой, тентек, атаны сағынбайсың-ау», – деп жаулықтай үлкен ақ орамалының шетімен көзін сүртті.

– Кел, келе ғой, әй, – деді есік жақтан көрші кемпірлердің бірі қолын созып. – Шалдың баласысың ғой, кел.

Қитар ұл енді ешкімге бармады. Тіпті қайта шақырған Ерекеңнің өзіне де жолаған жоқ.

– Келсейші, ей, жаман неме. Өзі қазақша білетін бе еді, Сапабекжан? – деп әлгі кемпір қапсағай сары жігітке қарады.

Сапабек алдына келген баланың қысқа кекіліне қолын тигізіп:

– Ештеп түсінеді, – деді.

– Қой, қазақша үйретіңдер.

– Алдымен анау отырған шешесі қазақша білмейді, қайта бұған кінә жоқ, – деп Сапабек қазақша білмейтініне риза болғандай күлімсіреп, ақ сары келіншегіне қарады. – Тома, мынаның бет-аузы кір, жуындыршы, – деді орыспалап.

Көп ұзамай ауыл адамдары да жиналып қалды. Ерекең сыртқа шығып, қой-ешкілерін жинап, бір семіз тоқтысын ұстап, бауыздап, «қолыңның қаруы бар ғой» деп кепкесін теріс киген бір жігітке терісін ірітіп, мүше-мүшеге бөлдіріп, қалғандарын қатындарға тапсырып, үйге кіргенде, бағанағыдай емес, әңгіме қыза түсіпті. Көрші ауылдан шалдар келген. Сөйлеп отырған Сапабек:

– Жалпы геология халық тіршілігінің ең басты қажеттілігіне айналды, – деді ол, «мұны тыңдап алыңдар, бұл өте қажет жері» деп, балаларды өзіне қаратқан мұғалімдей жастар жағын көзімен шолып. – Мынау тұрған жердің асты – тұнған байлық. Біздің Қазақстанда өте сирек кездесетін элементтер бар. Асыл тастар

Сөздің көркі – мақал

Атадан жақсы ұл туса,
елінің қамын жейді,
Атадан жаман ұл туса,
елінің малын жейді.

қаншама! Меруерт, маржан, інжу, жақұт, гауһар – не керек, бәрі бар. Мөлдір, қызыл көк түсті слюда, ашық қызыл микролин, мөлдір көк флюорит, қою жасыл турмалин, қан қызыл граниттердің өзі неге тұрады. Бұл жөнінен бар ғой, бұл жөнінен біздің Қазақстан бүкіл дүниежүзіне әйгілі.

– Шырағым-ау, – деді қатар отырған қоңқақ мұрынды Абыл қарт. – Сол тасыңнан пайда бар ма? Маған біреуін әкеп берсеңші.

Тілі ащы шалдың қиқар сөзіне бұрын күліп үйреніп қалғандар қарқылдап күлісіп алды.

– Оның пайдасы деген шаш етектен, ақсақал. Мәселен, сонау Украина гранитті бізден алады. Оны өңдеу тәсілін шығарған да біздің ғалым. Жалпы, мұның маңызы деген тіптен керемет.

– Қайдам, – деді Ерекең осының маңызына онша түсінгісі келмей, – осы тастардың соңында кеттің ғой өзіңмен-өзің боп. Тым болмаса, жылына үйге бір апта да түнеп кетпейсіңдер.

Сапабек әлденеге қынжыла күлді...

Бұдан соң Сапабек дүйім жұртты аузына қаратып, өзінің Лондонға, Будапештке, Мароккоға, Италияға барған сапарларын әңгімеледі. Бөтен, жат халықтардың дәстүрін, мәдениетін мақтады. Италиядағы кедейлердің ауыр тұрмысына аяныш білдірді.

Шалдарға бұл әңгімені түсіну тым қиын еді. Сондықтан олар жастарға араласпай, өздеріне түсінікті басқа әңгімеге ауысты.

Босағада отырған Тома жалғыз қалды. Қала қыздарына тән епсіздікпен кішкентай қиықша көрпенің үстінде қалай отырарын

білмей, біресе қолымен жер тіреп, біресе бір жамбастап, жұрттың сөзіне толық түсіне қоймай, әркімге бір қарап үнсіз отырды. Кенет енесінің самауыр көтеріп келе жатқанын көріп, жүгіріп барып:

– Аже, бер, дайте мне, дайте, – деді елпектеп.

Бұрқырап самауыр келді. Қызыл жолақ дастарқан жайылып, майы шылқыған күрең бауырсақтар төгілді. Шайды Тома құйды. Кемпір онша сеніңкіремей, қарсы отырып, қосарланып сүт құйып: «былай, былай, иә солай, сүт құй, ақ су, шай» – деп, бір-біріне байланыспайтын сөздерді айтып отыр. Сөйтсе жақсырақ түсінеді деп ойлайтын секілді. Сапабек жастыққа шынтақтай жатып:

– Геологияның болашағы деген болашақ керемет қой. Әрине, ешбір қоғам мұнсыз күн көре алмас еді, – дегенде, өзілқой шалдардың бірі Ерекеңе:

Сөздің көркі – мақал

Ана алдында – құрмет,
Ата алдында – қызмет.

Ата жолы – бала жолы.

Аталар сөзі – ақылдың
көзі.

– Өлетін кезің болды. Кезек сенікі, енді неге өлмейсің, – деп қолқалап отырған кезі еді.

– Иә, иә, Қазыбай тұқымында жетпіс беске келген ешкім жоқ.

– Мына Бектеміс жетпіске жаңа жетті. Кезек өзіңдікі. Киімдеріңді қимай отырсың ба? Бөрігіңді, есінде болсын, өзім аламын, – деді шоқша сақалды қара

шал қулана күліп. Ерекең көзі жұмулы, риза болғандай: «Е-е» – деп жымыып қояды... Даладан жүгіріп келген қитар ұл Томаның жанына тізерлеп отыра кетті:

– Мама, мама, ребята идут на озеро...

– Ты что, с ума сошел! – деді Тома әрі сөйлетпей. Даусы шаңқ ете қалғандай болды: осы кезде шалдар оқыс жалт қараған еді. Тома ұялғандай болып, баласының құлағына зерін төгіп сыбырлады.

– Біздің мынау да геолог боламын деп жүр, – деді Сапабек иегімен ұлын көрсетіп.

– Әке жолын қуайын деген ғой.

– Бос сөз сөйлемендер! – Ерекең жастар жағына зекіп қалды. – Әке жолын қуса, мына менің жолымды қусын! Ие болсын мына қу шаңыраққа!

Жұрттың бәрі тым-тырыс.

– Жастардың бәрі сол, Ереке, – деді Абыл күрсініп. Өлгілерге көзін қысып, жымыып қойды.

Жұрттың бәрі шай ішіп болып, Ерекең бөле-жаланың бәрін жатқа жіберіп, бақ пен ырыс, несібені отбасы, ошақ қасына қалдырып, шаңырақтың амандығын тілеп, бата қайырды. Шалдар

Сөздің көркі – мақал

Ата-ананың қарызы –
Ұрпақтың өмірлік парызы.

Ананың көңілі балада,
Баланың көңілі далада.

Бала жетесіз болса,
Ата-анасын жерге
қаратады.

Бала жетелі болса,
Ата-анасын елге
қаратады.

Өке – асқар тау,
Ана – бауырындағы бұлақ,
Бала – жағасындағы құрақ.

Сөзмаржан

Қоңқақ мұрын – ортасы көтеріңкі, дөңес мұрын.

Қиықша – қиықшалап кесіліп жасалған ою-өрнек, құрақ түрі.

Туырлық – киіз үй жабыдығы. Уықтың қарынан асырып, үзіктің етегін ала керегенің аяғына дейін жабылады.

Құбыла – намаз оқыған кезде бет қарататын тұс, Мекке жақ.

Бұғақ – адамның иек астындағы салпыңқы тұсы.

Қынжылу – кейбір ренішті жағдайдың жанға батуы, қиналу.

Баритон – муз. тенор мен бастың аралығындағы қоңыр дауыс.

да, жастар да, тіпті Тома да қолдарымен бетін сипады.

Күн еңкейіп, шаңырақтан құлаған ақ сәуле жоғарғы туырлыққа шығып кетті. Шалдар құбылаға қатар тұрып, бесін намаздарын оқыды. Біраздан соң ет келді...

Ерекең еттен соң ұзын сүйір аршасымен тісін шұқып отырғанда, Сапабек қайдағы бір қар адамы жайында, Америкадағы ұлттардың теңсіздігі жайында, қазіргі жетілген техника жайында қызық бір әңгімелерді соғып отыр еді.

– Әй, доғаршы енді, – деді Ерекең шыдай алмай. – Анау өзіміздің Аспандиярға домбыра берші, ән салсын.

– Ал, ән тыңдайық, – деп қисайып жатқан жұрт бастарын көтеріп алды.

Иегі шығыңқы, ірі, қапсағай жігіт кішкене ескі домбыраның ішектерін арбиған саусақтарымен еріне шертіп, құлағын бұрады. Біраз дыңылдап отырып, сен үшін айтып отырмын дегендей, Сапабекке қарап, жуан қоңыр дауыспен жеңіл бір әнді былқылдатып бастап кетті. Әнді толық айтпай, ортасынан үзіп тастап, домбырасын қайта бұрады. Ерекең ашық түндіктен жұлдыздарға қарап жатқан. Әлдеқалай көңілі онша көтерілмей, немересінің шақырғанға келмегеніне, келінінің аяқ-қолының жалаңаш отырғанына, Сапабектің таусылыш бітпейтін мылжың әңгімесіне қырыстанып отырған.

– Әй, айтатын болсаң, айтсаңшы, – деді ақырып. – Кешегі өкең Дүйсенбі домбыра саусағына тиер-тиместен айғайлайтын. Неден мұнша жаман болып тудыңдар?

Аспандияр бағанадан осы сөзді күтіп отырғандай, домбыраны тырнаңқырап қағып-қағып жіберіп, тамағын кенеп алды. Кенет соншалықты зор, биік дауыспен шырқай көтеріп, тынып қалып,

домбыраны қайта сөйлетті. Одан соң алғашқы ащы айқайға түк қатысы жоқ жоғарғы ішектен күмпілдеген бір өнге ілесіп кетті:

– А-а-а-а...

Неғылып жөнге келмей тұр,

Домбырамның пернесі...

Ерекеңнің көзінен бір от жылт етіп:

– Е, осылай термеңе бас, – деді.

– Балалы арқар баурайды,

Баласыз арқар зарлайды.

Атасы жаман қандай-ды?

Бас білмейтін нардай-ды.

– О, шіркін, сөз-ақ қой!

Аспандияр термені аяқтап, домбырасын қайта тыңқылдатып аз-кем отырды.

Сырттан ән тыңдауға келген қыз-келіншектерге есік жақтан орын болмай, қайсыбіреулері үйге кірмей, даладан сығалап тұр.

– Қарағым, басшы айқайға, – деді Ерекең қуана күлімсіреп.

Аспандияр іркілген жоқ. Бағанағыдан да зор, айбарлы, биік үнмен:

– Ей, қалқа-а-а, а-а, а-а, – деп толқындатып созып кетті. Көмекей бұғақтары қан толып, білеуленіп, күреңітіп кетті. Ерекең тұла бойы шымырлап, өтіп кеткен бір оқиғаны айқынырақ көргісі келіп, көзін жұмды... Ән бітті. Сапабек қайран қалып, басын шайқады:

– Тамаша, тамаша! Не істейсің қазір, Аспандияр?

– Тракторшы, – деді басқа біреу ол үшін.

– Тракториспін, – деді содан кейін Аспандияр өзі.

– Мынау дауысты құртуға болмайды. Мынау деген нағыз оперный баритон ғой. Так же, Тома? Тебе как, нравится?

– Мощный голос, – деді Тома басын шайқап.

Біраздан соң қонақтардың бәрі тарқап, үй іші өздерімен-өздері қалды. Өз төсегінде малдас құрып отырған Ерекең:

– Тағы бір қонып кетесіңдер ме? Жоқ, боласыңдар ма біраз? – деп еді баласына тура қарап.

– Ертең жүруіміз керек. Отпускіміз бітті, көке-ау. Онсыз да кешігетін болдық. Курорттан қайтарда сіздерге соға алмай кетеміз бе деп, әбден састым өзім. Жол бойында самолетке отырудың өзі Құдайдың бір азабы, халық көп...

– Баланы ше? Жеңісті тастап кетпейсіңдер ме? Екеуден екеу қашанғы отырамыз сойдиып.

– Оны өздерің білесіңдер, мазаларыңды алады демесеңдер...

Ерекең үндеген жоқ. Төсегін салдырып жатып қалды. Бірақ ұйықтамады. Мазасы кетіп, жүрегі қатты соғып, әлдебір қолайсыз жағдайға тап болғалы тұрғандай, өреки берді. Біресе кемпірінің баяу қорылына, біресе шымылдықтың ар жағында сыбырласып жатқан баласы мен келінінің орысша сөздеріне құлақ түріп үнсіз жатыр. Ештеңеге түсінген жоқ. Бірақ келінінің ашынған батыл үніне қарап, онша жағымды бірдеңе айтып жатпағанын сезген еді. Сезіп қана қойған жоқ, анық білді.

Ертеңіне тұрысымен, Сапабек қайтуға жиналды. Әке-шешесі не алған базарлықтарын, біраз жинаған ақшаларын қалдырды.

– Осының бәрі – Томаның жинап жүргені. Сіздерге деп осы шыбын-шіркей болып жүреді. Мен болсам қалтама түскен затты сол күні құртам ғой, – деп қойды. Осыдан барысымен, посылка салатынын айтты. Одан соң:

– Ал енді мына балаларың, – деді Жеңісті көрсетіп, – бір түйір қазақша білмейді, – деп, чемоданының аузын жаба алмаған болып біраз қиналды. – Таттанып қалған ба, немене?.. Оқу уже басталып қалды. Бұл арада орыс мектебі жоқ. Мұны қалай оқытамыз деп отырсыңдар? Биыл жетіге келді.

Ерекең төмен қарап, үн-түнсіз ұзақ отырды.

– Алып кет өзіңмен бірге, – деді бір кезде даусы қарлығып. – Оқыт, өзіңдей қаңғыбас етіп шығар.

Сапабек тағы да қынжыла күлді.

– Ой, көке-ай, мені бір баласырап барады деп ойлайсың ба? Орыс мектебінің жоқ екенін айтып отырмын ғой. Әйтпесе...

– Бар, бар, алып кет, – деді Ерекең. – Жолдарың болсын!

Түстен кейін жалдап алған машиналарының кабинасына Жеңіс пен Томаны отырғызып, сыртқа Сапабектің өзі отырып, әке-шешесімен тура өткен жылғыдай сүйісе қоштасып, «ренжі-меңдер» деп ақыл айтып, ауылдан шығып кетті. Машина қарасы үзілген кезде ғана кемпір үн-түнсіз жаулығының шетімен көзінің жасын сұртті.

– Көзің ағарсын сенің, – деді шал ақырып, – жылама!

Келесі күні Ерекең кетпенін алып, «қысқа отын жоқ, бар кезінде қи ойып алайын» деп, қыстау жанындағы қораға кетті. Уайымын басу үшін, жігіттік дәуренін, бұрынғының адамдарын еске түсірмек болды. Қаншайымды, баяғы Сырға көшкен ағайын жұртты ойлады. Бірақ құлазыған көңіліне ештеңе алданыш болмады...

Ата-ана – отбасының негізгі діңгегі. Дәстүрлі қазақ отбасында ата-ананың қадірі ерекше әспеттелген. Үрім-бұтағы ата-анасын қартайғанда қамқорлыққа алуға міндетті. ҚР-ның Конституциясында ата-ана мен олардан тараған балалардың құқықтық қарым-қатынастары заң түрінде бекітіліп, өркениетті жолдармен қорғалады. Ата-ана балаларының тәлім-тәрбиесіне қаншалықты жауапты болса, балалар да кейін әке-шешесі қартайған шағында қамқорлық жасауға міндетті.

wikipedia.org

1

Білу

1. Төлен Әбдіковтің қандай шығармаларын білесіңдер?
2. Әңгіме дегеніміз не? Оның қандай түрлері бар? «Қонақтар» әңгімесін жанрлық ерекшелігіне қарай әңгіменің қай түріне жатқызуға болады?
3. «Қонақтар» әңгімесінің кейіпкерлері кімдер? Ерғабыл қарттың образы туралы не айтуға болады?
4. Әңгімеде ауылдың тұрмыс-тіршілігі қалай суреттелген?
5. Сапабек кім? Ауылдастардың алдында өзін қалай ұстады?
6. Сапабектің ата-анасына деген қарым-қатынасы суреттелген жерді тауып оқыңдар.
7. Келіні Томаның қылығы: отырысы, шай құюы, киім киісі туралы не айтар едіңдер? Қайда өскендігін аңғардыңдар?
8. Қарттар өз өмірлерінің соңғы кезеңінде нені армандап еді? Сол армандарына жетті ме?
9. Қарттың ендігі үміті кімде еді? Ол үміті қалай үзілді?
10. Әңгімеде автор қандай мәселені көтеріп отыр?

2

Түсіну

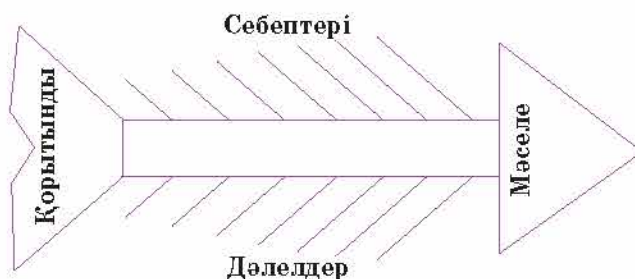
1. Әңгіме неліктен «Қонақтар» деп аталған? Қонақтар деп отырғаны кімдер?
2. Қария не себепті ұлының жолын шыдамсыздана күтті?
3. Кемпірдің баласының қолына барып тұрғысы келуінің себебі неде деп ойлайсыңдар?
4. Ерекең баласының қолына баруға неге қарсы?
5. Ерғабыл қарттың: «Таяқты ешкімге бермеймін, балам-дікі» деуінің себебі неде?
6. «Әке жолын қуса, менің жолымды қусын! Ие болсын мына қу шаңыраққа!» –деп Ерғабыл қарт нені меңзейді? «Шаңыраққа ие болу» дегенді қалай түсінесіңдер?

7. Әңгіменің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
8. Әңгіме кейіпкерлеріне тән қасиеттерді топтау сызбасы арқылы көрсетіңдер.

3

Қолдану

1. Әңгімені түсініп оқып, мазмұндау жоспарын құрыңдар.
2. Шығармаға сатылай-кешенді талдау жасаңдар, әр бөлімнің түйінді ойын анықтаңдар.
3. «Балық қаңқасы» тәсілі арқылы шығармадағы проблемалық мәселенің себеп-салдарын анықтап, қорытынды жасаңдар. Мәселелік сұрақтар: «Сапабектің ата-анасына деген пейілі оның жұмысбастылығынан ба?», «Ерғабыл қарт не себепті ауылдан кеткісі келмейді?»

4. Әңгімедегі көркемдегіш құралдарды табыңдар: теңеу, эпитет, метонимия, фразеологизм, метафора, ауыспалы мағынадағы сөздер, дисфемизм, мақал-мәтел.

4

Талдау

1. Әңгіме кейіпкерлерінің қазіргі күндегі өмірлеріне 3 дәлелді болжам жасаңдар. Кейіпкерлердің тұлғалық ерекшеліктерін концептуалды кесте арқылы талдаңдар.

Әңгіме кейіпкері (Кім? Қандай?)	Кім?	Өмірлік ұстанымы	Адами қасиеті	Қазіргі өмірде қандай?
Ерғабыл қарт...				
Кемпірі...				
Сапабек...				
Тома...				
Жеңіс...				

2. Әңгіменің сюжеттік-композициялық құрылысын талдаңдар.

Экспозициясы	Дамуы	Шарықтау шегі	Шиеленісуі	Шешімі

3. Авторлық шешіммен келісесіңдер ме? Неліктен?
 4. Қарт неге ренжіді? Келінінің қылықтары неліктен ұнамады?
 5. Қалаға асығыс аттанған Сапабек ата-анасына не ұсынды? Қалай ойлайсыңдар, перзентінің ата-анаға деген қамқорлығы, махаббаты ақшамен өлшене ме?

5

Жинақтау

1. «Ата-ананы сыйлау – адамзаттың парызы», «Қарт адам – қазына» тақырыптарына эссе жазыңдар.
 2. Сөйлемді аяқтаңдар: «Егер мен Сапабек болсам, ...»
 3. «Төрт сөйлем» тәсілі бойынша әңгіменің негізгі идеясын түйіндеп жазыңдар.

Пікір. Шығарма мазмұны бойынша туындаған өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен тұжырымдаңдар.

Дәлел. Келтірілген өзіндік пікірді бір сөйлеммен дәлелдендер.

Мысал. Өмірден мысал келтіре отырып, өзіндік пікірлеріңді тағы да бір сөйлеммен негіздеңдер.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жасаңдар.

4. Ата-ана алдындағы парыз дегенді қалай түсінесіңдер? Шығарманы оқып шыққаннан кейін қандай ойға келдіңдер?

6

Бағалау

1. Сапабек ата-анасының арман-тілектерін орындай алады деп ойлайсыңдар ма?
 2. Сапабектің өз үйіне өзі қонақ болуының себебі қандай деп ойлайсыңдар? Ойларыңды ортаға салыңдар.
 3. «Ойлаудың алты қалпағы» әдісі арқылы «Ата-ана алдындағы перзенттік борыш» мәселесіне өз көзқарастарыңды, пікірлеріңді білдіріңдер.

4. Шығарманы оқып шыққаннан кейінгі ойларыңмен бөлісіп, сыни шолу жазыңдар.

Кітапсүйерлер үшін

Т.Әбдіковтің «Оң қол», «Қайырсыз жұма», «Бас сүйек», «Қонақтар», «Жат перзент», «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт», «Парасат майданы», «Ақиқат» атты шығармаларын оқыңдар (<https://adebiportal.kz>). Кейіпкерлері туралы ой бөлісіңдер.

Әдебиет теориясы

Әңгіме туралы түсінік

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделген, қарасөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгімеде әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады. Онда аса маңызды деген қысқа оқиға суреттеледі. Әңгіме кейіпкерлері көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы ширақ келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады. Ол аз сурет арқылы көп жайды аңғартады, жазушыдан көркемдік шеберлікті талап етеді. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, баяндауға, ұзақ суреттеуге орын жоқ. Онда адам, оның өмірі мен тағдыры, аса маңызды деген оқиға жинақы беріледі.

Әңгіме жанрлық ерекшелігіне қарай тарихи, тұрмыстық, шытырманды, ғылыми-фантастикалық, детективті деген түрлерге бөлінеді.

Қазақ әдебиетінде балаларға арнап тұңғыш әңгімелер жазған – Ыбырай Алтынсарин.

«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы

Тапсырма

Әдебиет теориясына сүйеніп, өздеріңді толғандырып жүрген тақырыпқа әңгіме жазып көріңдер. Мысалы, «Бүгінгі заманның Атымтай жомарты», «Ауыл баласы мен қала баласы», «Тәуелсіздік ұландары», «Білімді мыңды жығар» және т.б.

Қымбатты достар! Біз тек қана қазақ әдебиетінің шеңберінде қалып қоймай, әлемдік құндылықтарды да танып-біліп, ана тіліміздегі әдеби шығармаларды әлем әдебиетінің озық үлгілерімен қатар оқып, жалпыадамзаттық мәдениетке ұмтылуымыз керек.

Шетел әдебиетін танып-білу халықтар арасында достықты нығайтуға, өзара ұғынысуға, ынтымақ пен бірлікті және әдеби байланыстарды күшейте түсуге ықпал етеді.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН

АЛЕКСАНДР
СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН
(1799–1837)

Естеріңізге түсіріңдер:

Қандай шетел әдебиетінің өкілдерін білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

Александр Сергеевич Пушкин кім?
«Ескерткіш» өлеңіндегі ақын бейнесі.

Александр Сергеевич Пушкин Мәскеу қаласында 1799 жылы дүниеге келген. Пушкиннің үйіне сол кездің көрнекті ақын-жазушылары, өнер адамдары жиі келіп, поэзия жайында әңгімелер айтылып, өлеңдер оқылатын. Әкесінің бай кітапханасы, ақын-жазушылармен жиі кездесуі бала Александрға әсер етіп, оның ақындық дарынының оянуына себеп болған. Сонымен қатар күтуші әйел Арина Родионовна, әжесі Мария Алексеевна халық ертегілерін, аңыз-әңгімелерді, өлең-жырларды жақсы білгендіктен, кішкентай Сашаның бойында халық ауыз әдебиетіне, поэзияға деген қызығушылық ерте оянған.

Болашақ ақын 12 жасында лицейге қабылданып, орыс әдебиетінің тамаша туындыларымен, Еуропаның алдыңғы қатарлы ақын-жазушыларының шығармаларымен танысады, қызыға оқиды.

Зерделі сөз

Табиғат ақындық талантына қоса оған таңғаларлық зерде мен көрегенділік қасиет сыйлаған. Бірде-бір оқыған дүниесі, бірде-бір әңгіме, бірде-бір ой тебіренісі оның өмірінен біржолата сызылып қалмайтын. Оның басы түрлі қазыналар қоймасы секілді сан алуан істерге дайын материалдарға толы болатын.

П.Плетнев

Алғашқы өлеңдері де лицей қабырғасында дүниеге келеді. Лицейдегі емтиханда Пушкин сол кездегі орыстың бас ақыны Державиннің алдында өлеңдерін оқиды. Жас дарынның өлеңіне тәнті болған Державин: «Менің орнымды басатын адам бар екен», – деп тебіренеді. Оқуын аяқтаған соң, Петербургте әдеби-қоғамдық өмірге белсене араласып, ақындық шеберлігін шыңдай түседі.

Сарай ақыны болудан бас тартып, эпиграммалар жазып, бостандықты аңсаған өлеңдер таратқаны үшін 1820 жылы Пушкин оңтүстікке жер аударылады. Айдауда жүріп, 1823 жылы ақын «Евгений Онегин» романын жазуға кіріседі. Төрт жыл ішінде Пушкин «Ағайынды қарақшылар», «Кавказ тұтқыны», «Бақшасарай фонтаны» сияқты романтикалық поэмаларын жазды. 1824 жылы ақын өз еліне – Михайловское селосына келеді. Онда «Евгений Онегин» романын жалғастырады, «Борис Годунов» атты тарихи шығармаға кіріседі, «Цыгандар» поэмасын аяқтайды. Қуғында жүрсе де, ақын жүзге жуық туындыны дүниеге әкеледі. Айдауда болған кезінде декабрист достарының көтерілісі туралы естіп, жалынды жырларымен қолдау көрсетеді.

А.С.Пушкин «Патша селосындағы ой», «Дауыл», «Қысқы жол», «Қысқы кеш», «Қысқы таң», «Тұтқын», «Арион», «Анчар», «Кавказ», «Бұлт», «Чаадаевқа», «Деревня», «Сібірге хат» және т.б. өлеңдерінде, «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар», «Полтава», «Мыс салт атты», «Руслан мен Людмила» поэмаларында, «Евгений Онегин» романында, «Дубровский», «Капитан қызы» повестерінде, «Борис Годунов» атты тарихи драмасында және т.б. туындыларында қоғамның күрделі мәселелерін, халықтың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, әр алуан адамдардың мінезін, табиғат көрінісін терең әрі көркем бейнелеген. Ақын балаларға арнап «Алтын өтеш», «Балықшы мен балық», «Салтан патша туралы ертегі», «Поп және оның қызметкері Балда туралы» деген ертегілер де жазған.

Пушкин қазақ жерінде, Орынбор, Орал қалаларында болған кезінде қазақ халқының өміріне, әдет-ғұрпына, мәдениетіне қызығушылық танытты. Ол Е.Пугачев бастаған көтеріліс туралы ақпарат жинап қана қоймай, ауыз әдебиетінің асыл нұсқаларының бірі – «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» дастанын жазып алды.

Абай Құнанбайұлы А.Пушкиннің «Евгений Онегин» романы үзінділерін қазақ тіліне аударған.

А.С.Пушкин мезгілсіз қайтыс болғаннан кейін, басқа жазбаларымен бірге 1836 жылдың 21 тамызында жазылған «Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес» атты қолжазбасы табылды. Түпнұсқа

ақын В.А.Жуковскийге тапсырылады, ол өлеңге әдеби өңдеу жасап, өлең қазіргі күйінде алғаш рет 1841 жылы басылды. «Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес, Ел ізі оған салған суи білмес», – деген алғашқы жолдардың өзінен-ақ халқының оны ұмытпайтынына деген ақын үміті көрінеді. Өзінің шығармашылығын бағалауы мен халқының оны мойындауына лайық екенін «Халқыма қалаулы ұзақ болар жерім – Қаулаттым өлеңіммен мейірлерін», – деген жолдар арқылы білдіреді.

Пушкин шығармаларында еркіндікке ұмтылған бүлікшілдік рухы сезіледі. Ақын жасаған дәуірде бостандықты дәріптеу өте қауіпті болды, сондықтан «Жыр етіп тар заманда еркіндікті, Шапағат пақырларға тілегенмін», – деп, декабристерге кешірім жариялауды сұрағандай боп көрінеді.

Өлең мазмұны ХІХ ғасырдағы әділетсіздік, императормен, басқа билік өкілдерімен қарым-қатынас, уақытша және қол жетпеген бостандық туралы ащы ойларға толы. Сонымен қатар шығарманың басында ақын өз ескерткіші туралы айта келе, өз «мұнарасының», яғни жеке басының жоғары тұрғанын атап өтеді.

А.С.Пушкиннің «Ескерткіш» өлеңі – ұлы ақынның жыр-дан өзіне орнатқан ескерткіші. Өлеңде ақын арманы артында өшпейтін, тарихта қалатын сөз қалдыру екендігін:

Дабысым ұлы Ресейге кетер жалпақ,
Тіл біткен жүрер менің атымды атап.
Славян елдерінің паң ұрпағы,
Қазіргі тағы тұңғыс, қырда қалмақ, –

деген жыр жолдары арқылы білдірген.

Өлеңнің негізгі тақырыбы – ақынның поэзиядағы рөлі, ақынды шабыттандыратын басты күш – бостандық тақырыбы. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер – мақсаты зұлымдыққа қарсы, бостандық пен гуманизм үшін қызмет ететін, өзінің құндылығын білетін, данышпан ақын – Пушкиннің өзі.

Өлеңде ақын жанынан табылатын тағы бір кейіпкер – Муза. Ақын оны даңққа ұмтылмауға, жәбірлеушілік, атаққұмарлық, мақтаншақтық, жалақорлық секілді жағымсыз қылықтардан аулақ болуға, тек Құдайдың бұйрығына мойынсұнуға және таңдалған жолдан бас тартпауға шақырады:

Уа, Муза! Құлағың сал, сөзіме бақ,
Жабықпа жәбірлеуден, тілеме тақ.
Мақтауды жаламенен тыңда салқын,
Тіреспе тіл үйіріп, не десе ақымақ!

Шығармашылықтың мәңгілігі – Пушкин қозғаған бір маңызды тақырып. «Жоқ, өлмен, жаным жасар өлеңімде», – деп, ақын шығармаларының ғасырлар бойы өмір сүретініне сенім білдіреді.

Ақынның «Ескерткіш» өлеңі – шығармашылығының шыңы, келер ұрпаққа деген поэтикалық өсиеті.

А.С.Пушкин – орыс әдебиетін әлемдік деңгейге көтерген халық ақыны, орыс әдеби тілінің негізін қалаушы.

Бағалы дерек

Қазақ тарихында Пушкиннің мұрасына алғаш айрықша зер салып, өнеге еткен – Абай Құнанбайұлы. Ол Пушкиннің ең таңдаулы туындысы «Евгений Онегинді» жоғары бағалап, оның жеке үзінділерін асқан көркемдік шеберлікпен қазақшалап берді. Абай қазақ тіліне аударып, арнайы өн шығарған «Татьяна хаты» халық арасында XIX ғасырдың аяқ кезінде өте кең тарап, ең сүйікті өлеңдердің біріне айналуы – орыс ақынының қазақ халқына етене жақын болып кеткенінің айқын дәлелі.

«Абай» журналынан

Артық болмас білгенің

Е.Пугачев көтерілісі туралы көлемді шығарма жазуды ойлаған А.С.Пушкин шаруалар қозғалысының өрті шарпыған аймақтарды аралау үшін, Москва, Нижний Новгород, Қазан, Сибирск қалалары арқылы бір айдай жүріп, 1833 жылдың 18 қыргүйегінде Орынборға келеді. Мұнда екі тәулік болып, Орал қаласына келеді, онда үш күн болады. Бүгінде ақын аялдаған үйлердің қабырғасына сол тарихи күндердің белгісі – мемориал тақталар қойылған. А.Пушкин Оралда болған сапарында қыруар тарихи дерек жинап, мұрағат материалдарын зерттеді. Көтерілісті көзімен көрген адамдардың естеліктерін, ел арасында сақталған жыр, әңгіме-аңыздарды жаздырып алған. Ол көтеріліске орыс шаруаларымен бірге башқұрт, қазақ кедейлерінің де қатысқанын суреттейді. А.С.Пушкин хатында: «...Орал қаласына келдім. Мұндағы халық бізді қуана қарсы алды. Елі қонақжай екен. Менің құрметіме түсте екі дүркін дастарқан жайылды», – деп риза болған.

«А.С.Пушкин және қазақ елі»

Даналық ойдан дән ізде

Пушкин – барлық уақыттың және барлық халықтардың ақыны.

В.Г.Белинский

Александр Сергеевич Пушкин – әрқашан заманмен бірге, әлемнің мың сан халқымен күнбе-күн тілдесіп, жүздесіп отыратын мәңгілік суреткер.

М.Әуезов

Ескерткіш

Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес,
Ел ізі оған салған суи білмес.
Асқақтап Александр мұнарасынан,
Жоғары оқшау шығып тұр ол дербес.

QR

Ақын қандай
ескерткіш
орнатқан?

Жоқ, өлмен, жаным жасар өлеңімде,
Шірімей, жасаңғырар денем мүлде.
Бар болса жалғыз ақын Ай астында,
Ардақтап, қасиеттер мені әр күнде.

Дабысым ұлы Ресейге кетер жалпақ,
Тіл біткен жүрер менің атымды атап.
Славян елдерінің паң ұрпағы,
Қазіргі тағы тұңғыс, қырда қалмақ.

Сөзмаржан

Мұнара – мұнда: биік, зор, алып, майталман

Дабыс – баршаға таралып, жұртқа жария болған атақ-даңқ.

Паң – керім, кербез, төкаппар, менмен.

Шапағат – рақым, мейірім, шарапат.

Пақыр – 1) кедей, жарлы; 2) байғұс, мүсәпір.

Халқыма қалаулы ұзақ болар жерім –
Қаулаттым өлеңіммен мейірлерін.
Жыр етіп тар заманда еркіндікті,
Шапағат пақырларға тілегенмін.

Уа, Муза! Құлағың сал, сөзіме бақ,
Жабықпа жәбірлеуден, тілеме тақ.
Мақтауды жала менен тыңда салқын,
Тіреспе тіл үйіріп, не десе ақымақ!

Аударған F.Орманов

1

Білу

1. А.С.Пушкин туралы не білдіңдер? Қандай жаңа мәлімет алдыңдар?
2. А.С.Пушкиннің қандай шығармаларын білесіңдер?
3. Ақынның болашаққа деген сенімі «Ескерткіш» өлеңінің қай жолдарында берілген? Тауып оқыңдар.
4. Ақын өлеңі кімге арналған?

5. Ақын өмірі мен шығармашылығы туралы орыс әдебиетінен алған білімдеріңді пайдалана отырып, мазмұндап беріңдер.

2

Түсіну

1. Өлең неліктен «Ескерткіш» деп аталған? Ақын қандай ескерткіш туралы айтып отыр?
2. Өлеңнің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

3

Қолдану

1. «Синквейн» әдісін қолданып, «Ескерткіш» сөзіне қатысты бесжолды өлең құрастырыңдар.
Бірінші жол: тақырыптың атауы (зат есім).
Екінші жол: тақырыпты сипаттайтын екі сөз (сын есім).
Үшінші жол: тақырып туралы қимылды білдіретін үш сөз (етістік).
Төртінші жол: тақырыпқа қатысты төрт сөзден тұратын сөз орамы.
Бесінші жол: бір сөз – тақырыптың мәнін ашатын синоним сөз.
2. Өлеңнен көркемдегіш құралдарды (теңеу, эпитет, қайталау) анықтаңдар.
3. Өлеңді мәнерлеп оқып, қалауларың бойынша жаттап алыңдар.

4

Талдау

1. Берілген кестені толтыра отырып, өлең жолдарына талдау жасаңдар.

Маған ұнаған өлең жолдары	Ақынның айтар ойы	Менің ойым	Көркемдік қуаты

2. Хрестоматиядан ақын Жамбылдың Пушкинге арнап шығарған «Асқан бұлбұл» өлеңін түсініп оқыңдар. Жыр дүлдүлі Жабылдың Пушкин шығармашылығына берген бағасын «Ескерткіш» өлеңінің идеясымен салыстырыңдар.

«Пушкин қазақ жерінде», «Пушкин және қазақ ақындары» атты тақырыпта шығармашылық жұмыс орындаңдар.

1. Ақынның *«Дабысым ұлы Ресейге кетер жалпақ,
Тіл біткен жүрер менің атымды атап.
Славян елдерінің паң ұрпағы,
Қазіргі тағы тұңғыс, қырда қалмақ»*, – деген жыр жолдары туралы ойларыңмен бөлісіңдер.
2. «Ескерткіш орнаттым мен қолдан келмес» тақырыбына сыни шолу жазыңдар.

Кітапсүйерлер үшін

«Әлем әдебиеті кітапханасы. А.С.Пушкин. Шығармалары» жинағынан (<https://adebiportal.kz>) А.С.Пушкиннің «Руслан мен Людмила», «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар» атты шығармаларының мазмұнымен танысыңдар.

Тарауды қорытындылайық!

- I. Мұхтар Шаханов шығармаларын (оқулықта 195–200-беттер, хрестоматияда 187-бет) оқып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Мұхтар Шахановтың шығармашылығына арналған ашық және жабық сұрақтар кестесін құрыңдар.

Ашық сұрақтар	Жабық сұрақтар

2. «Нарынқұм зауалы» поэмасындағы автор тұжырымына қатысты өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Автор тұжырымы	Менің көзқарасым
Батырлығы жоқ адамнан Үлкен ақын шыққан емес ешқашан.	

Автор тұжырымы	Менің көзқарасым
Ақындықтың басты шарты – Басты алса да, шындықты айту емес пе?	
Ақын деген киелі аққу самғаған.	
Қандай қиын кезеңде де Туған ел Ақындарын жанын салып қорғаған.	
Кім аяққа басса заңын даланың, Ұмытқаны қатал тарих сабағын.	

II. Т.Медетбектің шығармаларын (оқулықта 224–227-беттер; хрестоматияда 191–194-беттер) оқып, тапсырмаларды орындаңдар.

1. «Тәуелсізбін» өлеңінде көрініс тапқан оқиға туралы тарихта қандай мәлімет берілгенін еске түсіріңдер. Өлеңдегі автор ойымен салыстырып, қорытынды жасаңдар.

Өлеңде көрініс тапқан тарихи оқиға	Тарихи мәлімет	Қорытынды

2. «Тәуелсізбін» өлеңін «Біз қандай едік?» өлеңімен салыстырып, Венн диаграммасын толтырыңдар.

III. Т.Әбдіковтің «Қонақтар» әңгімесінен берілген үзіндіні (оқулықта 215–229-беттер) оқып шығып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Әңгіменің «Қонақтар» деп аталуында қандай сыр бар? Жазушы қоғамда орын алып отырған қандай жағдайға көңіл аударады?
2. Ерғабұл қарияның өмірлік ұстанымы туралы не айта аласыңдар? Жауаптарыңды мысалдармен бекітіңдер.
3. Балаларының келгеніне қуанудың орнына, көңілі толмай, Ерекеннің қырыстанып отыру себебін түсіндіріңдер.

Ерекең, Сапабек, Аспандияр, Томаның әрекетіне баға беріңдер. Ойларыңды 5–6 сөйлеммен жеткізіңдер.

4. «Неден мұнша жаман болып тудыңдар?» деген қарт сұрағының астары қандай?
5. Сапабек пен әке әңгімесінің жараспау себебін түсіндіріңдер.
6. Сапабекті қалай елестетесіңдер? Кейіпкерді сипаттауда жазушы қандай сөздерді, сөз орамдарын қолданған?
7. Сапабектің өмірлік мақсаты қандай деп ойлайсыңдар?
8. Әңгіме кейіпкерлері туралы кесте толтырыңдар.

Кейіпкерлер	Ерғабыл қарт	Сапабек	Тома
Кейіпкердің сыртқы бейнесі			
Сөйлеу ерекшеліктері			
Әрекеті мен мінез-құлқы			
Адамдарға деген көзқарасы			
Адамдардың оған деген көзқарасы			
Сендердің көзқарастарың			

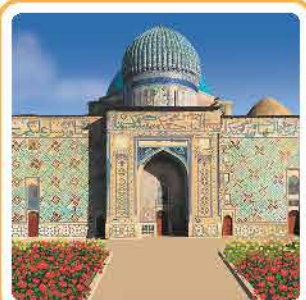
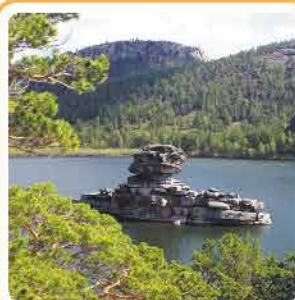
9. Әңгіменің түйіні қандай? Жауаптарыңда тақырыпқа қатысты мақал-мәтел мен нақыл сөздерді пайдаланыңдар.

IV. А.С.Пушкиннің «Ескерткіш» өлеңін (оқулықта 234-бет) оқып, ұсынылған тапсырмаларды орындаңдар.

1. Ақын бейнесін танытатын түйінді сөздерді теріп жазыңдар.
2. «Креативті жазу» әдісімен өлеңді прозаға айналдырыңдар. Проза мен поэзияның ерекшеліктерін салыстырыңдар.
3. «Құнды ой» әдісін қолданып, өлең мазмұны туралы 7 сөйлемнен тұратын құнды ойларыңды тұжырымдаңдар.
4. Қосымша дереккөздеріне сүйеніп, А.Пушкин өмір сүрген кезеңге шолу жасаңдар. «Ескерткіш» өлеңінің тууына қандай жағдайлар әсер еткені туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

«МЕНИҢ ТУҒАН ӨЛКЕМ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Бұл тарауда сендер:

- Қазақстанның барлық өңірі туралы ақпаратпен танысасыңдар;
- өлкетанудың бағыттарын анықтауды, қажетті материалдарды іріктеуді үйренесіңдер;
- сәйкес терминдерді қолданып, электрондық энциклопедия құрастырудың алғышарттарын білетін боласыңдар;
- өлкетану бағыттары бойынша еліміздің барлық өңірі туралы электрондық энциклопедия құрастыруға машықтанасыңдар.

О, туған жер, кең пейіл, құшағың кең,
Саған көңіл бұлқынар күш-ағынмен.
Сағынышымды қанат қып саған қарай,
Балапандай талпынып ұшамын мен.

Ф.Оңғарсынова

«МЕНИҢ ТУҒАН ӨЛКЕМ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Естеріңе түсіріңдер:

Өлкетанудың қандай
бағыттарын білесіңдер?

Меңгерілетін білім:

энциклопедия ұғымын
түсіну;
энциклопедияға қажетті
материалдарды іріктей алу;
өлкетану бағыттары
бойынша электрондық
энциклопедия құрастыру.

Бағалы дерек

Энциклопедия
(гр. *enkyklopaideia* –
«жалпыға бірдей білім
өрісі») – анықтамалық
бағытта шығарылатын
ғылыми басылым. Бар-
лық ғылым саласынан
нақты мағлұмат беретін
немесе жеке ғылым са-
ласында ғылыми түсінік
беретін жинақ.

Қазақстан Республикасы

Қазақстан – Шығыс Еуропа мен Орталық Азияда орналасқан мемлекет. Батысында Еділдің төменгі ағысынан, шығысында Алтай тауларына дейін 3 000 километрге, солтүстіктегі Батыс Сібір жазығынан, оңтүстіктегі Қызылқұм шөлі мен Тянь-Шань тау жүйесіне дейін 1 600 километрге созылып жатыр. Қазақстан Каспий көлі арқылы Әзербайжан, Иран елдеріне, Еділ өзені және Еділ-Дон каналы арқылы Азов теңізі мен Қара теңізге шыға алады.

Қазақстан аумағын экономикалық бес ауданға – Орталық, Солтүстік, Оңтүстік, Шығыс және Батыс Қазақстан деп бөлеміз:

1. Орталық Қазақстан экономикалық ауданында 2 облыс – Ұлытау, Қарағанды;
2. Оңтүстік Қазақстан экономикалық ауданында 5 облыс – Жетісу, Алматы, Жамбыл, Түркістан, Қызылорда;
3. Солтүстік Қазақстан экономикалық ауданында 4 облыс – Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, және Павлодар;
4. Шығыс Қазақстан экономикалық ауданында 2 облыс – Абай, Шығыс Қазақстан;
5. Батыс Қазақстан экономикалық ауданында 4 облыс – Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңғыстау.

Қазақстандағы республикалық маңызы бар мегаполистер

Алматы (1921 жылға дейін – Верный; орта ғасырларда – Алмату (Алмалы) – Қазақстанның ең үлкен қаласы. Ол Тянь-Шань тауының солтүстігінде, Іле Алатауының баурайында, Қазақстан Республикасының оңтүстік-шығысында орналасқан. Халқының саны – 2 280 300 адам. Қаланың аумағы – 682,0 км².

Астана – Қазақстан Республикасының бас қаласы. 1997 жылғы 10 желтоқсаннан бастап астана мәртебесіне ие. Астана қаласы Ақмола облысының аумағында орналасқан және осы облыстың үш ауданымен (Целиноград, Шортанды және Аршалы) шектеседі. Халқының саны – 1 234 047 адам. Жер аумағы – 797,33 км².

Шымкент – Қазақстандағы республикалық маңызы бар қала. 2018 жылғы 19 маусымға дейін Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы болған. Шымкент Қазақстанның негізгі өнеркәсіп, сауда және мәдени орталықтарының бірі болып саналады. Халқының саны – 1 112 478 адам. Жер аумағы – 1162,8 км².

Тапсырма

1. Астананы жырлаған ақындар (К.Ахметова, О.Тұржан, Ғ.Жайлыбай, Н.Домбай, Ғ.Салықбай, Ғ.Қожахмет, Қ.Сарин) өлеңдерінен үзіндіні елорданың суреттерімен үйлестіріп, Google Slides немесе Prezi бағдарламасында интерактивті таныстырылым жасаңдар.
2. Movie Maker / Clipchamp / iMovie бағдарламаларының бірінде Алматы қаласы туралы электронды альбом, виртуалды көрме немесе бейнеролик жасап, сынып алдында қорғаңдар.
3. «Шымкент – тарих пен болашақтың қаласы» тақырыбында интерактивті постер немесе 5 слайдтан тұратын таныстырылым дайындаңдар.

Орталық Қазақстан

Қарағанды облысы – Қазақстан Республикасының орталығында орналасқан облыс. 1932 жылы 10 наурызда құрылған. Жер аумағы – 239,0 мың км². Халқының саны – 1 133 524 адам. Әкімшілік орталығы – Қарағанды қаласы.

Ұлытау облысы – 2022 жылғы 8 маусымда құрылған Қазақстанның орталығындағы облыс. Әкімшілік орталығы – Жезқазған қаласы. Халқының саны – 220 886 адам.

Тапсырма

1. PowerPoint, Genially, Canva бағдарламаларында өздерің таңдап алған бір жазушы (С.Сейфуллин, Ғ.Мұстафин, Ө.Әбішев, Қ.Аманжолов) туралы таныстырылым жасап, сынып алдында қорғандар.
2. Ұлытау өңіріндегі тарихи-әдеби орындарды қамтып, Google Earth арқылы әдеби-тарихи интерактивті маршрут жасаңдар.
3. Padlet бетінде «Ұлытау – әдебиет пен тарих тоғысқан мекен» тақырыбында ұжымдық эссе жазыңдар.
4. Әдеби үзінді, ұлттық музыка, табиғат бейнесін қолданып, «Бабалар үнімен тіл қатқан өлке» тақырыбында шағын бейне немесе аудио-жазба дайындап, подкаст жасаңдар.

Оңтүстік Қазақстан

Жетісу облысы – 2022 жылдың 8 маусымында құрылған Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы облыс. Әкімшілік орталығы – Талдықорған қаласы. Халқының саны – 692 948 адам.

Алматы облысы – Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы әкімшілік бөлігі. Жерінің аумағы – 105,3 мың км². Халқының саны – 1 566 257 адам. Әкімшілік орталығы – Қонаев қаласы.

Жамбыл облысы – Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан облыс. Жамбыл облысының аумағы Бетпақдаладан Төңір тауына, Шудан Қаратауға дейін созылып жатыр. Жер аумағы – 144,2 мың км². Облыс орталығы – Тараз қаласы. Халқының саны – 1 221 439 адам.

Түркістан облысы – Қазақстанның оңтүстігіндегі облыс. 1932 жылы 10 наурызда құрылған. 2018 әкімшілік орталығы Шымкенттен Түркістанға ауыстырылды. Аумағы – 117,3 мың км². Халқының саны – 2 154 130 адам. Орталығы – Түркістан қаласы.

Қызылорда облысы – Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан облыс. Облыс 1938 жылғы 15 қаңтарда құрылған. Жер аумағы – 226 мың км². Облыс орталығы – Қызылорда қаласы. Халқының саны – 846 432 адам.

Тапсырма

1. Жетісу және Алматы облыстарының табиғаты, ақындары, тарихи жерлері туралы интерактивті (Genially, PowerPoint, Canva) таныстырылым жасаңдар.

2. Ақын-жазушылардың таңдаулы шығармаларын пайдаланып, Жетісу өңірінің сұлу табиғатын бейнелейтін фотоколлаж құрындар.
3. Google Earth / StoryMapJS бағдарламаларында Жамбыл облысындағы тарихи жерлердің, көне қала Тараздың картасын жасап, әр нүктеге әдеби сипаттама, дерек және фото қосындар.
4. «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер түріктің бесігі ғой» тақырыбында облыстың тарихи орындары туралы интерактивті таныстырылым (Canva, Genially, PowerPoint) дайындаңдар.
5. «Түркістан – ақындар поэзиясында» тақырыбында Екінші Мекке атанған Түркістан қаласы туралы Padlet-те ұжымдық энциклопедиялық стенд жасаңдар.
6. «Сыр елі – жыр елі» тақырыбында Қызылорда облысының жыршы-жырау, ақындары туралы Word, PowerPoint, Canva бағдарламаларында таныстырылым ұсыныңдар.
7. Жетісу, киелі Түркістан, Сыр өңірі туралы өздерің оқыған шығармадан алған әсерлеріңді сипаттап, подкаст жазыңдар немесе бейне эссе түсіріп, мектептің әлеуметтік желі парақшасында жариялаңдар.

Солтүстік Қазақстан

Ақмола облысы – Қазақстанның солтүстігінде орналасқан әкімшілік-аумақтық бірлігі. 1939 жылы құрылған, 1961–1992 жылдары Целиноград облысы болып аталды. Жер аумағы – 146,2 мың км². Халқының саны – 787 407 адам. Әкімшілік орталығы – Көкшетау қаласы.

Қостанай облысы – Қазақстанның солтүстігіндегі әкімшілік-аумақтық бірлік. Облыс орталығы – Қостанай қаласы. Жер аумағы – 196 мың км². Халқының саны – 824 917 адам.

Павлодар облысы – Қазақстанның солтүстік-шығысындағы облыс. Облыс орталығы – Павлодар қаласы. Қазіргі кезде 127,5 км² аймақты алып отыр. Халқының саны – 750 027 адам.

Солтүстік Қазақстан облысы – Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі облыс. Облыс 1936 жылдың 29 шілдесінде құрылды, бүгінгі шегарасы 1999 жылдың 8 сәуірінде бекітілді. Облыстың ауданы – 97,99 км². Солтүстік Қазақстан облысының әкімшілік орталығы – Петропавл қаласы, 1752 жылы негізі қаланды. Халқының саны – 521 531 адам.

Тапсырма

1. Табиғат суреттері мен әдеби үзіндіні пайдаланып, «Көкше – ертегі мен эпостың өлкесі», «Көкшетау табиғатының әдебиеттегі бейнесі» тақырыптарында Google Slides немесе Canva-да слайд дайындаңдар.
2. «Тобыл жағасындағы әдебиет» тақырыбында Ыбырай Алтынсарин, Бейімбет Майлин туралы Padlet-те ұжымдық эссе жазыңдар.
3. StoryMapJS-та Мағжан Жұмабаевтың өмір жолын картада көрсетіңдер (туған жері, оқу орны, шығармашылық сапары). Әр орынға фото, дерек, өлең қосыңдар.
4. Canva немесе Jamboard-та «Павлодар әдебиетінің фотоколлажын» (Ертіс табиғаты, ақын-жазушылар бейнесі, жыр шумақтары) жасаңдар.
5. Kahoot / Quizizz-те әдебиет бойынша өңірлік тест сұрақтарын дайындаңдар.

Шығыс Қазақстан

Шығыс Қазақстан облысы – Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысындағы әкімшілік-аумақтық бөлігі. 1932 жылы 10 наурызда құрылған. Облыс орталығы – Өскемен (1720 жылы негізі қаланған) қаласы. Халқының саны – 723 153 адам. Жер аумағы – 283 300 км².

Абай облысы – 2022 жылы құрылған Қазақстанның шығысындағы облыс. 1997 жылы Семей облысы Шығыс Қазақстан облысы құрамына қосылды, 2022 жылы 8 маусымда Абай облысы болып қайта бөлінді. Әкімшілік орталығы – Семей қаласы. Халқының саны – 601 849 адам.

Тапсырма

1. Genially-де Шығыс Қазақстан және Абай облыстарының әдеби-мәдени орындары бойынша интерактивті карта жасап, әр нүктеге мәтін, сурет және аудио/видео қосыңдар.
2. Абай облысының табиғаты мен Абай шығармашылығы арасындағы байланыс туралы («Қасқабұлақ – Абайдың балалық шағы», «Жидебай – шығармашылық кезең») эссе жазып, оны Google Docs арқылы сыныптастарыңмен бөлісіңдер.

3. PowerPoint, Genially, Canva бағдарламаларында Мұхтар Әуезов туралы таныстырылым жасап, сынып алдында қорғаңдар.
4. Абайдың бір өлеңін өз даусыңмен оқып, PowerPoint немесе Movie Maker арқылы көркем бейнеролик жасаңдар. YouTube немесе Google Drive-қа жүктеп, сілтемесін беріңдер.
5. Шығыс Қазақстанның географиясы, климаты, табиғаты, халқы, пайдалы қазбалары, мәдени-тарихи орындары, туристік нысандары туралы PowerPoint, Canva бағдарламаларында таныстырылым жасаңдар.
6. Canva немесе Jamboard бағдарламаларын пайдаланып, «Шығыс әдебиетінің шынарлары» (О.Бөкей, Қ.Ысқақ, Қ.Қайсенов, Ұ.Есдәулет, Н.Айтұлы, А.Нұрдәулет және т.б.) фотоколлажын (ақын-жазушылар бейнесі, шығармаларынан үзінділер) құрыңдар.

Батыс Қазақстан

Ақтөбе облысы – Қазақстанның солтүстік-батыс өңірінде орналасқан облыс. Аумағы жағынан ең үлкен облыс, 300 мың км². Халқының саны – 950 536 адам. Орталығы – Ақтөбе қаласы.

Атырау облысы – Қазақстанның батысында орналасқан облыс, 1938 жылы Гурьев облысы деген атаумен құрылған. 1992 жылы қазіргі атауына ие болды. Орталығы – Атырау қаласы. Халқының саны – 711 844 адам.

Батыс Қазақстан облысы – еліміздің солтүстік-батысындағы облыс. 1932 жылғы 10 наурызда Батыс Қазақстан облысы болып құрылған. 1962 жылы Орал облысы болып өзгертілген. 1992 жылдан Батыс Қазақстан облысы болып аталады. Жерінің аумағы – 151,3 мың км². Халқының саны – 696 009 адам. Орталығы – Орал қаласы.

Маңғыстау облысы – еліміздің қиыр оңтүстік-батысында орналасқан әкімшілік бірлік. Облыс 1973 жылғы 20 наурызда құрылды. 1988 жылғы 2 маусымда таратылып, 1990 жылғы 17 тамызда Маңғыстау деген тарихи атауымен облыс болып қайта құрылды. Облыс орталығы – Ақтау қаласы. Халқының саны – 807 539 адам.

Тапсырма

1. Genially немесе Thinglink-те Батыс Қазақстан өңірінен шыққан ақын-жазушылар мен тарихи орындарды біріктіретін карта жасаңдар.

2. Жыраулық өнерге қатысты бейне, сурет, дәйексөздер қосып, Маңғыстаудың жыраулық дәстүрі туралы таныстырылым (Google Slides, Canva) дайындаңдар.
3. Kahoot немесе Quizizz-де Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау немесе БҚО өңірлеріне байланысты жазушылар мен олардың шығармалары бойынша онлайн-викторина құрастырыңдар.
4. Google Docs немесе Padlet-те «Өлке мен өлең үндестігі» тақырыбында бір ақынның (Т.Жароков, Ө.Сәрсенбаев, Ж.Молдағалиев, Қ.Мырза Әлі, А.Бақтыгереева,) шығармашылығымен байланысты эссе жазыңдар.

Бағалы дерек

Жұбан Молдағалиев – қазақ поэзиясының, бүкіл қазақ әдебиетінің ірі өкілі, лирик өрі эпик ақын, Қазақ КСР-інің Мемлекеттік сыйлығының иегері. «Мен – қазақтың», «Сел», «Кісен ашқан», «Қыран дала», «Айттым сәлем», «Жыр туралы», «Байқоңыр баспалдақтары», «Қиял қанаты», «Мереке дастарқаны», «Туған жер» атты поэмалары бар. «Жеңіс жырлары» кітабының, бірнеше өлең-жыр жинақтарының авторы. Өлеңдеріне ән жазылған қарымды қаламгер.

1

Білу

1. Хрестоматияда берілген Ж.Молдағалиевтің «Өлкем жайлы ойласам» өлеңін мәнерлеп түсініп оқыңдар.
2. Өлеңде туған жерге деген ақын сезімі қалай берілген? Жыр жолдарынан мысалдар келтіріңдер.
3. Өлеңде қазақ халқының қандай танымал тұлғалары аталған? Олар туралы не білесіңдер?

2

Түсіну

1. Өлеңнің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.
2. Ақын қандай мақсатпен өлеңіне өткен дәуір сипатын енгізген?
3. «Қысы жұт, жазы жалақ жылдар өтті, Тартпады тауқыметін кім солардың?» – деген өлең жолдарына түсінік беріңдер.

3

Қолдану

1. Өлеңдегі жер-су атаулары, аталған жалқы есімдер туралы Google Docs платформасында шағын зерттеу жұмысын жүргізіңдер.

2. Өлең сюжетінің құрамдас бөлшектерін анықтаңдар.
3. Өлеңдегі қазақ халқына тән ұлттық құндылықтардың көрінісін сипаттайтын жолдарды анықтап, мағынасын түсіндіріңдер.
4. «Менің сүйікті ақыным». Мерзімді басылымдар беттеріне жарияланған өз туған өлкеңнің ақын-жазушылары туралы материал жинақтап, Canva немесе Genially платформасында таныстырылым жасаңдар.

4

Талдау

1. Өлең мазмұны бойынша талдау кестесін толтырыңдар.

Өлеңде қандай мәселе көтерілген?	Сөздік жұмысы	Өлеңдегі көркемдегіш құралдар

2. Ж.Молдағалиев өлеңін А.Бақтыгерееваның «Ақ Жайық, арнаға түс, арындама» өлеңімен салыстырыңдар. Қандай ерекшеліктерді байқадыңдар?
3. Ж.Молдағалиев өлеңінің бүгінгі өмірмен байланысын, тұлғалық болмысты гуманистік тұрғыдан талдаңдар.

5

Жинақтау

«Қадірлі, қасиетті, өлкем менің» тақырыбына эссе жазыңдар.

6

Бағалау

1. «Жұбан Молдағалиев – қазақ поэзиясындағы, әдебиетіміздегі ірі құбылыс. Ол – Оралдың ғана ақыны емес, қазақтың Жұбаны», – деген ғалым З.Қабдолов пікірі туралы ой бөлісіңдер.
2. Электронды энциклопедияның эстетикалық құндылығы туралы шағын сыни шолу жазыңдар.

ГЛОССАРИЙ

Автор – белгілі бір көркем шығарма, ғылыми еңбек, жобаны жазған адам, соның иесі, әдеби шығармаларды тудырушы нақты тұлға.

Айтыс – ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол суырыпсалып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. Айтыс түре айтыс, сүре айтыс, фольклорлық және ақындар айтысы болып бөлінеді.

Арнау – түркі халықтары поэзиясына тән жанр. Арнау өлең қазақ ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетінде де ерекше орын алады. Арнау өлеңді қазақ әдебиеттану ғылымына алғаш енгізген А.Байтұрсынұлы жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау деп үш түрге жіктеген.

Ауыз әдебиеті – ауызша таралған халықтық көркем-әдеби туындылар жиынтығы.

Әдебиет – өнердің негізгі бір түрі, оқиганы көркем сөзбен суреттеп жеткізетін туынды, сөз өнерінің ғылыми атауы.

Әдебиет теориясы – әдебиеттану ғылымының сөз өнерінің табиғатын, әдебиетті, әдеби шығарманы зерттейтін ғылым.

Әңгіме – оқиганы баяндап айтуға негізделген, қарасөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгімеде әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады.

Балалар әдебиеті – мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балаларға лайықталып жазылған әдеби шығармалар.

Диалог – шығарма кейіпкерлерінің өзара кезектесе сөйлесуі.

Жыр – поэзиялық шығармалардың жалпы атауы.

Жырау – өз жанынан жыр шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындайтын халық поэзиясының өкілі.

Жырышы – жаттап жыр айтушы, ел ішіне таратушы.

Зарзаман – қазақ әдебиетіндегі кезең атауы. Аталған кезең Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан Қазақ хандығындағы бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, халықтың саяси, экономикалық және рухани езгіге ұшыраған тарихи уақытын сипаттайды.

Идея – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы.

Импровизация – ақынның не жыршының алдын ала дайындықсыз берілген тақырыпқа кенеттен жыр шығаруы.

Кейіпкер – көркем шығармада суреттелетін адам, әдеби образ.

Композиция – шығармадағы оқиғалардың белгілі бір заңдылықпен орналасып, тақырып пен идеяның үндесуін қамтамасыз ететін көркем шығарма құрылысы. Композицияның құрылымы: сюжеттің басталуы (оқиғаның басталуы), шығарма ішіндегі оқиғалар байланысы, оқиғаның шарықтау шегі, оқиғаның аяқталуы (шешімі).

Лирика – әдебиет тегінің бір түрі. «Лирика» – грекше музыкалық аспап атауы. Лираға қосып айтатын өлеңді «лирика» деп атаған. Лирика – ақынның сезімін, көңіл күйін, қуанышы мен сүйінішін, арманын, өмірге деген көзқарасын, ішкі толғанысын, дүниетанымын сыр қып шертетін өлең.

Лиро-эпостық жыр – халық ауыз әдебиетінің бір саласы. «Эпос» баяндау дегенді білдіретін көркем әдебиеттің негізгі жанрларының бірі болса, «лирика» – адамның көңіл күйін, сезімдерін бейнелейтін жанр. Лиро-эпостық жырлар лирика мен эпосқа тән элементтерді қамтиды.

Мадақ өлеңдер – салтанатты оқиғаны жырлауға немесе біреуді қошеметтеуге арналған өлең-жыр түрі.

Өлең – белгілі бір тақырыпқа арналған, ырғағы мен ұйқасы бар шағын поэтикалық шығарма.

Поэма – орта көлемді эпикалық түрге жататын, өмірде болған, не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адамдар тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттейтін жанр.

Руна – 1. Тасқа, ағашқа, металға ойып жазылған көне жазу. 2. Көне түркі жазуы.

Тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. – Алматы, 2004.
2. Өуезов М. Айтыс өлеңдері. / Айтыс. II том. – Алматы, 1965.
3. Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы, 2001.
4. Бабалар сөзі. Жинақ. – Алматы, 2012.
5. Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. – Алматы, 1993.
6. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. Құрастырған А.Қыраубаева. – Алматы, 1991.
7. Елікбаев С. Қазақ әдебиетінен оқушы анықтамалығы. – Алматы, 2005.
8. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. I том. – Алматы, 1994.
9. Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы, 2008.
10. Жолдасбеков М., Сейдімбек А., Салғараұлы Қ. Елтұтқа. – Астана, 2001.
11. Жолдасбеков М. Тастар сөйлейді. – Астана, 2002.
12. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті. – Алматы, 1982.
13. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2003.
14. Керімбаева А. Гуманитарлық циклдағы пәндер бойынша жоғарғы деңгейдегі сұрақтарды қолдану тиімділігі. – Астана, 2016.
15. Қазақ әдебиеті. Анықтамалық. Алматы, 2011.
16. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы, 2008.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Алматы, 2007.
18. Қазақ балалар әдебиетінің қазынасы. – Алматы, 2003.
19. Қазақ батырлары. Жинақ. – Алматы, 1992.
20. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 2009.
21. Қазақстан жазушылары. XX ғасыр. Анықтамалық. – Алматы, 2004.
22. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, 2011.
23. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 2013.
24. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008.
25. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2011.
26. Қайсенов Қ. Жау тылындағы бала. – Алматы, 2022.
27. Қалиев С., Бізғұттынова Р., Жексенбаева Г. Тәлім-тәрбие хрестоматиясы. – Алматы, 1996.
28. Қасқабасов С. Жыраулар поэзиясы – авторлық ауыз әдебиеті. / Таңдамалы. II том. – Алматы, 2014.
29. Қасқабасов С. Таңдамалы. Жинақ. – Астана, 2014.

30. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы» (Қазақстан Республикасы Білім министрінің 03.08.2022 ж. №348 бұйрығы. 23.09.2022 жылы №406 бұйрықпен өзгерту енгізілді).
31. Менің 100 кітабым. Дешті-Қыпшақ жырлары. – Алматы, 2015.
32. Менің 100 кітабым. Ж.Жабаев. Жапанға біткен бәйтерек. – Алматы, 2016.
33. Менің 100 кітабым. С.Аронұлы. Бөрілі менің байрағым. – Алматы, 2016.
34. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі №399 бұйрығы.
35. Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығына 3-қосымша.
36. Орта білім беру ұйымдарына арналған оқулықтардың және мектепке дейінгі ұйымдарға, орта білім беру ұйымдарына арналған оқу-әдістемелік кешендердің құрылымы мен мазмұнына қойылатын талаптарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 05 сәуірдегі №132 бұйрығы.
37. Сарғасқаев С. Қайсар қыз. – Алматы, 1992.
38. Сарғасқаев С., Қайсенов Қ. Повестер. Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы. 9-том. – Алматы, 1990.
39. Шаханов М. Дара талғам қасіреті. – Алматы, 2007.
40. Ысқақов Б. Ұмытылмас есімдер. – Алматы, 1994.
41. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994.

Электрондық ресурстар

<https://kazneb.kz/ru/>
<https://adebiportal.kz/>
<https://bilimainasy.kz/>
<https://massaget.kz/>
<https://e-history.kz/>
<https://bilim-all.kz/>
<https://kaz.nur.kz>
<https://turkystan.kz/>
<https://kk.wikipedia.org/wiki/>
<https://litart.kz/>
<https://kazneb.kz/>
<https://kitap.kz/>
<https://rudnyi-altai.kz/pedagogicheskaya-dinastiya-nurgalievyh/>

МАЗМҰНЫ

Шартты белгілер.....	3
Кіріспе.....	4
I ТАРАУ. КӨНЕДЕН ЖЕТКЕН ЖӘДІГЕРЛЕР	7
Лиро-эпостық жырлар	8
«Қыз Жібек» жыры туралы	12
Қыз Жібек (<i>жырдан үзінді</i>)	13
Орхон-Енисей ескерткіштері	24
Күлтегін жазуы.....	28
Күлтегін.....	34
«Күлтегін» жыры (<i>Бірінші жыр</i>)	36
«Күлтегін» жыры	
Кіші жазу	40
Жыраулар поэзиясы	51
Қазтуған жырау	55
Қазтуғанның қонысымен қоштасуы	57
Жиенбет жырау	61
Еңсегей бойлы Ер Есім.....	63
Тарауды қорытындылайық!	68
II ТАРАУ. ТОЛҒАУЫ ТОҚСАН ҚЫЗЫЛ ТІЛ	71
Шортанбай Қанайұлы	72
Зарзаман	74
Сүйінбай Аронұлы	79
Сүйінбай мен Қатаған айтысы.....	83
Жамбыл Жабаев	93
Зілді бұйрық (<i>Июнь жарлығы</i>).....	97
Тарауды қорытындылайық!	103
III ТАРАУ. БАЛАЛАР МЕН ҮЛКЕНДЕР	105
Мағжан Жұмабаев	106
Батыр Баян (<i>поэмадан үзінді</i>)	110
Мұхтар Әуезов	122
Көксерек (<i>повестен үзінді</i>).....	128

Қасым Қайсенов.....	151
Жау тылындағы бала (<i>повестен үзінді</i>)	154
Сансызбай Сарғасқаев	168
Тәмшіш қара (<i>повестен үзінді</i>)	171
Тарауды қорытындылайық!	186
IV ТАРАУ. ТУҒАН ӨЛКЕ ПУБЛИЦИСТИКА БЕТТЕРІНДЕ.....	189
Жеңіс туын тіккен батыр	190
Ғалымға тағзым	197
Халық мұғалімі	202
V ТАРАУ. ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ	209
Мұхтар Шаханов.....	210
Нарынқұм зауалы (<i>поэма</i>).....	213
Темірхан Медетбек	222
Тәуелсізбін.....	224
Төлен Әбдіков.....	231
Қонақтар (<i>ықшамдалып алынды</i>).....	234
Александр Сергеевич Пушкин.....	248
Ескерткіш.....	252
Тарауды қорытындылайық!	254
VI ТАРАУ. «МЕНІҢ ТУҒАН ӨЛКЕМ»	
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ.....	257
«Менің туған өлкем»	
электрондық энциклопедиясы	258
Қазақстан Республикасы	258
Глоссарий.....	266
Пайдаланылған әдебиеттер	268

*«Қыз Жібек», «Батыр Баян», «Көксерек» шығармаларында
берілген суреттер кинофильмдерден алынған үлгілер бойынша салынды.*

Оқулық басылым

**Сәуле Чапайқызы Тұрсынғалиева
Руда Зайкенова
Гүлмира Дәулетқазықызы Рыскелдиева**

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

**Негізгі орта білім беру деңгейінің
7-сыныбына арналған оқулық**

Суретшілері	Е.Игнатенко, А.Айтжанов, С.Пернебаева, А.Хакимжанова, Д.Қдыров, Ө.Төлебиев
Фотосуретшілері	В.Бондарев, А.Алина, Ө.Сапарғалиева
Бас редакторы	А.Бекболатова
Редакторы	Н.Абдижаппарова
Техникалық редакторы	В.Бондарев
Көркемдеуші редакторы	Т.Давлетова
Арт-директоры	О.Подопригора
Мұқабаның дизайны	В.Бондарев
Беттегендер	Г.Илишева, Л.Костина

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Астана қ., 4 м/а, 2 үй, 55 пәтер.

Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй.

Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31. E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 11.11.24 берілді. Басуға 13.06.25 қол қойылды. Пішімі 70 x 100 ¹/₁₆.

Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 21,93. Таралымы 30000 дана.

«BAYRAS» ЖШС. 050012. Алматы қ., Жамбыл к., 111/72 үй.

Артикул 807-008-001к-25